

**АҒАМУСА
АХУНДОВ**

*Ришда ба
маданият*

Д
Д
1
1
У
У

АҒАМУСА
АХУНДОВ

БАҚЫ ЖАЗЫЧЫ 1992

Редактору: филологија елмлэри доктору, профессор
КАМИЛ ЭЛИЕВ

Ахундов А.

А 95 Дил вэ мэдэнијјэт. Б., Язычы, 1992, 192 с.

ISBN 5—560—00718—8

Филологија елмлэри доктору, профессор Агамуса Ахундовун «Дил вэ мэдэнијјэт» китабында нитг мэдэнијјэтинин нэзэри вэ тэчрүби мäsэлэлэри тәһлил едилер. Дилимизин фонетик, лексик, грамматик нормалары елми-күтлэви услуб-да ајдынлашдырылыр.

4603000—44
А М—656—92 219—90

С(Аз)2

© Язычы, 1992.

КИРИШ

Дил халгын ма'нэви сэрвэтидир вэ бу чәһәтдән тама-милә тәбиидир ки, һәр бир дил мәнсуб олдуғу халгын тарихи илә гырылмаз телләрлә бағлыдыр. Дил елә бир күзкүдүр ки, халгын тарихи, дүнјабахышы, адәт вэ ән-әнәлэри, мэдэнијјәти өз әксини һәмин күзкүдә тапыр.

XIX әсрин бөјүк алимләриндән В. Һумболдт дили халг руһунун харичи тәзаһүрү сајырды. Фәлсәфи дилчилик мәктәбинин баниси олан бу даһи алман дилчиси ја-зырды: «Халгын дили онун руһудүр вэ халгын руһу онун дилидир—бундан да күчлү олан ејнилик тәсәввүр етмәк чәтиндир».¹ Көркәмли алимин бу идејасы мүасир дөв-рүн дилчилијиндә даһа да инкишаф етдирилмәкдәдир. Мәсәлән, јени һумболдчуларын башчысы Л. Вајскербер өзүнүн 1949—1950-чи иллөрдә нәшр олунмуш «Алман ди-линин гүдрәти һаггында» адланан дердчилдлик әсәри-нин «Алман дилинин дүнјакөрүшү һаггында» адланан чилдиндә дил илә халгын дүнјаја бахышынын әлағәсини һөртәрәфли тәһлил етмишдир.

Дилин мэдэнијјәтлә, халгын давраһыш тәрзи илә ил-кәкләрини өјрәнән хусуси дилчилик мәктәби дә вардыр. Америка дилчиләри Е. Сепир вэ Б. Уорфун ады илә бағлы олан һәмин мәктәб этнолингвистика дилчилик мәктәби адланыр. Көстәрилән мәктәб дил илә халг ара-

¹ W. von Humboldt. Vöter das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung. Gesammelte Werke, 3. Band, Berlin, 1843.

сында олан əлағалери, дилин фəалијјетиндə вə инкишафында лингвистик вə этик амиллəрин гаршылығлы тəсирини өјрəнир.

Дилин ичтимаи сфераларына мэдəнијјəтин инкишафы да өз тəсирини кəстəрир. Б. А. Серебренников јазыр ки, «Мэдəнијјəтин инкишафы тəбии оларағ елмин вə техниканын мұхтəлиф сəһəлəриндə тəчрүбə мұбадилəси мəгсəди олан мұхтəлиф өлкəлəрлə əлағалəрин күчлənмəси илə бағлыдыр. Һəмин базада бəјнəлмилəл терминолокија нəш'əт едир. Техники вə елми əдəбијјəтын тəрчүмəси зəрури оларағ дилин ичтимаи сфераларында умуми үслуби чизкилəрин вə хүсүсијјəтлəрин мейдана кəлмəсинə апарыб чыхарыр.»

Диллə мэдəнијјəтин əлағəsi барəдə А. Гурбановун ашағыдакы гəјлдəри дə марағлыдыр: «Инкарəдилмəз бир һəнигəтдир ки, диллə мэдəнијјəт бир-бири илə əлағадардыр. Һər шейдən əввəl, дил мэдəнијјəтин бүнөврəсини тəшкил едир. Буна кəрə дə милли дил, милли мэдəнијјəтин формасыдыр. Лакин диллə мэдəнијјəт арасында єјнијјəт ишарəsi гəјмағ, онылары бəрəбэрлəшдирмəк һеч бир чəһəтдən доғру ола билмəз. Чүнки дил вə мэдəнијјəт, маһијјəт вə характеринə кəрə єјни һадисə дəјил. Мэдəнијјəт тəбиəтə кəрə үстүрүм һадисəлəринə мəхсүсдүр. Бу, јə'ни мэдəнијјəт, ики формада ола билər ки, онылардən бири социалист мэдəнијјəти, дикəри исə буржуа мэдəнијјəтидир. Ајдын олдуғу кими, бу ики мэдəнијјəт формасынын бири дикəриндən маһијјəтинə, мəгсəдинə вə саир чəһəтлəринə кəрə чох-чох фəрглидир. Дил исə мэдəнијјəтдən фəргли оларағ анчағ үмумхалг характери дашыјыр. Елə буна кəрə дə дил һəм социалист, һəм дə буржуа мэдəнијјəтинин инкишафына хидмəт едир».²

¹ Общее языкознание (формы существования, функции, истории языка), М., 1970, с. 441.

² А. Гурбанов. Умуми дилчилик, Баки, 1977, с. 186—187.

Дил вə мэдəнијјəт проблеминин ən мұһүм мəсəлələриндən бири, даһа доғрусу, биринчиси əдəби дил мəсəлəсидир.

Əдəби дил заһирən мə'лум лингвистик һадисə олса да, дилчиликдə һəлл олунмамыш мəсəлələr чəркəсинə дахилдир. Көркəмли Азəрбајчан дилчиси мəрһүм профессор Ə. Дəмирчизадə əдəби дил сəһəсиндəки мұлаһи-зəлəri үмумилəшдирмишдир. О јазыр: «Бə'зилəri əдəби дил дедикдə, анчағ јазылы дили анламышлар, шифаһи əдəби дилин дə ола билəчəјини ағылларына белə кəтир-мəмишлэр. Буна кəрə дə əдəби дил вə онун инкишафы дедикдə, анчағ јазылы əдəбијјəтын, јазылы сənəдлəрин, нəһəјəт китабəлəрин дилини тəдгиг етмəкдən узаға кет-мəмишлэр. Белə анлајыш нəтичəсиндə «јазысы олмајан халғларын əдəби дили олмəз» кими јанлыш анлајыш мейдана чыхмыш, јахуд бу вə ја дикəр халғын əдəби дилинин башланғычы һəмин халғын јазыја малик олдуғу дөврдən һесаб едилмишдир».¹

Ə. Дəмирчизадə əдəби дил анлајышынын дөвлəт дили анлајышы илə єјнилəшдирилмəсини, бунунла бағлы оларағ бə'зи халғларын əдəби дили вə онун тарихи һағгында јанлыш фикирлəрин ирəли сүрүлмəсини кəстəрəрək билдирир ки, мұхтəлиф дөврлəрин ичтимаи-сијаси гурулушу илə əлағадар оларағ, дөвлəт идарəлəриндə ишлəдилən кəтирилмə дил о дилдə данышмајан халғын əдəби дили саяылмышдыр. Мəсəлən, Азəрбајчанда орта əсрлəрдə дөвлəт идарəлəриндə рəсми сурəтдə ишлəдилən əрəб, фарс диллəri азəрбајчанлыларын əдəби дили кими гəлəмə верилмишдир.

Ə. Дəмирчизадə əчнəби диллəri о дилдə данышмајан халғлар үчүн əдəби дил һесаб етмəји нөгсан саярағ кəстəрир: «Бу (јə'ни əчнəби дили əдəби дил һесаб етмəк—А. А.), ...əсл мə'нада бу вə ја дикəр халғын əдəби

¹ Ə. Дəмирчизадə. Азəрбајчан дилинин үслубијјəты, Баки, 1962, с. 15.

дилинин нә заман тәшәккүл тапмыш олдуғуну, бу дилин лүгәт тәркиби, грамматик гурулушу вә үслуби маһијәти вә истифадә даирәси һағгында дүзкүн тәсәввүрүн нәдән ибарәт олдуғуну ајдынлашдырмаға анчаг мане-чилик төрәтмишдир».¹

О, әдәби дил анлајышында дәгиглијин олмасыны бир дә бунда көрүр ки, «бәзиләри әдәби дил дедикдә, анчаг бәдии әдәбијјатын дилини баша дүшмүш вә буна көрә дә әдәби дилин тарихини шаирләрин, јазычыларын јарадычылыг чәрчивәси илә мөһдудлашдырмышлар; бунун нәтичәсиндә дә бәзән әдәби дилин һәчминә мұвафиг тарихи дә дүрүст өјрәнилмәмишдир».²

Сонунчу мұлаһизә нәзәрә алынмаса, Ә. Дәмирчиза-дәнин әдәби дил барәсиндәки фикирләри дилчилијимиздә мұбаһисәлидир. Белә ки, көркәмли совет дилчиләриндән академик В. В. Виноградов шифаһи поезијанын дилини әдәби дил сајмыр. А. С. Чикобава исә шифаһи әдәби ди-ли бүтүнлүклә әдәби дил кими гәбул етмир. О јазыр: «шифаһи, гејри-әдәби дил үмуми дил ола биләр... Мүәј-јән диалект әсасында јаранан бәзи шифаһи әдәбијјат әсәрләри өзләринә мөхсус бәдии гүввә сајәсиндә өз диа-лектинин сәрһәдләриндән кәнарда јайыла биләр. Замап кечдикчә онлар үмумин малы ола биләр. Мәсәлән, сван дилиндә дерд диалект вар, јазылы дил јохдур, ди кәл, маһнылары бүтүн диалектләрә јад олан бир формада охујурлар».³

Әчнәби дилин әдәби дил вәзифәсиндә ишләнә билмә-сини исә, әксинә, А. С. Чикобава мүмкүн һесаб едир. Алим көстәрир: «Лакин белә дә олур ки, әдәби дил вәзи-фәсиндә әчнәби дилләр чыхыш едир. Бунлар чанлы халг данышығында көкләри олмајан сүн'и үмуми дилләрдир».⁴

³ А. С. Чикобава. Введение в языкознание, М., 1953 с. 121. 1962, с. 15.

² Ә. Дәмирчизадә. Көстәрилән әсәр, с. 16.

¹ Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бақы,

⁴ Јенә орада, с. 120.

Әдәби дил нәдир?

Дилчиликдә бу суалын конкрет чавабы беләдир ки, әдәби дил мүәјјән нормаја салынмыш дилдир. Онун әса-сында даһа чох үмумхалг дили дајаныр, лакин әдәби ди-лин бу вә ја дикәр бир диалектин әсасында јарадылма-сы да мүмкүндүр. Әдәби дил үчүн ән мұһүм әламәт онун, үзәриндә әмәлијјат апарылмыш бир дил олмасыдыр. Үмумијјәтлә, әдәби дилдән данышыланда «ишләнмиш форма», норма, нормалашдырма анлајышлары өн плана чәкилир. Мәсәлән, ССРИ ЕА Дилчилик Институтунун 1970-чи илдә нәшр етдији «Общее языкознание» кита-бында дејилир: Бу әсәрдә әдәби дил дејәркән, өз реали-засијасыны шифаһи, ја әдәби нөвләрдә тапмасындан асылы олмајараг, һәр һансы бир дилин ишләнилмиш формасы баша дүшүлүр.¹

Ә. Дәмирчизадә: «Әдәби дил сечмә вә әвәзетмә апар-магла нормаја салынмыш дилдир».² (курсив мәним-дир—А. А.).

Ј. С. Степанов: «Әдәби, јахуд әдәби-јазылы дил мұх-тәлиф тарихи дөврләрдә, мұхтәлиф формаларда вә нөв-ләрдә мөвчуддур. Бу, һәмишә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишләнилмиш, гануниләшдирилмиш, дүшүнүлмүш, иш-ләнмә гәјдаларына чох вә ја аз дәрәчәдә табе олан бир дилдир».³

О. С. Ахманова: «Әдәби дил—нүмунәви, нормалашды-рылмыш нормалары «дүзкүн» кими гавранылан вә һа-мы үчүн мәчбури олан вә диалектләрә вә лору дилә гар-шы дуран дил».⁴

¹ Общее языкознание, М., 1970, с. 502.

² Ә. Дәмирчизадә. Көстәрилән әсәр, с. 19.

³ Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания, М., 1975, с. 193.

⁴ О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966, с. 532

Ә. Фәрәтов: «Әдәби дил—милли дилин ишләниб мүй-
жән формаја салынмыш формасы».¹

В. И. Кодухов: «Халг вә ја милләтин дилинин тарихән
гајдаја дүшмүш, ишләнилмиш формасына әдәби дил де-
жилир».²

Әдәби дилә верилән изаһлардакы норма, ишләнилмиш
форма, гануниләшдирилмә кими әмәлијјатлар көстәрир
ки, әдәби дил мүйжән дәрәчәдә сүн'и (дүзәлтмә мәна-
сында) сәчијјә дашыыр. Демәли, әдәби дилә тә'сир көс-
тәрмәк, ону дәјишмәк мүмкүндүр. Әслиндә, ичтимаи, мә-
дәни мүнһитин дәјишмәси әдәби дилә чох вахт өз чидди
тә'сирини көстәрир. Бу чәһәтдән Азәрбајчан әдәби ди-
линин тарихи сәчијјәви мисал ола биләр.

Азәрбајчан әдәби дили өз иккишаф тарихиндә ики
бөјүк дөвр кечмишдир: XIII—XVII әсрләрдәки Азәрбај-
чан әдәби дили вә XVIII әсрдән индијәдәк мөвчуд олаң
Азәрбајчан әдәби дили. Мә'лум олдуғу кими, һәр ики
дөврүн әдәби дили арасында истәр лексик, истәрсә дә
фонетик вә грамматик чәһәтдән чидди фәргләр вардыр
вә онлар даһа чох дилхаричи амилләрлә бағлыдыр.

Әдәби дилин бир сыра фәргләндиричи әләмәтләри
вардыр. Һәр шәјдән әввәл, о, мәнсуб олдуғу халгын вә
ја милләтин ичтимаи һәјатынын, һабелә шәхси һәјатын
бүтүн саһәләриндә кениш фәалијјәт көстәрир. Елми
дилдә буна поливалентлик дејилир. Әдәби дилин фәрг-
ләндиричи әләмәтләриндән икинчиси онун нормалашды-
рылмыш үнсийјәт васитәси олмасыдыр. Әдәби дилиң
үчүнчү фәргләндиричи әләмәти онун һамы үчүн мәчбу-
ри олмасыдыр. Бу о демәкдир ки, һәр һансы бир әдәби
дилдән истифадә едәнләр һәммин дилин мүйжән едилмиш
нормаларына әмәл етмәјә борчлудурлар. Онлары дәјиш-

мәк вә ја башгалары илә әвәз етмәјә ајры-ајры фәрдлә-
рин ихтијары јохдур. Нәһајәт, әдәби дилләр мұхтәлиф
үслубларын мәчмусу кими мөвчуд олур. Үслуби диффе-
ренсиаллыг адланан бу әләмәт әслиндә әдәби дилин би-
ринчи фәргләндиричи әләмәти илә, јә'ни онун полива-
лентлији илә бағлыдыр.

Дил вә мәдәнијјәт проблеминин ән мұһүм мәсәләлә-
риндән бири дә нитг мәдәнијјәти мәсәләсидир. Елми-
техники ингилабын мұвәфғәијјәтлә һәјата кечирилмә-
синдә вә јени инсан тәрбијәси кими чох мұһүм ишдә
нормалашдырылмыш дил гуручулуғунун, башга сөзлә,
нитг мәдәнијјәтинин дурмадан јүксәдилмәсинин бөјүк
әһәмийјәти вардыр. «Сосиалист гуручулуғу әјани сурәт-
дә көстәрмишдир ки, нормалашдырылмыш дил гуручулу-
ғунун, башга сөзлә, нитг мәдәнијјәтинин дурмадан јүк-
сәдилмәсинин бөјүк әһәмийјәти вардыр. «Сосиалист гу-
ручулуғу әјани сурәтдә көстәрмишдир ки, нормалашды-
рылмыш дил олмадан зијалы да габагчыл милләт дә, јени
инсанын уғурлу тәрбијәси дә, сүр'әтли техники, мәдәни
ингилаб да јохдур».¹ Нитг мәдәнијјәтинин бу мұһүм ич-
тимаи әһәмийјәти бир дә онунла бағлыдыр ки, дөврүмүз
ән зәнкин мә'луматлар дөврүдүр вә өз хусуси информа-
сија васитәләри (гәзет, журнал, телевизија, радио) олан
һәр бир халгын дили һәммин мә'луматлары лазымынча
ифадә етмәк үчүн нисбәтән аз вахт әрзиндә мүйжән лек-
сик, грамматик вә үслуби дәјишмәләрә мә'руз галыр. Да-
һа доғрусу, һәр дилдә мұхтәлиф дилләрин, һабелә һәммин
дилин өз материаллары әсасында јени сөзләр әмәлә кә-
лир, чүмләдә сөзләрин бирләшмәсиндә, сырасында баш-
галыг нәзәрә чарпыр, адәт едилмиш үслуби нормалар-
дан фәргли чүмлә гурулушлары, сөз бирләшмәләри меј-
дана чыхыр. Шүбһәсиз, бүтүн бу мәсәләләрә дүзкүн мұ-

¹ Ә. Фәрәтов. Изаһлы дилчилик лүғәти. Бақы, 1969, с. 39.

² В. И. Кодухов. Введение в языкознание, М., 1979, с. 85.

¹ Теоретические проблемы советского языкознания, М., 1968, с. 129.

насибәтдә дилчилијин нитг мәдәнијјәти саһәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Нитг мәдәнијјәти нәдир?

Нитг мәдәнијјәти тәтбиги дилчилик саһәси олуб, һәр һансы конкрет бир дилин орфоепик, орфографик, лексик, грамматик, үслуби вә с. нормаларыны мүәјјәнләшдирән нәзәри ахтарышлар вә тәчрүби тәдбирләр комплексидир.

Нитг мәдәнијјәти саһәси үчүн ән мүнһүм проблем әдәби дил нормасы анлајышыдыр.

Бу анлајыш һаггында дилчиликдә әсас мұлаһизә бундан ибарәтдир: «Әдәби норма дил системинин коллектив реализасијаларынын һәр һансы бир мәҷмүјүдур ки, чәмијјәтин инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә чәмијјәт тәрәфиндән гәбул едилир вә онун тәрәфиндән дүзкүн вә нүмунәви коллектив реализасијалар кими баша дүшүлүр».¹

Норма барәсиндә дилчиликдә башга фикирләр дә вардыр. Мәсәлән, Б. Н. Головинә көрә, норма «бир чох вариантлардан биринин сечилмәсинин мөһкәм тәлиматыдыр, дилин өзүнүн хүсусијјәтләри вә онун ичтимай тәтбигинин әдәби ән'әнәләри илә верилән тәлиमतдыр».² Әдәби норманын көстәрилән анлајышлары нитг мәдәнијјәтинин бүтүн сәвијјәләринә: орфоепик, орфографик, лексик, грамматик вә үслуби нормалара аидир.

¹ Общее языкознание (формы существования, функции, история языка), М., 1970, с. 566.

² Јенә орада, с. 573.

Мә'лум олдығу кими, «норманын селектив тәрәфи, јә'ни мүхтәлиф дил васитәләринин сечилмәси вә пәјлашдырылмасы әдәби дилдә чох мүрәккәб вәзијјәтдә нәзәрә чарпыр: норма әдәби дилин јалныз заһири һүдудларыны (јә'ни «дүзкүн», әдәби реализасијалары «дүзкүн олмајан», «гејри-әдәби» реализасијалардан фәрғләндирмәји) тәјин етмир, дүзкүн норматив реализасијалар дахилиндә мүхтәлиф гәбилдән олан дәрәчәләри дә мүәјјәнләшдирир».¹

Демәли, әдәби норманын сабитлији вә вариантлылығы әләмәти дүзкүн вә дүзкүн олмајан *реализасијалара* әсасланырса, әдәби норманын норматив *реализасијаларын* дифференциаллығы әләмәти дүзкүн *реализасијаларын* уғурлулуғ дәрәчәсини нәзәрдә тутур. Әдәби норманын бу әләмәти реализасијаларын өз ишләмә саһәсинә көрә сечилмәсини, јә'ни үслуби мәгамын әсас көтүрүлмәсини тәләб едир. Мәсәлән, рус дилиндә жена—супруга, Азәрбајчан дилиндә арвад—һәјат јолдашы, зөвчә вә с. бу гәбилдәндир. Онларын норматив реализасијасы һәр бир һалда вәзијјәтлә бағлы олуб, ситуатив сәчијјә дашыјыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әдәби дил нормасы тарихи категоријадыр. Башга сөzlә, заман кечдикчә нормаларда мүәјјән дәјишикликләр әмәлә кәлир. Дилдә норматив дәјишмәләр мүхтәлиф шәкилләрдә өзүнү көстәрир. Лакин бунларын һамысы мөвчуд вариантларын азалмасы,

¹ Общее языкознание (формы существования, функции, история языка М., 1970, с. 566.

чохалмасы, әдәби дилин һүдудларындан кәнара чыхарылмасы вә с. шәкилләрдә тәзаһүр едир.

Әдәби нормаларда дәжишмәләрин мөвчуд олмасы һеч дә о демәк дежилдир ки, әдәби норма сабитләшмәјә вә мөһкәмләнмәјә мејл етмир. Әслиндә, норманын инкишафында һәмишә ики мејл: дәжишмә вә мұһафизә олунма өзүнү көстәрир. «Тарихи планда нормаларын сабитлији вә давамлылығы чәмијјәтә хидмәт едән коммуникатив васитәләрин зәрурилији вә вәрәсәлилији илә мұдафиә едилир.

Әдәби нормаларын сахланмасынын вә вәрәсәлилижин әсас үсулларына әдәби дилдәки јазынын мұхтәлиф нөвләри, әдәби узусу әкс етдирән шифаһи ән'әнә, чүрбәчүр норматив вәсаитләр—лүғәтләр, грамматикалар, үслубијјат үзрә дәрсликләр вә нәһајәт, мәктәб дахилдир».¹

¹ Общее языкознание (формы существования, функции, история языка), М., 1970, с. 592.

ДИЛ МӘДӘНИЈЈӘТИНИН НӘЗӘРИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

1. Дилимиз вә нитгимиз. Нә үчүн белә дәмәлијик?

Һәр бир әдәби дилин ики нөвү вар: шифаһи әдәби дил вә јазылы әдәби дил. Шифаһи әдәби дил анлајышы өз фәалијјәт даирәсинә, ишләнмә јеринә көрә әдәби дилин икинчи нөвүндән даһа кечишдир.

Белә ки, о, јазылы дилин ифадә васитәси олмагла јанашы, шифаһи мө'рузәләрин, мұһазирәләрин, чыхышларын, әдәби, әлми мәчлисләрин дилидир, күндәлик рәсми вә гејри-рәсми данышыгларын ән вачиб үнсијјәт васитәсидир.

Әкәр кечмиш вахтларда јазылы дил дөврүн дил хүсусијјәтләрини сахлајан вә сопракы дөврләрә тәгдим едән јеканә васитә идисә, бу вәзифәни бизим әсрдә шифаһи дил дә өз өһдәсинә көтүрмүшдүр. Мүасир сәс јазысы машинлары бир дөврүн әдәби данышыг хүсусијјәтләрини мұхтәлиф дөврләрә уғурла апара билир.

Дикәр тәрәфдән, кечмиш вахтларда мәсафәли үнсијјәтин дә јеканә васитәси јазылы дил олмушдур. Јә'ни мұхтәлиф јерләрдә, өлкәләрдә јашајанлар бир-бирләри илә јалныз јазы васитәси илә үнсијјәт сахламышлар. Бизим әср бу бахымдан да шифаһи әдәби дилин гаршысында кениш үфүгләр ачыр. Инди бир-бириндән чох узаг мәсафәдә оланлар да өз доғма дилләриндә вери-

лишләр динләјир, һәмин диллә өз фикирләрини ифадә едир, үнсijјәт сахлаја билирләр.

Бүтүн бунлар әдәби дилин шифаһи нөвүнүн бизим дөврүмүздә нечә бөјүк әһмијјәт кәсб етдијини ајдын көстәрир. Тәбиидир ки, бу гәдәр кениш ишләнмә сәһәси олан әдәби дил нөвүнү көртәби ијашама јолуна бурахмаг олмаз. Халгын мәдәни сәвијјәси онун данышығы илә дә сых әлағәдәдир вә бу өз нөвбәсиндә тәләб едир ки, өз нитгимизә нәзарәтимизи—гајымызы бир ан да азалтмајар.

Республикамызда бу сәһәдә хејли иш көрүлмүшдүр. Һәлә 1974-чү илдә мәрһум артистимиз Қазым Зиянын гәјмәтли «Сәһнә дили» әсәри чапдан чыхмышдыр. Көркәмли дилчимиз мәрһум Ә. Дәмирчизадәнин шифаһи әдәби дилимиз барәсиндәки «Азәрбајчан дили орфоепијасынын әсаслары» адлы дөјәрли әсәри илә охучулар 1969-чу илдә таныш олмушлар. 1982-чи илдә исә Азәрбајчан ССР ЕА-нын Нәсими институту «Азәрбајчан дилинин орфоепија сөзлүјү»нү нәшр етдирмишдир. Бунула белә, әдәби дилимизин шифаһи голунун һәлл едилмәли проблемләри һәлә дә галыр. Һәлә дә радиода вә телевизијадә, театрларымызын сәһнәсиндә әдәби дилин тәләффүз нормаларыны позан һалларла гаршылашырыг. Шифаһи әдәби дил дүзкүн тәләффүз гајдаларына әсасланыр; даһа доғрусу, бу ганунларла нормаја салынынр.

Тәләффүз нәдир? Бу барәдә Азәрбајчан дили сәс гурулушунун көркәмли тәдигатчысы мәрһум профессор Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Бу кәлмә әслиндә әрәбчә «сөз» мә'насында олан «ләфз— » (әл-ләфзун) көкүндән дүзәлдиләрәк әсасән «сөјләмәк» мә'насында ишләнилән бир сөздүр. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә бу сөз һәм үмуми—әсас мә'насына мувафиг ишләнилән бир кәлмәдир, һәм дә «сөјләјиш» мә'насы илә бағлы бир аңлајыш билдирән, даһа доғрусу, «сөјләмә» просеси илә

әлағәдар олараг дил сәсләринин мұхтәлиф тәзаһүрләрини үмумиләшмиш һалда ифадә едән терминдир. Буна көрә дә «тәләффүз» термини дил сәсләринин фонетик системи, кәјфијјәт вә шорайти илә әлағәдар олараг дөјишмә хүсусијјәтләри кими аңлајышлары да ифадә едир».¹ Демәли, тәләффүз дедикдә биз илк нөвбәдә сөзләрин вә сөзформаларын (мұхтәлиф шәкилчиләр гәбул етмиш сөзләрини) дөјилишини нәзәрдә тутмалыјыг. Ләкин тәләффүз аңлајышына нитгини үмуми ахары да, јә'ни нитонасија вәһдәти илә бирләшмиш сөз вә ја сөз группарынын мұәјјән фәсилә вә јарымфәсиләләрлә, күчлү вә зәиф, чешидли емоционал чаларлыгларла дөјилиши дә дахилдир. Үмумхалг данышыг дилиндә әсасән объектив һалда мөвчуд олан тәләффүз гајдалары әдәби дилдә мұәјјән мұдахиләјә уғрамалы олур. Әсаслы елми арашдырмаларла тәләффүз гајдаларындан даһа «дүзкүн» оланлары сечилир вә ја мұәјјәнләшдирилир. Бу дүзкүн тәләффүз гајдаларынын мәчмусуна орфоепија дөјилир (јунаңча ortho «дүзкүн» вә ерос «данышыг» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш дилчилик терминиدير).

Һәр бир дилин, о чүмлөдән Азәрбајчан дилинин орфоепик нормаларынын мұәјјәнләшдирилмәсиндә бир-бирилә вәһдәтлә олан ики чәһәт вар: дилхаричи (екстералингвистик, фөвгәллисани) вә дилдахили (лингвистик, лисани) чәһәтләр.

Бунлардан биринчиси әдәби тәләффүзүн мәнбәјини нәзәрдә тутур. Мә'лум олдуғу кими, һәр бир дил өз тәләффүз гајдаларына көрә мұәјјән бир диалект вә ја шивәјә әсасланыр. Белә бир мұһүм ичтимай вәзифә дашыјан диалект вә ја шивәнин мұәјјәнләшдирилмәси исә лингвистик шәртләрдән даһа чох, һәмин диалект вә ја шивәнин халгын ичтимай, иғтисади, сијаси, мәдәни һә-

¹ Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дили орфоепијасынын әсаслары, Бақы, 1969, с. 3.

жатында ојнадығы ролдан асылы олур. Мәсәлән, инкилис милли дилинин, һабелә инкилис әдәби тәләффүзүнүн әсасында Лондон, франсыз милли дилинин вә әдәби тәләффүзүнүн әсасында Парис диалекти дурур.

Азәрбајҗан шифаһи әдәби дилинин әсасында Бақы тәләффүзү дајаныр. Она көрә ки, XIX әсрдән, Азәрбајҗан милли дилинин тәшәккүлүндән башлајараг, Бақы Азәрбајҗан халғынын сјајси, иғтисади, мәдәни һәјатында әсас мәркәз олмушдур. Азәрбајҗан зиялыларынын әкәс-ријјәти инди дә Бақыда јашајыр, ишләјир вә ваһид Азәрбајҗан әдәби дилиндә данышырлар.

Әдәби тәләффүзүн лингвистик (дилдаһили) чәһәти исә сырф дил материалыны нәзәрдә тутур. Доғру көстәрилир ки, «Әдәби дилин әсас принципи тәләффүздә ағырлыг төрәдән, кобуд сәсләнән, дилин аһәнкини позан чәһәтләрден гачмаг, асанлыгга, сүр'әтлә тәләффүз едилән вә зәриф, инчә, көзәл сәсләнән чәһәтләри сахламагдан ибарәт олмалыдыр».¹

Әдәби тәләффүз, һеч шүбһәсиз, данышыг шәраити илә бағлы олуб, ишләнимә мүнһитиндән асылыдыр. Ә. Дәмирчизадәнин көстәрдији кими, «Инсанлар арасында үнсijјәт чох мүхтәлиф шәраитдә, мүхтәлиф тәрздә вә мүхтәлиф мәзмунда олур. Буна көрә данышыг да, нитг дә мүхтәлиф чаларлыгга тәзаһур едир. Данышыг ики шәхс арасындамы олур, јохса бир шәхс јығынчагдамы нитг сөjlәјир; аудиторијада муһазирәми охујур, синифдә дәрси дејир, јахуд бир шәхс радиодамы, телевизијадамы чыхып едир. Данышан кимдир вә кимә мурачиәт едәрәк данышыр? Данышан гочадырмы, чавандырмы, ушагдырмы, мүсаһибләр танышдырлармы, јохса таныш дејилләр? Данышанларын савад вә тәһсилләри нечәдир, ихтисаслары нәдир, нә һагда данышырлар, елми мәсәләрдәнми сөһбәт кедир, мәишәт мәсәләләриндәнми да-

нышыг апарылыр? Данышыг һансы истигамәтдәдир; данышан мүәјјән мәсәләни—фикри сүбут етмәк үчүнмү данышыр, јохса көрдүкләрини, ешитдикләрини, билдикләрини садәчә нәгл едир?...»¹

Белә вәзијјәтдә, тәбиндир ки, әдәби тәләффүз үчүн үмуми, бүтүн данышанлар үчүн ваһид нормалар мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Бунунла белә, тәләффүз васитәләри, јәһни саит вә самитләр үчүн үмуми, норматив һаллар мүәјјәнләшдирмәк олар.

Саитләрин тәләффүзүндәки үмуми һаллар

Дилимиздәки саит сәсләри ишарә етмәк үчүн әлифба-мызда доғгуз һәрф вардыр: а, е, ә, и, ы, о, ә, у, ү. Бу доғгуз һәрф дилимиздә чешидли фонетик чаларлыгы олан јүзә јахын мүхтәлиф саит сәси ифадә етмәјә имкан верир. Ә. Дәмирчизадәнин «Азәрбајҗан дили орфоепијасынын әсаслары» әсәриндә һәр бир саитин тәләффүз чаларлыглары конкрет материал әсасында әтрафлы тәсвир едилмишдир. Биз бөлмәнин башлыгына ујғун олараг, дилимиздәки саитләрин тәләффүзүндә өзүнү көстәрән јалныз үмуми һаллар һаггында мәлүмат верәчәјик.

Азәрбајҗан дили саитләринә хас олан үмуми чәһәтләрден бири онларын конкрет фонетик шәраитләрдә узун тәләффүз олунмасыдыр. Саит сәсләрә аид һәрфләрин ишарә етдији данышыг сәсләри ашағыдакы һалларда узун тәләффүз едилир:

1. Аһәнк гануну позулмуш сөзләрдә. Башга чүр десақ, әкәр бир сөз вә ја сөзформанын тәркибиндә инчә вә галын саитләр ишләниссә, инчә саитли һечадан әввәл

¹ Азәрбајҗан дилинин орфоспија сөзлүју, Бақы, 1982, с. 5.

¹ Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҗан дили орфоспијасынын әсаслары, Бақы, 1969, с. 6—7.
2 сиф. 27

көлән галын саитләр узун төләффүз олунур: алим, ариф, катиб, шакирд, тарих, сәадәт, бәрәбәр, гәнаәт, истифадә, нүмунә, һөкүмәт вә с. Тәсәдүфи дејилдир ки, әруз вәзиндә јазылмыш ше'рләрдә саитин узун төләффүз едилмәси сәбәбилә өз сөзләримиздә дә аһәнк ганунунун позулмасы, јәни төләффүз едилмәли сәсдән сонра көлән һечалақы саитин ичәләшдирилмәси мүшәһидә едилир; Мәсәлән, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә ата вә ана сөзләринин фонетик чәһәтдән дәјишдирилмәси мәһз бунунла әлағәдардыр:

Дејим: «Мәнәм атаң, еј бәләкәш
Мән сәнки-молажәтәм, сән атәш».
Деји: «Нәдир ата, јохта анә?
Лејли кәрәк өзкәдир фәсанә».

Тәбиидир ки, һәмин сөзләрдә аһәнк ганунунун бәрпа едилмәси узунлуғу арадан галдырыр. Мәсәлән, бәрәбәр сөзүндә олдуғу кими.

2. Азәрбајҗан дилиндә садалама интонасијасы илә дејилән бүтүн сөзләрдәки вургулу саитләр узун төләффүз олунур. Мәсәлән, и:ш, ө:з, ә:л, ғы:ш, го:л, гу:ш, га:ш сөзләри бир һечалы сөзләрдир чүмләсиндә садаланан сөзләрин саитләри төләффүз заманы бир ғајда оларағ узадылыр.

3. Јазыда өзүндән сонра апостроф ишарәси гојулан саитләр ишләндикләри сөзләрин һарасында кәлмәләриндән асылы олмајарағ узун төләффүз олунур: бә'зән (бә:зән), мә'дән (мә:дән), шә'бә (шә:бә), мә'мин (мә:мин), фе'л (фе:л), ше'р (ше:р)....

Азәрбајҗан дили саитләринә хас олан үмуми чәһәтләрдән бири дә онларын мүәјјән фонетик шәраитдә ғыса төләффүз олунмаларыдыр. Саитләрин ғысалмасы ғапалы саитләрин төләффүзү заманы вә бир ғајда оларағ вургулу һечадан әввәл көлән һечаларда өзүнү көстәрир. Мәсәлән, икиһечалы сөзләрдә биринчи вургусуз, үчһе-

чалы сөзләрдә икинчи вургусуз, дөрдһечалы сөзләрдә үчүнчү вургусуз, бешһечалы сөзләрдә дөрдүнчү вургусуз вә с. һечаларда ғапалы саитләр ғысалыр: синиф*, синфин, синфимиз, синифимизин, күмүш, күмүшүн, күмүшүмүз, күмүшүмүзүн; булуд, булудун, булудумуз, булудумузун вә с. Тәкһечалы сөзләрдә исә ғапалы саитләр ғысалмыр: биз, дүз, ғыз, гуш вә с.

Бә'зән саитләр о гәдәр ғыса төләффүз олунур ки, сәс дүшүмү һадисәси баш верир. Көрүнүр, орфографија ғајдаларынын тәсиридир ки, јалныз үчһечалы сөз формалары икинчи һечасында ғысалан саитләр сәс дүшүмү һадисәси кими гојд едилир. Һалбуки бүтүн һечаларда биз ејни вәзијјәтлә ғаршылашырығ. Буну һеча вәзинә әсасланан ше'римиздә ајдын көрмәк олур. Мәсәлән, Бәхтијар Ваһабзадәнин онбирликлә јазылмыш «Нәсәнсә, өзүнәл» ше'риндә белә бир мисра вар: «Инди биз дејирик өз өвләдымыза». Бу мисра јазылышында он ики һечалы олмасына бахмајарағ, дилимиздә сонунчу сөздәки илк и саити сон дәрәчә ғыса олдуғундан он бир һечалы ше'р мисрасы кими сәсләнир. Башға сөzlә, һәммин мисра дил ваһиди олмағ етибарилә он ики һечадан, ше'р ваһиди кими он бир һечадан ибарәтдир. Ејни сөзләри Бәхтијарын «Јашдан килејлијәм» ше'ринин: «Мән он беш јашымда—ијirmi јашымда» мисрасы һағгында да демәк олар. Бурада ијirmi сөзүнүн илк и саити дејилишдә сон дәрәчә ғыса төләффүз едилдији үчүн ешидилмир. Азәрбајҗан әдәби төләффүзүндә нәзәрә чарпан чәһәтләрдән бири дә додагланан саитләрин (у, ө, у, о) төләффүзү заманы конкрет фонетик вәзијјәтләрдә додагланма фәргләндиричи әләмәтинин итмәсидир. Бу дилимиздә әслиндә фонетик ганунаујғунлуғ тәшкил едир. Белә ки, додагланан саит сөз вә ја сөз формасынын со-

* Саит үзәринә гојулан ишарә саитин ғыса төләффүз едилдијини көстәрир.

нуна доғру нә гәдәр ахырынчы һечада ишләнирсә, онун додагланма дәрәжәси бир о гәдәр азалыр, мәсәлән, сү-
рү, сүрүсү, гузу, гузусу вә с.

Демәли, Азәрбајҗан дилиндә әдәби тәләффүз зама-
ны белә бир орфографик норманы пәзәрә алмаг лазым-
дыр ки, додагланан гапалы саитләрин додагланма дәр-
әжәси һечанын ахыра доғру артмасы илә тәрә мутәна-
сибдир; јәни додагланан саитләр сөзүн ахырына доғру
нә гәдәр сонда ишләнирсә, онларын додагланма дәр-
әжәси бир о гәдәр азалыр.

Азәрбајҗан әдәби тәләффүзү бахымындан чох әһә-
мијјәтли олан фонетик һадисәләрдән бири дә гапалы-
лашмадыр. Гапалылашма дилимизин мөвгели сәс дә-
јишмәләриндәндир. Дилимиздә морфемләр сәрһәдидә
ј самитиндән әввәл кәлән ачыг саитләр бир гәјда ола-
раг өз гапалы коррелјатлары илә әвәзләнир. Бу фонетик
һадисә Азәрбајҗан дилиндә орфоепик норма сәчијјәсин-
дәдир. Проф. Ә. Дәмирчизадә «Азәрбајҗан дили орфое-
пијасынын әсаслары» әсәриндә јазыр: «Саитлә битәп
сөзә саитлә башланан шәкилчи битишдирикдә, үмү-
ми фонетик ганун үзрә олаво едилән битишдиричи са-
митдән әввәлки һечә ашағыдакы чаларлыгларда тәләф-
фүз олунар: Чох һечалы сөзләрдә битишдиричи ј-дан әв-
вәлки һечәда олан ачыг саит өз гаршылығы олан гапалы
саит чаларлығында (хүсуси сәрбәст үслубда) тәләффүз
олунар:

а-ы: ана-ј-а—аныја, алма-ј-а—алмыја, гәјна-јыр—гәј-
ныјыр...

ә-и: нәнә-јә—нәнијә, тәләбә-ј-ә—тәләбијә, динлә-ј-
ир—динлијир.

Гәјд едәк ки, ики һечалы сөзләрин биринчи һечасын-
да додагланан саит олдугда, битишдиричи ј-дан әввәл
кәлән һечанын додагланмајан ачыг саитини биринчи һе-
чадакы додагланан саитин мувафиг гапалы саит чалар-
лығында да тәләффүз етмәк олар:

о-а-у: доғра-ј-ыр-доғрујур, оғра-ј-ан-оғрујан...

у-а-у: бугда-ј-а-бугдуја, тулла-ј-ар-туллујар...

ө-ә-ү: сөјлә-ј-ир-сөјлүјур, өлкә-ј-ә-өлкүјә...

ү-ә-ү: күчә-ј-ә-күчүјә, күпә-ј-ә-күпүјә...»¹

Дилимиздә елә сөзләр вардыр ки, ики саит јанашы
кәлир, даһа доғрусу, һәмин сөзләрдә гоша саитләр иш-
ләнир: саат, маариф, чамаат, мааш, тәәччүб, тәәссүф,
әмтәә, мәтбәә, бәдии, тәбии, зоолокија, кооперасија, коо-
ператив... Һәмин сөзләрдәки гоша саитләрин дејилиши
бардә дилчилијимиздә мүхтәлиф фикирләр вар. Мәсә-
лән, Ә. Дәмирчизадә кәрә, «Мүасир Азәрбајҗан дилин-
дә башлыча олараг дөрд саит әсасында формалашан еј-
ни саит гошалылығынын ашағыдакы нөвләри вардыр:

1) аа—Белә саит гошалығы һәр јердә бир узун (а)
кәмијјәтиндә (а:кими) тәләффүз олунамалыдыр: мааш—
ма:ш, маариф—ма:риф, саат—са:т, чамаат—чама:т...

2) әә—Белә саит гошалығы һәр јердә бир узун (ә)
кәмијјәтиндә (ә:кими) тәләффүз олунамалыдыр. Сөз ор-
тасында—тәәччүб—тә:ччүб, тәәссүф—тә:ссүф, тәәһһүд—
тә:һһүд...

Сөз сонунда—әмтәә—әмтә:, мәтбәә—мәтбә:...

3) ии—Анчаг бир нечә сөзүн сонунда јазылан (ии)
саитләри араја артырылан (ј) илә говушмуш һалда ики
гыса (и) чаларлығында тәләффүз олунар: бәдии—бәди-
ји, тәбии—тәби.ји...

4) оо—Сон заманларда әдәби дилә дахил олмуш бир
сыра сөзләрдә, хүсуси терминләрдә гоша о (оо) ишләнир
ки, бунлар әсасән ики чаларлыгда тәләффүз олунар:

а) әкәр гоша о-нун сон һиссәси вурғулудурса, о за-
ман белә гоша (оо) бир узун вурғулу о (о) кими тәләф-
фүз олунар: зоолог, зо:лог.

¹ Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајҗан дили орфоепијасынын әсаслары,
Бакы, 1969, сәһ. 40.

б) әкәр гоша жазылан (о) вурғусуздурса, узадылмыш (а) чаларлығында тәләффүз олунур: кооператив—ка:пе-ратив, координатор—ка:рдинатор...».¹ Ә. Әфәндизадә һеч бир гејд шәрт гојмадан **аа, әә, ии, ејни** сайт гошалы-ғынын узун тәләффүз едилмәси фикриндәдир вә өзүнүн мәктәб лүғәтиндә мәһз һәмин мөвгедә дә дајаныр.² Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәсими адына Дилчилик институтунун нитг мәдәнијјәти әмәкдашлары-нын һазырладығы «Азәрбајчан дилинин орфоепија сөз-лүјү» китабында (Бақы, 1983) һәмин мәсәләјә олан мү-насибәт тәәччүб доғурур. Сөзлүкдә тәләффүзү һеч ким үчүн чәтинлик тәрәтмәјән сөзләрә кениш јер верилдији һалда, һәнки охучулар арасында, һәтта мүтәхәсисләр үчүн дә дејилиши мүбаһисәли олан **саат, бәди, тәәч-чүб, тәәсүф, мәтбәә** вә с. кими сөзләр китаба дахил едилмәмишдир.

Ејни гоша сайтли сөзләрдә ики һәрфлә верилмиш сөзләр нечә тәләффүз едилмәлидир?

Әдәби дилимизин шифаһи голу үзәриндә чоҳдан апа-рылан мүшаһидәләр вә һәмин сөзләрин тәчрүби фоне-тик материалы ајдын көстәрир ки, онлар, јәни ејни го-ша сайтли сөзләрин ики сайт һәрфлә ифадә едилмиш сәс-ләри ики сайт сәслә дә тәләффүз едилмәлидир, јәни **саат, бәди, мәтбәә** кими сөзләр жазылдығлары кими дә дејилмәлидир.

¹ Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дили орфоепијасынын әсасла-ры, Бақы, 1969, с. 34.

² Ә. Әфәндизадә. Орфографија-орфоепија-грамматика лүғәти, Бақы, 1983.

Сайтләрин тәләффүзүндәки үмуми һаллар

Дилимиздәки самит сәсләри ифадә етмәк үчүн 23 һәрф вардыр: б, в, г, ғ, д, ж, з, к, қ, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, һ, ч, ц, ш. Бунларын васитәси илә дилимиздә 25 са-мит фонем, јәни сөзләри вә ја шәкилчиләри бир-бирин-дән фәргләндирмәјә гадир олан данышығ сәси ифадә едилир. Даһа доғрусу, к вә н һәрфләринин һәр бири лингвистик вәзифәси олан ики данышығ сәсини билди-рир. К һәрфи һәм дил ортасы—сәрт дамағ, кипләшән, кар к самитини (мәсәлән, **кәнд, тәкәр** вә с. сөзләр), һәм дә дилархасы—јумшағ дамағ, кипләшән кар к сами-тини (мәсәлән, **колхоз, акт** вә с. сөзләрдә) бил-дирмәјә хидмәт едир. Н һәрфи исә дилимиздә һәм диләнү—диш архасы, кипләшән—сүзүлән, сонор, бурун н самитинин (мәсәлән, **нар, ана, инсан** вә с. сөзләрдә), һәм дә вахтилә сәғыр нун адланан, дилархасы—јумшағ дамағ, кипләшән—сүзүлән, спор, бурун н самитинин (мәсәлән, сәниң китабын, кәлирсиниз сөзләриндә) жазы-да ишарәсидир. Азәрбајчан әдәби тәләффүзүндә самит сәсләрин тәләффүзүндә бир сыра үмуми чәһәтләр өзүнү көстәрир. Онлардан ән мүһүмләри карлашма, сонор-лашма, дифтонглашма, инчәләшмә—ғалынлашма һади-сәләридир. Дилимиздә чинкилтили самитләрин карлаш-масы һадисәси сөз әввәлиндә вә сөз сонунда кениш ја-јылмышдыр. Дилимиздә, демәк олар ки, елә бир самит јохдур ки, о көстәрилән мөвгеләрдә мүөјјән дәрәчәдә карлашмамыш олсун. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, дилимизин көстәрилән мөвгеләрдә чинкилтили самитләр-ин карлашмасы һеч дә онларын чинкилтилилик хусусиј-јәтләрини тамамилә итирмәләри дејилдир. Азәрбајчан дили самитләри јалныз өз тәләффүзләринин мүөјјән мәр-һәләриндә карлашыр. Әслиндә исә онлар јарым чин-килтилин вә јахуд јарым кар самитләр кими чыхыш едир-ләр.

Азәрбајҹан дилиндәки бүтүн чинкилтили самитләрин сөз әввәлиндә, еләчә дә сөз сонунда карлашмасы бүтүн чинкилтили-күјлү самитләрә аиддир. Башга сөzlә, дилимизин бүтүн самитләри әмәлә кәлмә јерләриндән вә әмәлә кәлмә үсулларындан асылы олмајараг, сөз әввәлиндә екскурсија, сөз сонунда исә рекурсија мәрһәләсинә кәрә карлашыр.

Азәрбајҹан дилиндәки чинкилтили самитләрин карлашмасы дәрәчәси вә характери бүтүн фонетик вәзијәтләрдә ејни дејилдир. Белә ки, сөз әввәлиндә ишләнән чинкилтили самитләр, бир гајда олараг, екскурсија фазасында карлашыр вә карлашма о гәдәр дә бөјүк олмур. Сөз сонунда исә самитләр, бир гајда олараг, рекурсија мәрһәләсиндә карлашыр вә бу карлашма нисбәтән артыг олур. Бундан башга, чинкилтили самитләрин сөз ахырында карлашмасы дәрәчәси онун нечә нечалы сөздә ишләнмәси илә дә бағлыдыр. Тәкһечалы сөzlәрдә чинкилтили самитләр тәхминән 60 фаиз карлашырса, икиһечалы сөzlәрдә бу 80—90 фаизә чатыр. Даһа чохһечалы сөzlәрин сонунда исә дилимизин чинкилтили самитләри, демәк олар ки, тамамилә кар самитләр кими ишләнир. Назырда тәчрүби фонетика үсуллары илә дегиг мүәјјәнләширилмиш бу тәләффүз хүсусијјәтләрини һәлә 40-чы илләрдә көркәмли театр сәнәткарымыз Казым Зија ешитмә васитәси илә мүәјјәнләширилмиш вә өзүнүн гијмәтли «Сәһнә дили» (Бакы, 1947) әсәриндә гејд етмишдир.

Азәрбајҹан дили самитләринин тәләффүзүндә өзүнү көстәрән һадисәләрдән бири дә сонорлашмадыр. Бу фонетик һадисәнин маһијјәти бундан ибарәтдир ки, тәләффүз заманы фәал данышыг үзвләриндән олан сәс телләри өз гејри-аһәнкдар һәрәкәтләрини дәјишиб, аһәнкдар сурәтдә титрәјир вә бу физиоложи дәјишмә күјүн сәда (тон) илә әввәләнмәси кими акустик еффеҹт јарадыр. Бу һадисә өзүнү новлу чинкилтили в, ж, ј, ч самитлә-

риндә көстәрир. Онлардан в самити саитләрарасы мөвгедә гошадодаг новлу к самити кими дејилир ки, һәмин самит, мәсәлән, инкилис дилиндә сонор самитләрә дахилдир.

Бәзи дилләрдә, мәсәлән, инкилис дилиндә ј самити дә сонор самитләр групуна дахилдир. Азәрбајҹан дилиндә исә һәмин самитин сонорлулуг кејфијјәти саитләрарасы мөвгедә мүшаһидә едилир.

К самитинин сонорлашмасында марағлы чәһәтләр нәзәрә чарпыр: о, сөз ортасында олдуғу кими, сөз башында да сонорлашыр, лакин сөз ортасында саитләрарасы мөвгедә сонорлашма дәрәчәси кејли артыр.

Ғ самити исә в вә ј самитләри кими јалғыз самитләрарасы мөвгедә сонорлашыр. Мәлүмдур ки, бу самит Азәрбајҹан дилиндә сөз башында ишләнмир.

Көрүндүју кими, Азәрбајҹан дилиндә кипләшән кар самитләрин бәзиләриндә нәфәсләшмә һадисәси өзүнү көстәрдији һалда, чинкилтили-новлу самитләрин бәзиләриндә сонорлашма һадисәси баш верир. Биринчиси саитләрдән узағлашма, икинчиси исә саитләрә јахынлашма мејли кими сәчијјәләндирилә биләр.

Әдәби тәләффүздә дилимизә хас олан бу үмуми фонетик чәһәтин нәзәрә алынмамасы нитгин сәлислијини позур.

Самитләр системиндәки фонетик һадисәләрдән бири дә дифтонглашмадыр. Бу һадисә Азәрбајҹан дилиндә о вә о саитләриндән сонра кәлән в самитинин сөз ортасында ишләнәркән өз самитлик кејфијјәтини тамамилә итириб саитләшмәси илә бағлыдыр. В самитинин саитләшмәси нәтичәсиндә Азәрбајҹан дилиндә ики дифтонг, даһа доғрусу, дифтонгоид јараныр; башга сөzlә, дифтонглашма һадисәси баш верир. Дифтонглашма һадисәси нәтичәсиндә Азәрбајҹан дилиндә јаранан дифтонглар бунлардыр: өү, оу. Бунлардан биринчиси инчә, икинчиси исә галын саитләрдән ибарәтдир вә ујғун сурәтдә ин-

чә вә галын саитләрә дахил олулар. **Сү** дифтонгунун төләффүзү заманы дил кәркинләшәрәк, ирәли верилир, дилин учу алт өн дишләрин учуна тохунур. Додаглар исә даирәвиләшәрәк, азча ирәли верилир. Данышыг үзләринин бу вәзијјәтиндә дејилән саитин төләффүзү гуртармамыш, дилин учу алт вә өн дишләрин јуварлагларына енир, өн вә орта һиссәси исә сәрт дамага доғру галхыр. Додаглар да өз нөвбәсиндә даһа да кәркинләшәрәк ирәли верилмәклә, онларын әмәлә кәтирдији бо-рушәкилли нов даһа да даралыр. Белә бир мүрәккәб дејишкән мөхрәч шәраитиндә додагларын әмәлә кәтирдији новдан чыхан мусигили тону олан һавә ахыны өзү чүтавазлы саит кими сәсләнир.

Оу дифтонгу оу чүтавазлыгындан өз компонентләринин арха сыра саитләриндән тәшкил олунамасы илә фәргләнир. Бу дифтонгун 1-чи компоненти о онун гүввәсини, у тәркиб-һиссәси исә сүрүшкән һиссәсини тәшкил едир.

Умумијјәтлә, оу дифтонгунун төләффүзү заманы дил кәркинләшәрәк кери чәкилир вә дилин учу бир гәдәр јухары галхыр, додаглар исә даирәвиләшир. Бу вәзијјәт мүрәккәб оу саитинин екскурсија мәрһәләсини тәшкил едир. Нүвә һиссәсинин рекурсија фазасы сүрүшкән һиссәсинин екскурсија мәрһәләсинә чеврилир ки, бу заман да дилин арха һиссәси **у** саитиндә олдуғу кими јухары галхыр, учу исә ашағы енир. Сүрүшкән компоненти додаглара да өз тәсирини кәстәрир—алт додаг бир гәдәр кери чәкилиб додагларын әмәлә кәтирдији нову даһа да даралдыр вә беләликлә, ағыз бошлуғуна дахил олмуш мусигили тону олан һавә ахыны—сәдә һәммин даралмыш новдан **оу** саити кими кәнара чыхыр. **Оу** саитинә Азәрбајчан дилиндә енән чүтавазлы арха сыра саити кими изаһ етмәк олар. **Оу** дифтону кими, **оу** мүрәккәб саитинин дә биринчи компоненти ачыг, икинчи тәркиб һиссәси исә гапалы саитдән ибарәтдир; башга сөзлә, онларын араларында олан фәрг дилин үфүги вәзијјәти илә әла-

гәдардыр. Беләликлә, **оу** дифтонгу чүтавазлы ачыг-гапалы додагланан, арха сыра саити кими сәчијјәләндирилә биләр.

Дифтонглашма һадисәси Азәрбајчан дили орфоепијасында норма кими гәбул едилмишдир.¹

Әдәби төләффүзүмүз үчүн чох вачиб олан бу фонетик һадисәләрдән бири дә инчәләшмә-галынлашмадыр. О, аһәнк ганунунун икинчи нөвү—саитләрлә саитләрин аһәнки кими мөвчуддур. Бу гануна кәрә, саитләр бир гәјда олараг саитләрлә ујушур, онларын физиоложикаустик кејфијјәтинә ујғун чаларлыглар кәсб едир.

Азәрбајчан дилиндә саитләрлә саитләрин аһәнкинә кәрә, инчә саитләрлә бир һечада ишләнән саитләр инчә, галын саитләрлә бир һечада ишләнән саитләр исә галын олу: нә-нә-ләр-дән, а-на-лар-дан, би-би-ләр-дән, а-та-ларын, о-дун-чу-луг, ә-кин-чи-лик. Бу ганун дилимиздә мүтләг сәчијјәдәдир вә она әмәл етмәк һамынын борчудур. Тәәссүф ки, мусир әдәби төләффүздә буна бәзән фикир верилмир. Мәсәлән, дилимизин фонетик гануна кәрә **ро**л сөзүндә **р** вә **л** саитләри арха сыра **о** саити илә бир һечада ишләндикләри үчүн галын төләффүз едилмәли олдуғлары һалда, бәзиләри **л** саитини рус дилинин тәсири илә инчә төләффүз едирләр. Дилимиздә чохлу гоша саитли сөзләр вардыр. һәммин сөзләрин дејилиши заманы гоша саитләрлә бағлы баш верән фонетик һадисәләр әдәби төләффүз үчүн дә марағлыдыр. Гоша саитләр дилимиздә сөзүн јалныз ортасында вә сонунда ишләнә билир: аддым, Аббас, саггал, һәтта, иддиа, иттифаг, әдәбијјат, сәвијјә, зидд, сирр, һисс, хәтт, һәдд. Бу сөзләрин әксәријјәти алынмадыр вә дилимиздә даһа чох әрәб дилиндән кечмишдир.

Азәрбајчан дилиндә гоша саитләрин ики төләффүз нормасы вардыр:

¹ Әтрафлы мәлүмәт алмаг үчүн бах: Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дили орфоепијасынын әсаслары, Бақы, 1969, с. 40.

1. Сөз ортасында кәлән гоша самитләр ики ејни са-
мит кими төләффүз олунур: Аббас, Чаббар, әввәл, саг-
гал, аддым, Физзә, күллә, силлә, тәмәссүм, тәбәссүм,
хәтта, сәрраф, топпуз, тәбәххүр.

Гоша самитләр барәсиндә дилчилијимиздә белә бир
фикир дә гардыр ки, куја онлар узун самитләрди́р вә
хәтта фонематик сәчијә дашыјырлар. Истәр тәчрүби
тәдигатлар, истәрсә дә диггәтли мүшәһидә бу фикрин
доғру олмадығыны көстәрир. Белә ки, гоша самитләр
төләффүз заманы мүхтәлиф һечалара дүшдүјү үчүн он-
лары узун самит сәјмағ олмаз. Буна көрә дә гоша са-
митләр ики ејни самит кими төләффүз едилмәлидир.

2. Сөз сонунда кәлән гоша самитләрдән јалныз бири
төләффүз олунур: (тиб) тибб, (һәд) һәдд, (һәк) һәкк,
(һәл) һәлл, (фән) фәнн, (сир) сирр, (һис) һисс, (хәт)
хәтт... Бу сөzlәрә сәитлә башлајан сөз вә ја шәкилчи ар-
тырдыгда, гоша самитләр сөз ортасы мөвгәјинә кечир вә
тәбни оларағ, сөз ортасында кәлән самитләр кими тө-
ләффүз олунур: тиббин, һәдди, һәкк етмәк, һәлли, фән-
нин, сиррини, һиссин, хәттә вә с.

Вурғу

Һәр бир дилин фонетик системиндә вурғу мүһүм јер
тутур. Мә'лум олдуғу кими, сөздәки һечалардан биринин
даһа күчлү дејилмәсинә вурғу дејилир. Сәит вә самит
фонемләр кими, вурғу да сөzlәри фәргләндирмәјә хид-
мәт едир. Мәсәлән, алма вә алма, газма вә газма, дон-
дурма вә дондурма сөzlәрини бир-бириндән биз вурғу
васитәси илә ајырырығ.

Вурғунун дилимиздә әсас үч нөвү вардыр—һеча вур-
ғусу, мәнтиғи вурғу вә һәјәчанлы вурғу. Вурғунун һәр

үч нөви әдәби төләффүз үчүн әсасдыр. Тәәссүф ки, әдә-
би төләффүздә вурғу сәһвләринә һәлә дә раст кәлмәк
олар.

Һеча вурғусу сәһәсиндә олан әсас сәһвләр, демәк
олар ки, јалныз алынма сөzlәрин дејилишиндә өзүнү
көстәрир. Бу сәһвләрин мејдана чыхмасынын мүхтәлиф
сәбәбләри ола биләр. Фикримизчә, бу һәр шејдән әввәл,
психоложи сәбәбдән ирәли кәлир. Бәллидир ки, Азәр-
бајчан дилиндә вурғу бир гәјдә оларағ, сөзүн вә ја сөз
формасынын сон һечасына дүшүр. Бунунла әлағәдар
оларағ биз башга дилләрдән, хусусән Авропа дилләрин-
дән алынма сөzlәри, саңки онларын өз сөзүмүз оғмадығы-
ны көстәрмәк үчүн вурғуларын јерини дәјишмәклә төләф-
фүз едирик. Һәр һалда онларын јабанчылығы данышан
тәрәфиндән гејд олундуғу кими гәбул едилир вә верилир.
Мәсәлән, бә'зиләри Берлін әвәзинә Бәрлин, Парис әвә-
зинә Пәрис. Һомәр әвәзинә Һомер вә с. дејир. Јә'ни
Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, вурғу сөзүн сонунчу
һечасында олдуғу һалда, ону биринчи һечаја кечирир-
ләр. Тәәччүблүдүр ки, вурғунун белә сәһв дәрк едилмәси
«Азәрбајчан дилинин орфоепија сөзлүјү»ндә дә өзүнә јер
тапыб. Мәсәлән, тәртибчиләр Парис, Пекин, Пхенјан
кими топонимләри Пәрис, Пёкин, Пхёнјан кими төләф-
фүз етмәји мәсләһәт көрүрләр. Үмүмијәтлә, һәмин
китабда вурғу илә бағлы чоғлу сәһвләр вардыр.

Үмуми лексикаја аид бәлғәмоту, газажағы, гумсову-
ран, муровлуғ вә с., хусуси адлара аид Ағавердноба,
Ағзыбир, Алексејевка, Ангара, Анкара, Дағ Гутчу, Дон-
лар Гутчу, Дрезден, Кастрома, Лачынлар, Нефтчала,
Үчтәпә, Ханлар, Һамбург вә с. сөzlәрин вурғулары оху-
чулары јалныз чашдыра биләр.

Сөzlәрин вурғуларынын дүзкүн дејилмәмәси бә'зән
сөzlәрин мә'насынын јахшы дәрк олунмамасындан ирә-
ли кәлир. Мәсәлән, рус дилиндә—ович шәкилчиси јери-
нә көрә һәм ата адыны, һәм дә фамилијаны билдирир.

Биринчи халда шәкилчи тамам вурғусуз дејилир; икинчи халда исә вурғу шәкилчинин биринчи нечасы үзәринә дүшүр: Серафимович—Сёрафимович, Трофимович—Трѳимович вә с. Мәсәләнин фәргинә вармајан дикторлар мәсәлән, југославијалы гонағын фамилијасыны телевизорда Султанович кими теләффүз едиб дурурду (6 феврал 1983-чү ил).

Әдәби теләффүздә мәнтиги вурғу неча вурғусундан неч дә аз әһәмијјәтли дејилдир. Чүнки онун сәһв дејилишн фикрин сәһв дәрк едилмәсинә сәбәб ола биләр. Мәсәлән, Бу фикир мәктубда өз әксини тапмышдыр чүмләсиндә мәнтиги вурғу тапмышды сөзүнүн үзәринә дүшәрсә, бир мә'на (јә'ни өз инкасыны тапыб), әксини сөзүнүн үзәринә дүшәрсә башга бир мә'на (јә'ни әслиндә олдуғуна зидд) кәсб етмиш олар. Радио вә телевизија верлишләриндә бу гәбилдән олан нөгсанлара, тәәссуф ки, һәлә дә раст кәлирик.

Һәјәчанлы вурғу изаһа чәтин кәлән вурғу нөвүдүр. Әсас фонетик әләмәти будур ки, неча вурғусу һәјәчанлы вурғу илә дејилән сөзләрдә, адәтән, өз һәгиги јерини дејишир. Мәсәлән, Вагиф сөзүндә, мә'лумдур ки, вурғу сонунчу нечададыр. Лакин Вагиф. Еј сәрвәрим, еј тачидарым, ифадәсиндә һәмин сөздә вурғу сонунчудан биринчи нечаја кечир.

Бә'зи фонетик һадисәләр

Нитг замаңы сәсләр бир-бирилә јахын әләгәјә кирир, бир-биринә тә'сир едир, теләффүзү асанлашдырмаг үчүн мүәјјән дејишикликләрә мә'руз галыр. Нитг просесиндә данышыг сәсләринин физиоложи вә акустик кејфијјәтләриндә баш верән дејишикликләр фонетик һадисә адланыр. Дүзкүн әдәби теләффүз үчүн дилимиздәки фонетик һадисәләри нәзәрә алмаг зәруридир.

Дилимиздә ујушма, фәргләшмә, сәс артымы, сәс дүшүмү вә сәсләрин јердәјишими кими фонетик һадисәләр нисбәтән кениш јајылмышдыр. Ујушма азербайжан дилини самитләр системиндә кениш јајылмыш комбинатор фонетик һадисәләрдәндир. Мүасир Азербайжан дилиндә ујушманын бүтүн нөвләри (там ирәли ујушма, јарымчыг ирәли ујушма, там кери ујушма, јарымчыг кери ујушма) өзүнү көстәрир.

Ујушма фонетик һадисәси заманы Азербайжан дилиндә самитләрин дөрд чүр әвәзләнмәси баш верир.

Мүасир Азербайжан дили фактик материалларына вә дилчилик әһ'әнасинә әсасән, самит фонемләрин морфемләр сәрһәдиндә әвәзләнмәләри үчүн ашағыдакы дөрд әләмәт әсас көтүрүлүр: 1) әмәлә кәлмә јеринә көрә, 2) әмәлә кәлмә үсулуна көрә, 3) сәс телләринин иштиракына көрә, 4) јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә.

Ону да көстәрмәк ләзымдыр ки, бә'зи халларда гејд олунан әләмәтләрдән бир нечәси бирликдә фәалијјәт көстәрир.

Мүасир Азербайжан дилиндә самитләрин әмәлә кәлмә јеринә көрә әвәзләнмәси додаг, днш вә дамаг самитләриндә өзүнү көстәрир. Удлаг самитинин башга фонемләрлә әвәзләнмәсинә раст кәлмирик. Үмүмијјәтлә, Азербайжан самит фонемләринин әвәзләнмәләри әмәлә кәлмә јеринә көрә чох мәһдуддур. Конкрет олараг, һәмин әләмәт үзрә самит фонемләрин әвәзләнмәси дилимиздә ашағыдакы вәзијјәтдәдир:

1. **н-м:** инан-инамма, јан-јаммыр, дән-дөммәз, сөн-сөммәз, ган-гаммаз, гон-гоммул, гоммаз, гомма.

2. **н-н;** дан-дан гызарыр, мән-мән галдым, чан-чан горхусу, чан-чан гардаш, чаһан-чаһан гајғысы, инсан-инсан гајғысы.

Мүасир Азербайжан дилиндә әмәлә кәлмә јеринә көрә самитләр әвәзләнмәсинин сәбәби кери ујушмадыр. Јухарыда, биринчи вә икинчи бәндләрдә верилмиш ми-

саллардан мәлум олур ки, һәр ики һалда диш архасы «н» фонемы гошадодаг «м» вә дилархасы—јумшаг дамаг «г» фонемләринин тәсирина мәруз галараг, биринчи һалда гошадодаг, икинчи һалда исә дилархасы—јумшаг дамаг самити илә әвәз олунур.

Әмәләкәлмә үсулуна көрә самит фонем әвәзләнмәләри бир-бириндән манәһин сәчијјәсинә көрә фәргләнән мүхтәлиф самитләр арасында өзүнү көстәрир. Гејд олунан фонетик һадисәһин мөвгеји мүасир Азәрбајчан дилиндә ашағыдакы вәзијјәтдәдир:

1. Кипләшән-партлајан самитләрин новлу самитләрлә әвәзләнмәси. Бурада мүәјјән бир новлу самитин тәсири илә кипләшән самит новлу самитлә әвәз олунур. Көстәрилән фонетик әвәзләнмә конкрет самитләр үзрә беләдир:

а) **т-с**; кет-кессә, јат-јассә, јарат-јарассын, ат-ассыз, совгат-совгассыз, от-оссуз вә с.

б) **д-з**; гыздыр-гыззыр, јаздыр-јаззыр, бахчамыздан-бахчамыззан, Араздан-Араззан, евимиздән-евимиззән, јазда-јазза, пайызда-пайызза, кетмәздим-кетмәззим, јазмаздым-јазмаззым, охумаздым-охумаззым вә с.

Көрүндүјү кими, кипләшән-партлајан «т» вә «д» фонемләри ујушма нәтичәсиндә новлу с вә з самитләри илә әвәз олунмушдур.

2. Кипләшән-новлу самитләрин новлу самитләрлә әвәзләнмәси. Бурада новлу вә кипләшән самитләр тәсиредичи олур, башга сөзлә, онларын тәсири илә кипләшән-новлу самитләр өз кипләшмә әләмәтләрини итирир:

а) **ч-ш**: үч-үш шаһы, гач-гашды, уч-ушду, ач-ашды, бич-бишди, сач-сашсыз, гыч-гышсыз, һеч-һеш шеј вә с.

б) **ч-ж**: ағач-ағажда, сач-сажда, мәрч-мәрждән, динч-динждир, бич-биждир, Фәрәч-Фәрәждир, күч-күжсүз, хәрч-хәржсиз, күлүнч-күлүнждүр, кәнч-кәнждир, күнч-күнждүр вә с.

Кипләшән-партлајан самитләрин новлу самитләрлә әвәзләнмәсиндә олдуғу кими бурада да әсас сәбәб кери ујашмадыр.

3. Новлу самитләрин кипләшән-новлу самитләрлә әвәзләнмәси. Бу, јухарыда һаггында бәһс етдијимиз әвәзләнмәһин тамамилә әксинә олан фонетик просесдир. Әкәр 2-чи бәнддә кипләшән-новлу самитләр новлу самитләрлә әвәз олунурдуса, бурада әксинә, новлу самитләр кипләшән-новлу самитләрлә әвәз олунур. Лакин јухарыдакындан фәргли олараг, бурада үч һал өзүнү көстәрир:

а) **с-ч**; рус-ручча, фарс-фарчча, хакас-хакачча, ичлас-ичлаччы вә с.

б) **ш-ч**; иш-иччи, јаваш-јавачча вә с.

в) **з-ч**: колхоз-колхозччу, гыз-гыччығаз, аз-ачча, гыргыз-гыргычча, јүз-јүччә вә с.

Бурада да әсас фонетик амил кими кери ујушма өзүнү көстәрир.

4. Кипләшән-сүзүлән самитин кипләшән-титрәк самитлә әвәз олунмасы. Јухарыдакылардан фәргли олараг бурада ирәли ујушманын тәсири алтында «л» фонемы титрәк р самити илә әвәз олунур: варлы-варры, шәһәр-ли-шәһәрри, азар-лы-азарры, вугар-лы-вугарры, нарлар-наррар, гар-лар-гаррар, шуар-лар-шуаррар, базар-лыг-базаррыг, малдар-лыг-малдаррыг вә с.

5. Кипләшән-титрәк самитин кипләшән-сүзүлән самитлә әвәзләнмәси. Бу әвәзләнмә јухарыдакы фонетик әвәзләнмәһин тамамилә әксинәдир: јазыр-јазыллар, бахыр-бахыллар, дурур-дуруллар, билир-билиллар, охујур-охујуллар, ешидир-ешидиллар вә с.

Көрүндүјү кими, бурада кери ујушма өзүнү көстәрир. Тәхминән ејни фонетик шәраитдә, јәһни «рл» сәс бирләшмәсиндә, бәзи һалларда биринчинин икинчијә, бәзи һалларда исә икинчинин биринчијә тәсир етмәсинин сәбәби фонетик амилләрдән кәнарда, һәмин сөзләрин грам-

матик мә'наларындадыр. Биринчи ҳалда эвәзләнмә сөз көкләри илә шәкилчиләр сәрһәдиндә, икинчи ҳалда исә жалныз шәкилчиләр сәрһәдиндә баш верир: Беләликлә, күман етмәк олар ки, «р» сәси көк морфеминин самити кими чыхыш едәркән титрәк, шәкилчинин самити кими чыхыш едәркән исә килләшән-сүзүлән самит үстүнлүк тәшкил едир. Лакин бу, жалныз заһирән беләдир. Белә ки, «рл» сәс бирләшмәси шәкилчиләрдә ишләндији заман да биз л-р вә р-л эвәзләнмәләринә тәсадүф едирик: кәлир-ләр-кәлиррәр (мәсәлән, Колхозун кәлиррәри илдән-илә артыр), кәлир-ләр-кәлиләр (мәсәлән, көчәри гушдар ғышда кәлиләр).

Көрүндүјү кими, бунлардан биринчиси исмә, икинчиси исә фе'лә аиддир. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, самитләрин эвәзләнмәсиндә фонетик амилләрлә јанашы, грамматик амилләр, көк вә шәкилчиләрин морфоложи мә'насы да мүәјјән рол ојнајыр.

6. Килләшән-сүзүлән самитин новлу самитләрлә эвәзләнмәси. Бу фонетик һадисә дилимиздә ики шәкилдә тәзаһур едир:

а) л-з: ғыз-лар-ғыззар, ғарпыз-лар-ғарпыззар, сөз-ләр-сөззәр, дуз-лу-дуззу, газ-лы-газзы...

Бу фонетик эвәзләнмәнин сәбәби ирәли ујушма һадисәсидир.

7. Килләшән-сүзүлән самитин килләшән-партлајан самитлә эвәзләнмәси: ат-лар-атдар, от-луг-отдук, гүв-вәт-лән-гүввәтдән, гејрәт-ли-гејрәтди, савад-лы-савадды, дад-лы—дадды, сүд-лү—сүддү, булуд-лар—булуддар...

Бу эвәзләнмә «т», «д» вә «ш» сәсләринин ирәли ујушма заманы л самитинә тә'сири нәтичәсиндә мејдана чыхыр.

8. Килләшән-партлајан самитин килләшән-новлу самитлә эвәзләнмәси: сәһбәт-сәһбәтчил, һәрмәт-һәрмәтчил, гејбәт-гејбәтчи, диггәт-диггәтчил вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә әмәләкәлмә үсулуна көрә олан самит фонем эвәзләнмәләри бүтүн һалларда ујушма фонетик һадисәсинин мүхтәлиф нөвләринин тә'сири илә баш верир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә карлыг-чинкилтилилик әләмәтинә көрә самитләрин эвәзләнмәси дә нисбәтән кеңиш јајылмышдыр. Дилимиздәки кар вә чинкилтили самитләрин, демәк олар ки, һамысы мувафиг фонетик шәрайтдә өз кар вә чинкилтили ғаршылығлары илә фонетик эвәзләнмәјә кирирләр. Бурада һәр бир дилөнү чинкилтили самит өз кар ғаршылығы илә эвәзләнир.

а) д-т: булуд-булутсуз, сүд-сүтсүз, дөрд-дөртсүз, алтмыш-ды-алтмышты, көрмүш-дү-көрмүштү...

б) з-с: јаз-јасса, поз-посса, тәмиз-тәмиссә, эвәз-эвәсиз, дуз-дуссуз...

в) ч-ч: ғабаг-чыл-ғабагчыл, әлач-әлачсыз вә с.

3. Дилортасы самитләрдән јалныз «к» фонеми карлыг-чинкилтилилик әләмәти үзрә өз кар ғаршылығы илә эвәзләнир. Кар вә чинкилтили вариантларын бир-бирини эвәз етмәси дә јалныз «к» фонеминә мәнсубдур. Белә ки, башга дилортасы самитләрин көстәрилән әләмәт үзрә коррелјатив ғаршылығы вә варианты јохдур.

«к» фонеминдә сәс телләринин иштиракына көрә ашағыдакы эвәзләнмә өзүнү көстәрир:

к-к: рәнк-рәнксиз, зәнк-зәнксиз, әһәнк-әһәнксиз вә с.

4. Дилархасы самитләрдән дә көстәрилән әләмәт үзрә мејдана чыхан фонетик эвәзләнмәләр «ғ» вә «г» фонемләринә аиддир:

а) г-х: јарпаг-јарпахсыз, папаг-папахсыз, бајраг-бајрахсыз вә с.

Бурада бир мәсәләни хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Мә'лум олдуғу үзрә, ән'әнәви-тарихи принципә көрә дилимизин орфографија ғајдаларында чохһечалы сөзләрин сонундакы «ғ» фонеми г һәрфи илә гејд едилир. Бу һаг-

да «Азәрбајчан дилинин орфографија җајдалары»нын 26-чы параграфында охујуруг: «Сон сәси ғ, х вә ја г илә дејилән икиһечалы сөзләр г илә јазылыр, мәс.: булаг, гашыг, гатыг, гонаг, јанаг, јарпаг, папаг, очаг, торпаг ушаг».¹

Дилимизин орфографија җајдаларындакы бу чәһәт, һеч шүбһәсиз, икиһечалы сөзләрин сонунда ишләнән «ғ» фонеминин тәләффүзүнә чидди тә'сир кәстәрмишдир. Она көрә дә әдәби тәләффүздә биз һәмин фонемин «к» кими тәләффүз олунмасына сон заманлар даһа чох тә-садүф едирик. Белә олан тәгдирдә һәм әмәләкәлмә үсу-луна, һәм дә сәс телләринин иштиракына көрә фонетик әвәзләнмә һадисәси өзүнү кәстәрир: алачағам-алачак-сан, алачак, балыг-балыксыз, гонаг-гонакса, гонаксыз вә с.

Лакин бу әвәзләнмә һәләлик үмүмхалг вә үмуми әдә-би тәләффүз нормасы шәклиндә дејилдир.

б) г-к. Сөз сонундакы «г» фонеми кери ассимилјасија нәтичәсиндә бир җајда олараг, кәстәрилән әвәзләнмәјә уғрајыр: шәфәг-шәфәксыз, ешг-ешксыз, мәшг-мәшксыз, һагг-һаксыз, үфүг-үфүкә вә с.

Башга фонетик әвәзләнмәләрдә олдуғу кими јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә самит әвәзләнмәләри дә ујуш-ма нәтичәсиндә олур. Башга сөзлә, јанашы ишләнән ағыз вә бурун самитләринин тәләффүзү заманы јумшаг дамаг пәрдәсинин фасиләсиз дејишмәси чәтин олдуғу үчүн ағыз самитләри бурун вә әксинә, бурун самитләри ағыз са-митләри илә әвәзләнир.

Азәрбајчан дилиндә самитләрин јумшаг дамағын вә-зијјәтинә көрә әвәзләнмәси, јә'ни јумшаг дамағын вә-зијјәтинә көрә ујушма һадисәси даһа кениш сәһәни әһа-тә едир.

Азәрбајчан дилиндә јумшаг дамағын вәзијјәтинә кө-рә самит фонем әвәзләнмәләринин дөрд нөвү бардыр:

¹ Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти, Бақы, с. 11.

1. л-н: һејван-лар-һејваннар, инсанлар-инсаннар, га-дынлар-гадыннар, оғлан-лар-оғланнар, инсанлыг-инсан-ных, дүшмәнлик-дүшмәнних, дин-лә-диннә, ан-ла-анна вә с.

Дилимиздә л самитинин н илә әвәзләнмәси гејд олу-нан ағыз самитиндән әввәл кәлән «м» фонеминин тә'си-ри илә дә олур. Азәрбајчан дилиндә бу әвәзләнмә өзү-нү -лар чәм шәкилчисиндә кәстәрир, үмүмхалг данышыг дилиндә вә әдәби тәләффүздә мәһдуд шәкилдә ишләнир: адам-лар-адамнар, бадам-лар-бадамнар вә с.

Көрүндүјү кими, бурада јарымчыг ирәли ујушма өзүнү әсас фонетик сәбәб олараг кәстәрир.

2' д-н: вәтән-дән-вәтәннән, кедән-дән - кедәннән, кә-лән-дән-кәләннән, охујан-дан-охујаннан, билән-дән-би-ләннән, сән-дән-сәннән вә с.

Бурада илк бахышда ирәли ујушма д-н әвәзләнмәси-нин әсас сәбәби кими нәзәрә чарпыр. Лакин ејни заман-да кери ујушма да мөвчуддур. Даһа доғрусу, шәкилчи-дәки д самити өзүндән һәм әввәл, һәм дә сонра ишләнән н самитинин тә'сири илә өз ағыз самити олмаг фәрглән-диричи әләмәтини итирир. Бурада јалныз ирәли ујушма олсајды, о заман, шүбһәсиз, һәмин сөзләр исмин јерлик һалында ишләнәркән дә д-н әвәзләнмәси дә баш верәр-ди. Һалбуки дилимиздә белә әвәзләнмә јохдур.

Охшар вәзијјәт д самитинин м самитиндән сонра иш-ләнмәсиндә дә мүшаһидә олунур. Бурадан да ирәли вә кери ујушма олур: адамдан-адамнан, ахшамдан-ахшам-нан, вәтәнимдән-вәтәнимнән, дилимдән-дилимнән...

3. м-п. Бу әвәзләнмә дилимиздә морфемләр сәрһәд-диндә мөвчуд олан јеканә әвәзләнмәдир вә ујушма һа-дисәсинин нәтичәсидир: тапмаг-таппаг, гопмаг-гоппаг...

Әдәби тәләффүздә гејд олунан фонетик дејишмәләр, демәк олар ки, норматив сәчијјәдәдир.

Фәргләнмә (диссимилјасија) ујушмаја нисбәтән ди-

лимиздә чох аз јајылмыш комбинатор сәс һадисәсидир.

Бу һадисә заманы, ујушманын там әксинә олараг, ејни вә јахуд бир-биринә јахын мәхрәчдә олан самитләрден бири дикәринә тә'сир едәрәк, ону өз мәхрәчиндән узаглашдырыр. Фәргләшмә һадисәсинин дилимиздә ики нөвү вар: ирәли фәргләшмә, кери фәргләшмә. Дилимиздә булардан јалныз биринчиси мүшәһидә олунур: гарар-маг-гаралмаг, сарармаг-саралмаг, һаммал-һамбал.

Көрүндүјү кими, биринчи ики мисалда кипләшән-титрәк јуваг р самити өзүндән сонра кәлән р самитинә тә'сир едәрәк ону мәхрәчиндән узаглашдырыб, кипләшән-сүзүлән диш самитинә чевирмишдир. Үчүнчү мисалда исә јанашы кәлән ики гошадодаг кипләшән-сүзүлән ағыз м самитиндән бири дикәринә тә'сир едәрәк ону әмәлә кәлмә үсулуна вә јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә өзүндән фәргләнән кипләшән-партлајан ағыз б самитинә чевирмишдир. Һәр ики һалда самитләрин ики фәргләндиричи әләмәтә көрә әвәзләнмәси баш вермишдир.

Дилимиздә надир һалларда алынма сөзләрдә кери фәргләшмә һадисәси дә мүшәһидә олунур. Мәсәлән, трамвај сөзүндә додаг диш в самити өзүндән әввәл кәлән гошадодаг м самитинә тә'сир едир, онун әмәлә кәлмә јерини дәјишдирәрәк додаглардан диш архасына кечирир: транвај.

Дилимиздә нисбәтән кениш јајылмыш новлашма һадисәси дә кери фәргләшмә һадисәсинә мисал ола биләр. Белә ки, дилимиздә кипләшән-новлу самитләр (ч, ч) кипләшән-партлајан самитләрден әввәл ишләнәркән, гајда олараг өз кипләшмә мәрһәләләрини итирир, өз тәркиб һиссәләринә дахил олан новлу самитләрә чеврилир вә беләликлә, өзләриндән сонра кәлән кипләшән самитләрден даһа чох фәргләнирләр: ачыр, ачачаг, лакин аш-ды (агчы әвәзинә), гачыр, гачачаг, лакин гашды (гачды әвәзинә), учур, учачаг, лакин ушду (учду әвәзинә), көчүр, көчәчәк, лакин көшдү (көчдү әвәзинә),

ағачын, ағача, ағачы, лакин ағажда (ағачда әвәзинә), ағаждан (ағачдан әвәзинә)...

Ејни һадисә кипләшән-новлу самитләр кипләшән-сүзүлән ағыз самитиндән әввәл ишләнәркән дә мүшәһидә едилир: сач-лы-сашлы//сашды, сач-лар-сашлар////сашдар; күч-лү-күжлү//күждү, ағач-лы-ағажлы//ағажды, ағач-лар-ағажлар//ағаждар...

Бурада ујушма вә фәргләшмә һадисәси ејни заманда баш верир. Белә ки, әввәлчә л самити д самити илә, сонра исә д кипләшән-партлајан самитинин тә'сири илә ч вә ч самитләринин кипләшән сүзүлән бурун м самитиндән әввәл өз физиоложи-акустик кејфијјәтини сахлама-сы бу фикри бир даһа тәсдиг едир. Новлашма зәмининдә јаранан әмәлә кәлмә үсулуна көрә фәргләшмә һадисәсинә кипләшән-партлајан самитләр арасында да раст кәлинир: мәктәб-мәх'тәб, әк-диләр-әх'диләр, Огтај-Ох-тај, акт-ахт вә с.

Әмәлә кәлмә үсулуна көрә фәргләшмә һадисәси јалныз теләффүзлә бағлы олдуғундан тәсадүфи фәргләшмә һадисәси сајылыр. Фәргләшмә һадисәси илә бағлы самит әвәзләнмәләри, дилимиздә чох аз јајылмасына бахмајараг, әдәби теләффүздә нәзәрә алыныр.

Фәргләшмә һадисәси илә мүгајисәдә дилимиздә кеи вә у, и вә ә, е вә и, е вә а, е вә о, о вә е, о вә и, у вә е ниш јајылмыш фонетик һадисәләрден бири дә сәс артымыдыр. Өз давамлылығына көрә, дилимиздә ики нөвдә олур: даими сәс артымы вә тәсадүфи сәс артымы. Даими сәс артымы дилимиздә артыг орфографик норма тәшкил едән сәс артымы һадисәсинә дејилир. Тәсадүфи сәс артымы исә јалныз теләффүзлә мәндуллашыр вә дилимиздә орфоепик норма кими фәалијјәт көстәрир.

Тәсадүфи сәс артымы һадисәсинә дилимиздә даһа чох алынма сөзләрдә а вә и, а вә е, ә вә и, и вә а, и вә о, самитләри јанашы ишләнәркән тәсадүф едилир. Белә ки, һәмин бир ј самити саитләрин арасына артырылыр: а-

ј-илә (аилә), а-ј еростат (аеростат), зә-ј-иф (зәиф), ди-ј-аметр (диаметр), пи-ј-онер (пионер), ба-ј-ис (баис), мүдафи-ј-ә (мүдафиә), кофе-ј-ин (кофеин), ре-ј-ализм (реализм), фе-ј-одал (феодал), по-ј-ема (поема), его-ј-ист (егоист), ду-ј-ет (дует).

Тәсадүфи сәс артымы һадисәсинин саитартымы шәклиндә тәзаһүр едән формасы дилимиздә нисбәтән даһа чох белә һалларда мүшаһидә олунур:

1. Сөз башында ики сайт јанашы кәләрсә, онларын әввәлиһә, јахуд да арасына тәләффүздә бир сайт әлавә едилир: и-стәкан (стәкан), шыкаф (шкаф), шытат (штат)...

2. Сөз башында јанашы кәлән ики самитин һәр икиси вә јахуд бири чинкилтили оларса, һәмин самитләрин арасына тәләффүздә бир сайт әлавә едилир: г-и-рип (грип), ды-рам (драм), т-ы-рактор (трактор), к-у-луб (клуб), ф-ы-лора (флора), б-и-ригада (бригада)...

3. Сөз ортасында јанашы кәлән үч самитдән икинчи-си илә үчүнчүсүнүн арасына тәләффүздә бир сайт әлавә едилир: зүлүмкар (зүлмкар), гәсибкар (гәсбкар).

4. Сөз ортасында јанашы кәлән дөрд самитин биринчи илә икинчисинин, һабелә үчүнчүсү илә дөрдүнчүсүнүн арасына тәләффүздә бир сайт әлавә едилир: Австрија-авыстырија, Австралија-авыстыралија....

5. Сөз сонунда јанашы кәлән ики самитдән биринчиси сонор самит дејилсә, әксинә икинчиси сонор самит оларса, онларын арасына тәләффүздә бир сайт әлавә едилир: дөвр-дөвүр, мејл-мејил, һүсн-һүсүн, сәдр-сәдир, нојабр-нојабыр...

* * *

Сәс артымы кими, сәс дүшүмү һадисәсинин дә дилимиздә ики нөвү вар: даими сәс дүшүмү, тәсадүфи сәс дү-

шүмү. Даими сәс дүшүмү даһа чох саитләрлә бағлыдыр. Онун дилимиздә ашағыдакы тәзаһүр формалары вардыр:

1. Морфемләр сәрһәддиндә јанашы кәлән ики саитдән бири дүшүр. Бу сәс дүшүмү һадисәси өзүнү ики шәкилдә көстәрир:

1) јанашы кәлән ики көк морфеме биринчисинин сон саити дүшүр: эмоғлу эми-оғлу, халоғлу хала-оғлу, да-јоғлу дајы-оғлу, Әләшрәф Әли-әшрәф, Әлаббас Әли-аббас.

2) саитлә битән мигдар сајларына сыра сајы дүзәлдән -ынчы (инчи) шәкилчиләри артырыларкән јанашы кәлән ики саитдән бири дүшүр: ики-инчи-икинчи (мүг. ет: бир-инчи), алты-ынчы-алтынчы, једди-инчи-једдинчи...

II' Ејни морфем дахилиндәки сәс дүшүмү һадисәсиндә јеринә көрә мүхтәлиф саит вә самитләр, бә'зи һалларда онларын һәр икиси дүшүр. Белә сәс дүшүмү һадисәсинин ашағыдакы типләри вардыр:

1. Икинчи һечасында гапалы саитләр олан сөзләрә шәкилчи артырыларкән, көк-морфемин икинчи һечасындакы гапалы саит дүшүр. Бу сәс дүшүмү һадисәси һәм мәншәчә өз сөзләримиздә, һәм дә алынма сөзләрдә мүшаһидә олунур. Өз сөзләримиздә: ағыз-ын-ағзын-ағзын, алын-ын -алынын -алнын, бојун-ун -бојнун -бојнун, бурун-ун-бурунун-бурнун, гојун-ун-гојунун-гојнун, көн-үл-үм-көнүлүм-көнлүм, оғул-у-оғулу-оғлу...

Алынма сөзләрдә: исим-ин-исимин-исмин, фикир-имиз-фикиримиз-фикиримиз, шәкил-иниз-шәкилиiniz-шәклиiniz..'

2. бура, ора ишарә әвәзликләри, һабелә һара суал әвәзликләри исмин јерлик вә чыхышлыг һалларында көк морфемләрдәки а саитини итирир: бура-да-бурада-бурда, бура-дан-бурадан-бурдан, ора-да-орада-орда, ора-дан-орадан-ордан, һара-да-һарада-һарда, һара-дан-һардан. Ејни вәзијјәт һәмин әвәзликләрин јөнлүк һалына

да аиддир. Лакин бу заман көкдөки а саитинин, јохса шәкилчинин дүшдүјүнү сөјлөмөк чөтиндир.

3. үчүн вә илә гошмасы саитлө битөн сөзләрә артырыларкөн, онларын илк саитлөри дүшүр, вөтөн-үчүн-вөтөнчин, мәним-үчүн-мәнимчин, адам-үчүн-адамчын, доктор-үчүн-докторчүн, дәфтәр-илә-дәфтәрлө, китаб-илә-китаб-ла... Көрүндүјү кими, гошмаларын илк саити дүшдүкдөн сонра, онлар шәкилчиләр кими аһәнк ганунана табә олур вә көк морфемин сон һечасындакы саитә ујғунлашыр.

4. Фе'лин нәгли кечмиш заман формасынын үзәринә икинчи шәхсин тәкинин вә чәминин шәхс сонлуғу артырыларкөн, заман шәкилчисиндәки ш самити дүшүр: алмыш-сан-алмысан, алмыш-сыныз-алмысыныз, кәлмиш-сән-кәлмисән, кәлмиш-синиз-кәлмисиниз; охумуш-сан-охумусан, охумуш-сунуз-охумусунуз; көрмүш-сән-көрмүсән, көрмүш-сүнүз-көрмүсүнүз.

5. Фе'лин гәти кәлчәк заман формасынын биринчи шәхсинин тәкиндә вә икинчи шәхсинин һәм тәкиндә, һәм дә чәминдә заман шәкилчисиндәки к вә г саитлөри дүшүр: ал-ачаг-ам-алачам, ал-ачаг-сан-алачасан, ал-ачаг-сыныз-алачасыныз; кәл-әчәк-әм-кәлчәкәм, кәл-әчәк-сән-кәлчәсән, кәл-әчәк-синиз-кәлчәсиниз.

6. Үчүнчү шәхсин тәкини билдирән хәбәр шәкилчисинин /-дыр/-дир/-дур/-дүр/ сон самити дүшүр: китаб-дыр-китабды, дәфтәр-дир-дәфтәрди, нохуд-дур-нохудду, үзүм-дүр-үзүм-дү....

Ејни вәзижәт -ыб/иб/-уб/-үб/ шәкилчиси илә әмәлө кәлән нәгли кечмишә артырылан -дыр/-дир/-дур/-дүр/ шәхс сонлуғуна да аиддир: алыб-дыр-алыбды, кәлиб-дир-кәлибди, охуб-дур-охубду, көрүб-дү-көрүбдү.

7. Гоша саитлө битөн сөзләрә саитлө башлајан шәкилчи артырылдыгда көк морфемдәки гоша саитдән бири дүшүр: сирр-ләр-сирләр, фәнн-дән-фәндән, хәтт-ләр-хәтләр, һәдд-сиз-һәдсиз.

8. Хәбәр категоријасынын икинчи шәхс чәминин әләмәти олан -сыныз/-синиз/, -сунуз/-сүнүз/ шәкилчиси сөзләрә артырыларкөн саитлөрдән бири вә и самити дүшүр: адам-сыныз-адамсыз, мӯәллим-синиз-мӯәллимсиз, доктор-сунуз-докторсуз, сүрүчү-сүнүз-сүрүчүсүз...

Ејни вәзижәт шәхс категоријасынын икинчи шәхс чәминин грамматик әләмәтинә дә аиддир: алмыш-сыныз-алмысыз, алыр-сыныз-алырсыз, алар-сыныз-аларсыз, алачаг-сыныз-алачагсыз; кәлмиш-синиз-кәлмишсиз, кәлир-синиз-кәлирсиз, кәләр-синиз-кәләрсиз, кәлчәк-синиз-кәлчәксиз, охумуш-суз-охумушсуз, охујур-сунуз-охујурсуз, охујар-сыныз-охујарсыз, охујачаг-сыныз-охујачагсыз, көрмүш-сүнүз-көрмүшсүз, көрүр-сүнүз-көрүрсүз, көрәр-синиз-көрәрсиз, көрчәк-синиз-көрчәксиз.

9. ст сәс бирләшмәси илә гуртаран сөзләрин ахырындакы т самити данышыг заманы дүшүр. Һәмин һадисә сөзләрин үзәринә саитлө башлајан шәкилчи артырылдыгда да мӯшаһидә едилир. Бу сәс дүшүмү дилимиз үчүн орфоепик норма сајыла биләр: дост-дос, сәрбәст-сәрбәс, дүрүст-дүрүс, дост-лар-дослар, сәрбәст-лик-сәрбәс-лик, дүрүст-дүр-дүрүсдүр...

10. хт, фт, шт сәс бирләшмәлөри илә гуртаран сөзләрә саитлө башлајан шәкилчи артырылдыгда данышыг заманы т самити дүшүр: вахтдыр-вахдыр, хошбахт-лар-хошбахлар, тахт-дан-тахдан (шаһы тахтдан салдылар).

11. Алынма сөзләрдә јанашы кәлән ики ј саитиндән бири данышыг заманы дүшүр: әдәбијат-әдәбијат, әзижәт-әзижәт, вәзижәт-вәзижәт... Бу орфоепик норманы орфографик норма кими гәбул етмәк саһәсиндә дилчилијимиздә тәшәббүсләр едилир.

12. Кәл вә бир сөзлөри саитлө башлајан сөзләрлә билаваситә гошулдугда ишләнәркөн, һәмин сөзләрин сонундакы сонор саитләр дүшүр: кәл-бәри-кәбәри, бир-китаб-бикитаб...

Сөсләрин йердәјишими һадисәси Азәрбајҗан дилиндә ән аз мүшаһидә олуан фонетик һадисәләрдәндир. Мүасир әдәби дилимиздә она, демәк олар ки, тәсадүф едилмир. Нәзәрә дәјәнләр исә даһа чох үмүмхалг данышыг дили илә бағлыдыр.

Сөсләрин йердәјишими һадисәсинин нисбәтән даһа үмүми сәчијјә дашыјан нөвләри бунлардыр:

1. Сөз ичиндә јанашы кәлән ики самитдән икинчиси мүәјјән сөзләрдә вә мүәјјән һалларда өзүндән әввәлки самитдән өнә кечир: тәчрүбә-тәчрүбә, тәрчүмә-тәрчүмә, јанлыш-јалныш, күлфәт-күфләт, өјрәнмәк-өркәнмәк, пәһриз-пәһриз...

2. Сөз ичиндә бир-бириндән саитлә ајрылан ики самитдән икинчиси биринчинин, биринчиси исә икинчинин јеринә кечир: ләјһә-ләһијә, рајһә-раһијә.

Көрүндүјү кими, үмүмхалг данышыг дилиндән кәтирилән мисаллар әдәби дилимиз үчүн сөсләрин йер дәјишими фонетик һадисәсинә нүмунә олмагдан даһа чох, орфоэпик нөгсанлар кими ајдынлашдырыла биләр.

ЈАЗМАЛЫҢЫҢ

2. ДИЛИМИЗ ВӘ ЈАЗЫМЫЗ. НӘ ÜЧÜN БЕЛӘ

Әдәби дилимизин икинчи нөвү јазылы әдәби дилимиздир. Шифаһи әдәби дилә нисбәтән јазылы дил бир гәдәр көнчдир. Белә ки, шифаһи әдәби дил халг әдәбијјатынын дили кими чох гәдим дөвләрә кедиб чыхырса, јазылы әдәби дил ше'рин, һекајәнин, рәсми сәнәдләрин вә с. дили кими мүәјјән заман мүддәти илә мөһдудлашыр. Јазылы әдәби дилин јашы конкретдир; јаш кағызы бу дилә јазыја көчүрүлдүјү күн верилир.

Шифаһи әдәби дил кими, јазылы әдәби дилин дә өз ганун-гајдалары вар; һәм дә онлар шифаһи әдәби дилинkindән гат-гат мөһкәмдир. Догрудан да, биримиз даңышдыгда мүәјјән теләффүз хәтәсына јол версәк, бу, јазыда бурахдыгмыз һәр һансы имла сәһви илә мүгајисәдә о гәдәр дә бөјүк сәһз сәйилмаз. Мәлумдур ки, беш-он сәһифәдә әми једди имла сәһви едәнә камал аттестаты верилир.

Јазылы әдәби дил һәмин дилин орфографијасына әсасланыр вә бүтүнлүклә онун «һакимијјәт сферасында» мөвчуд олур. Орфографија јунан сөзү олуб (орфо дүзкүн, графија јазы) дүзкүн јазы гајдалары мәчмусу демәкдир. Һәр бир дилин орфографија гајдалары һәмин дилин мәнсуб олдуғу халгын һөкүмәтинин (Назирләр Советинин) хүсуси гәрары илә тәсдиг едилир. Һөкүмәтик тәслиг етдији орфографија гајдалары онун анд олдуғу дилдән үнсийјәт васитәси кими истифадә едән халгын бүтүн нүмајәндәләри үчүн мәчбуридир. Елми чәһәтдән нә гәдәр дүзкүн олуб-олмамасындан асылы олмајараг, бүтүн орфографик нормалара әмәл етмәк һәмин дилдә јазанларын борчудур.

Орфографија гајдаларынын тәтбиг саһәси кенишдир. Бу дилчилик саһәсинин республикамызда ән көркәмли нүмајәндәси Әзиз Әфәндизадәнин фикринчә, «орфографик нормалар» аһмәтиш алтында «јазыны низама салан бүтүн гајдалар системи» нәзәрдә тутулур.

Бураја а) сөзүн сәс тәркибинин һәрфләрлә ифадәси; б) баш һәрфин јазыда һансы һалларда ишләнмәси; в) сөзләрин битишик, ајры вә дефислә јазылышы; г) сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси; ғ) дүргү ишарәләринин ишләнмәси гајдалары дахилдир».¹ Бәс орфографија нормалары, башга сөzlә, дүзкүн јазы гајдалары нечә

¹ Ә. Әфәндизадә. Дүзкүн јазы тәлиминин елми әсаслары, Бақы, 1975, с. 31.

мүэјјәнләшдирилир? Әлбәттә, башга сәһәләрдә олдуғу кими, бурада да мүэјјән принципләрә әсасланылыр. Һәммин принципләр елми әдәбијјата орфографија принципләри ады илә дахил олуб. Мүхтәлиф әсәрләрдә орфографија гәјдаларыны јаратмағын мүхтәлиф принципләрини көстәриләр. Һәммин принципләрдән үчү кениш јайылмышдыр вә дилимизин дүзкүн јазы гәјдаларынын мүэјјәнләшдирилмәсиндә мәнз онлардан истифадә едилир. Һәммин принципләр бунлардыр: *фонетик принцип, морфоложи принцип, тарихи-ән'әнәви принцип.*

Бунлардан биринчисинә, јә'ни фонетик принципә көрә сөзләр нечә дејилрсә, елә дә јазылмалыдыр. О, орфографија принципләринин ән демократики вә күтләвиси сајылыр.

Ә. Әфәндизадә дүзкүн олараг көстәрир ки, «...орфографиямызда фонетик принципин ролу вә әһәмијјәти тарихән мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрләрдән изаһ едилмишдир; јазымызын асанлашдырылмасы, хәлгиләшдирилмәси уғрунда апарылан мүбаризә орфографиямызда фонетик принципә үстүнлүк верилмәси уғрунда апарылан мүбаризә илә сых әлағәдар олмушдур.

Азәрбајчан дили орфографиясында бу принципин хүсуси әһәмијјәт кәсб етдијини елми шәкилдә илк дөфә олараг бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундов әсасландырмышдыр».¹

Фонетик принципин үстүнлүјү, гејд етдијимиз кими, һәр шејдән әввәл јазы гәјдаларынын асанлашдырылмасы илә бағлы олмушдур. Сөзүн дејилдији кими јазылмасы савадланма ишини хејли асанлашдырырды. Дејәк ки, инкилисләр, мәсәлән, *ушаг* сөзүнү чајлд кими тәләффүз едиб *кһилд* кими, *вахт* сөзүнү *тајм* кими тәләффүз едиб *тима* кими вә и. а., руслар су сөзүнү вада кими тәләффүз

едиб *вода* кими јазырларса, бу, шүбһәсиз, дүзкүн јазы ишинин уғурлу тәшкилине мане олур.

Јухарыда көстәрилән вә көстәрилмәјән минләрлә сөзүн јазылышында Азәрбајчан дилиндә данышанлар әзијјәт чәкирләр. Әлбәттә, буну јалныз савадланма ишинин асанлашдырылмасы, орфографија гәјдаларынын хәлгиләшдирилмәси уғурунда мүбаризә кими, һәммин принцип әсасында гурулмуш јазы гәјдаларыны исә бу мүбаризәнин нәтичәси кими изаһ етмәк олмаз. Асанлыг вә хәлгиллик амилләри башга халqlар, о чүмләдән инкилисләр, руслар, ејни заманда фонетик принципдән узаг олан орфографиялы франсызлар үчүн дә аз әһәмијјәти дејил. Мәсәлә бурасындадыр ки, орфографија принципләринин мүэјјәнләшдирилмәси мүэјјән дәрәчәдә објектив сәмијјә дашыјыр. Һәр бир дилин гурулушу, тарихи вә с. чәһәтләри орфографија принципләринин мүэјјәнләшдирилмәсиндә мүнһүм рол ојнајыр. Азәрбајчан дилинин илтисаги (аглютинатив) гурулушлу дил олмасы, башга сөзлә, сөз көкләринин өз лексик мә'насыны сахламасы, сөзүн морфоложи гурулушунун шәффафлыгы, јә'ни сөзләрин көк вә шәкилчиләрә асанлыгла ајрыла билмәси, һабелә јазылы әдәби дилимизин тарихи, әлифбамызын дејишдирилмәси һәммин дилин орфографија гәјдаларынын јарадылмасы заманы фонетик принципә үстүнлүк верилмәсинә шәраит јаратмышдыр.

Үстүн чәһәтләри илә јанашы, фонетик принципин чагышмазлыглары да вардыр. Белә ки, орфографија гәјдаларыны мүэјјәнләшдирәркән јалныз бу принципә әмәл етмәк дилимиздә һәрч-мәрчлик јарадар, бә'зи һалларда ону өз көкүндән, кечмишиндән, ән'әнәсиндән ајры сала биләрди. Мә'лум олдуғу кими, хүсусән сөз-формаларын, јә'ни шәкилчили сөзләрин тәләффүзү илә јазылышы арасында чидди фәргләр вар. Мәсәлән, *гызлар//гыздар//гыззар, чәмәнләр//чәмәннәр, ағачлар//ағаждар, атлар//аттар//атдар, сәсләр//сәссәр...* сөз—формаларда

¹ Ә. Әфәндизадә. Көстәрилән әсәр, с. 82.

чәмлик анлајышыны билдирмәк үчүн -лар, -дар, -зар, -нәр, -дар, -тар, -сәр вә с. кими шәкилчиләрдән истифадә олунуб. Онларын һамысыны јазыја кәтирмәк дилимизин орфографijasыны, шүбһәсиз, хејли чәтинләшдириди. Она көрә дә орфографиягагајдаларымызын мүјјәнләшдирилмәси заманы фонетик принциплә јанашы, башга принципләрә дә, илк нөвбәдә морфоложи принципин төләбләринә дә рәәјәт етмәк лазым кәлир. Морфоложи принцип, адындан да көрүндүјү кими, сөзүн нечә дејилмәсинә јох, онун морфоложи гурулушуна, јә'ни сөзүн јазылышында көк вә шәкилчијә, онларын мүстәгиллијинин мұһафизә олунмасына әсасланыр.

Јухарыда мисал кәтирдијимиз чәм шәкилчисинин хусусијјәти, јә'ни чох вариантлығы дилимиздәки шәкилчиләрин, демәк олар ки, һамысында мүшәһидә едилир: вәтәндән/вәтәннән, сәндән/сәннән; башламаг//башдамаг, башланмаг//башданмаг, дашламаг//дашдамаг; дашлы/јер/ //дашды/јер/; гарлы//гарры вә-с.

Бә'зән сөз көкүндә дә варативлик нәзәрә дәјир: русча/ручча, гырғызча/гырғычча; Солмазын/Солмасда...

Бу сөзләрин дүзкүн јазылышы јалныз морфоложи принципә дүзкүн әмәл етмәк јолу илә мүмкүн олур. Кичик бир тәчрүбә. Дејәк ки, чәм шәкилчисинин дүзкүн јазылыш вариантыны тапмаг лазымдыр. Бунун үчүн биз илк нөвбәдә һәммин шәкилчинин бүтүн мөвчуд вариантларыны мүјјәнләшдиририк: -лар (ушаглар), -дар (гушдар), -зар (гыззар), -нар (чобаннар), -тар (аттар), -сар (либассар)... Беләликлә, чәм анлајышыны ифадә едән алты грамматик форма т/-лар/-дар/-зар/-нар/-тар/-сар/, аһәнк ганунуну нәзәрә алсаг, даһа алты /-ләр/

-дәр/-зәр/-нәр/-тәр/сәр/* мејдана чыхыр. Инди тапмаг лазымдыр: онлардан һансы чәм шәкилчисинин һәгиги ифадәчисидир вә онун дүзкүн јазылышы нечәдир? Башга сөзлә, мүасир орфографиягагајдаларымыза көрә, нә үчүн биз чәм анлајышыны билдирән шәкилчини алты шәкилдә јох, һәр јердә бир чүр, мәһз -лар, -ләр шәклиндә, јә'ни ашағыдакы кими јазмалыјыг: ушаглар, гушлар, гызлар, чобанлар, атлар, киласлар, күләкләр, ишләр, көзләр, чәмәнләр, итләр, сәсләр?..

Һәгиги грамматик форманы мүјјәнләшдирмәк, башга сөзлә, шәкилчинин дүзкүн јазылыш формасыны тапмаг үчүн нејтрал мөвге поствокал, јә'ни сайтдән сонра мөвгеји һесаб едилир. Бу мөвге самитләрә аид бүтүн фонетик һадисәләри истисна едир. Беләликлә, һәр бир шәкилчинин дүзкүн јазылышы онун сайтдән сонра ишләнән сәс тәркиби әсасында тапылыр вә орфографик норма кими тәсбит едилир. Мәсәлән, биз чәм шәкилчисинин дүзкүн јазылыш формасыны тапмаг үчүн сону сайтлә гуртаран сөздән истифадә едирик. Дејәк ки, гапы сөзүндән: гапы-лар. Даһа гапы-дар, гапы-зар, гапы-нар, гапы-тар, гапы-сар ишләтмәк мүмкүн олмадығындан дилимиздә чәм шәкилчисинин грамматик формантынын -лар олдуғуну сүбүт етмәјә еһтијач галмыр. Ејни сөзләри чыхышлыг һал шәкилчиси, һабелә исимдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләр һаггында да, үмумијјәтлә, бүтүн шәкилчиләр барәсиндә дејә биләрик. Мәсәлән, вәтәннән, инсаннан демәјимизә бахмајараг, биз һәммин сөзләри чох дүзкүн олараг вәтәндән, инсандан шәклиндә јазырыг. Чүнки -дан/-дән шәкилчиси нејтрал мөвгедә мәһз белә дә сәсләнир: нәнәдән, анадан. Башдамаг, ишдәмәк

* Мисал үчүн күләкләр, ишдәр, көздәр, чәмәннәр, иттәр, сәссәр... Јери кәлмишкән гејд едим ки, орфографиягагајдалары јалныз фонетик принципә әсасланан јакут, шор, хакас кими бир сыра түрк дилләриндә чәм шәкилчиси һәр јердә төләффүз формаларында јазылыр, даһа доғрусу чохвариантлыдыр.

сөзләрини биз мөһз нейтрал мөвге бахымындан башламаг, ишләмәк шәклиндә язырыг; мүг. ет: жува-ламаг, ијнә-ләмәк Дашлы (јер), гарлы (даг) сөзләри дә беләчә.

Сөз көкүнүн јазылышында исә самитләр үчүн күчлү мөвге сајылан превокал (саитдәнәввәл) мөвгеји онун орфографијасы үчүн әсас көтүрүлүр. Башга сөзлә, Солмаз сөзүнүн Солмас, Солмасда шәклиндә дејилишинә рәгмән биз һәмин сөзләри она көрә Солмаз, Солмазда јазырыг ки, онлар саитдәнәввәлки мөвгедә Солмаз-ы, Солмаз-ын шәклиндә дејилир. Ручча, гырғычча сөзләринин русча, гырғызча шәклиндә јазылмалары да һәмин принципә әсасланыр.

Лакин әдәби дилимиздә сөзләрин елә јазылыш формаларына да раст кәлирик ки, онлар нә фонетик принципин тәләбинә чаваб верир, нә дә морфоложи. Мәсәлән, алданмаг сөзүнүн орфографијасы буна мисал ола биләр. Мә'лумдур ки, халг һәмин сөзү (алланмаг) кими тәләффүз едир. Демәли, фонетик принципә көрә о, мөһз белә дә јазылмалыдыр: алланмаг. Башланмаг сөзүнүн дүзкүн јазылыш формасындан данышанда биз онун башланмаг шәклиндә дејил, мөһз орфографија гәјдаларында гәрарлашдырылмыш шәкилдә јазылмасынын морфоложи принциплә әсасландырылдығыны көстәрмишдик. Белә ки, дилимиздә исимдән фе'л јарадан шәкилчи-лан/-лән шәкилчисиدير. Алланмаг сөзүндә дә вәзијәт беләдир. Ал һилә мә'налы гәдим Азәрбајчан сөзүнә дә ејни шәкилчи артырылыб: ал-ланмаг; мүг-ет: һава-ланмаг.

Бәс нә үчүн орфографик нормалары, сөзүн дүзкүн јазылыш гәјдаларыны дүзәлдәнләр бу елми принципләри нәзәрә алмајыблар? Доғруданмы орфографија мүтәхәсисләри сәһв едилбәр?

Јох, бурада һеч бир сәһвә јол верилмәјиб. Имлашүнаслар садәчә олараг, орфографијанын башга бир прин-

сипинә әсасланыблар. Бу, әввәлдә адыны чәкдијимиз тарихи-ән'әнәви принципдир.

Тарихи-ән'әнәви принцип әслиндә (екстралингвистик харици, фөвгәллисани) принцип олуб, сөзүн тарихән нәчә јазылдығыны нәзәрдә тутур. Јухарыда адыны чәкдијимиз сөз (алданмаг) тарихән мөһз һәмин шәкилдә јазылдыгы үчүн (мәсәлән, М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәбакиб» әсәриндә олан кими) мүасир орфографија гәјдаларында да сөзүн фонетик вә морфоложи принципләрдән кәнар шәкилдә јазылышы мәгбул сајылмышдыр. Көрүнүр, сөзүн јазылыш тәләјиндә сөз көкүнүн (ал сөзү) мүасир дилимиз үчүн мүәјјән дәрәчәдә архайкләшмәси дә өз тәсирини көстәрмишдир.

Дилимизин фәалијәтдә олан орфографија гәјдаларында фонетик вә морфоложи принципләрин тәләбләринә чаваб вермәјән, јалныз тарихи-ән'әнәви принципә әсасланан јазылыш формалары чохдур. Мәсәлән, сонуг самити илә јазылан икинчәлә исимләрин (папаг, торпаг, јарпаг, бајраг...), һабелә галын саитли бүтүн мәсдәрләрин (алмаг, бахмаг, вурмаг, доламаг, јазмаг...) һәмин самитлә јазылмасы мөһз тарихи-ән'әнәви принципин хидмәтидир.

Мә'лумдур ки, көстәрилән сөзләр халг арасында ики чүр тәләффүз олунур: ја х самити илә, ја да ки, ғ самити илә: папах//папаг, торпах//торпаг, јарпах//јарпаг, бајрах//бајраг, алмах//алмаг, бахмах//бахмаг, вурмах//вурмаг, долмах//долмаг, јазмах//јазмаг...

Онларын бу икили тәләффүзү рекионал сәчијјә дашыјыр; башга сөзлә, республикамызын даһа чох гәрб зонасынын әһалиси тәләффүздә х сәсинә, шәрг зонасынын чамааты ғ самитинә үстүнлүк верир. Дилимизин илк орфографија лүгәтләри јарадыларкән фонетик принципә әсас көтүрәнләр һәмин сөзләрин јазылышы барәдә чохлу мүбаһисәләр апармышдылар. Әлбәттә, фонетик принципә көрә, мәсәләнин уғурлу һәллинә үмид бағла-

маг мүмкүн дежилди. Чүнки мүбаһисә апаранларын бир гисми гәрб, бир гисми исә шәрг рекионунун нүмајәндәләри иди вә сөзүн тәләффүзү онларын анаданкәлмә һиссләри илә бағлы иди.

Көрүнүр, даһа чох елми сәчијјә дашыјан морфоложи принцип дә о вахт лазымы истифадәдә дежилди. Һәтта 1931-чи илдә «Азәрбајҗаны өјрәнмә јолу» топлусунда дәрч едилән орфографија гәјдаларынын тезисләриндә морфоложи принципә мәнәл гәјмајан белә гәјдалар тәклиф едилмишди: Илә (ла) (лә) гошмасы чанлы данышыг дилиндәки кими ишләдиләрәк сөзләрә битишик јазылсын: китабиан (китабла), арабајнан (араба илә), дәнизнән (дәнизлә) вә с.

Исмин чыхышлыг һал шәкилчиләри дә н вә м илә битән сөзләрдән сонранан вә нән шәклиндә јазылсын: мәннән (мәндән), оннан (ондан), инсаниан (инсандан), элиминән (элимдән) вә с.¹

Шүбһәсиз, о вахтлар морфоложи принципә әсаслансајдылар, сөзүн дүзкүн јазылышынын ғ илә олмалы олдуғу гәрарыны верәрдиләр (самитләрин күчлү мөвгејиндә, јә'ни саитдән әввәлки мөвгедә ғ самити ғ кими сәсләнир) вә беләликлә, дилимиздә икиһечалы сөзләрдә саитләрдән әввәл ғ самитинин ғ самитинә кечмәси кими гејри-елми фонетик ганун да мејдана чыхмазды.

Ејни вәзијјәт һәмин гәбилдән олан инчә саитли сөзләрә, јә'ни сону к самити илә гуртаран сөз вә сөзформалара да аиддир: күләк, әмәк, чәрәк, бәрәк... кәлмәк, көрмәк, билмәк, динмәк, кәзмәк...

Бу сөзләрин дә халг арасында ики тәләффүз формасы вар: ја дилортасы-сәртдамаг, новлу кар х¹ самити (ј саитинин кар варианты, алман дилиндәки ich-Sauf-у хатырладыр, фонем кими әдәби дилимиздә јохдур), ја да ки, ј самити илә тәләффүз олунан формалары: күләк//

¹ Бах: Ә. Әфәндизадә. Кәстәрилән әсәр, с. 87—88.

күләј, әмәк//әмәј, чәрәх//чәрәј, биләх//биләј, кәлмәх//кәлмәј, көрмәх//көрмәј.... Бу ики тәләффүз нормасы да рекионал сәчијјә дашыјыр; «гәрблиләр» х, «шәрглиләр» ј илә тәләффүз едилрәр. Морфоложи принципдән сәрф-нәзәр едилмәси һәмин сөзләрин дә јазылышында «елм-сиз» тарихи-ән'әнәви принципә, вә һеч бир елми әсасы олмајан к самитинин икиһечалы сөзләрин сонунда саитләрдән әввәл ј самитинә чеврилмәси «фонетик гануну»-на кәтириб чыхармышдыр.

Икиһечалы сөзләрдә сөз сонундакы вә ет, кет сөзләриндәки т самитинин јазылышы да тарихи-ән'әнәви принциплә бағлыдыр вә морфоложи принципә әһәмијјәт вермәмәјин нәтичәсидир: ешит(мәк), узат(маг), чоһалт(маг), етмәк, кетмәк. Бу сөзләрә дә әлағәдар дилимиздә ујдурма бир фонетик ганун вар: икиһечалы сөзләрин сонунда вә ет, кет сөзләриндәки т самитинин саитдән әввәл ишләнәркән д самитинә чеврилмәси «гануну».

Кечән әсрин кәнч грамматикләр мәктәбинин руһуна даһа чох ујғун олан кар самитләрин чинкилтили самитләрә чеврилмәси ганунунун әслиндә елмә дәхли јохдур. Лакин бунунла биз һеч дә һәмин сөзләрин јазылышына тәфтиш етмәк фикриндә дејилик. Бу орфографик норма, гејд едилдији кими, тарихи-ән'әнәви принциплә бағлыдыр; морфоложи принципин һакимијјәти алтына дүшмәкдә 60 илдән чох кечикиб.

Үмумијјәтлә, тарихи-ән'әнәви принцип орфографија принципләри ичәрисиндә өзүнүн даһа чох «мүртәчә» сәчијјәси илә сечилир. Көркәмли имлашүнас Ә. Әфәндизадә Л. Р. Зиндерин көһнәлмиш дил формаларынын өзүндә сахлајан «гәбристан» сајдығы бу принцип әсасында јарадылмыш гәјдалар барәдә дедији сөзләр тамамилә һәгигәтә ујғундур вә онун бу фикри дә тамамилә дүзкүндүр ки, «белә гәјдалары өјрәнән дә, өјрәдән дә хејли вахт вә көркин әмәк сәрф етмәли олур. Буна көрәдир

ки, орфографијада дѣишиклик едилмѣси мѣсѣлѣси ор-
таја чыханда тѣнгиди мѣлаһизѣлѣр, башлыча олараг, та-
рихи-ѣн'ѣнѣви принципин ѣлѣјһинѣ јѣнѣлдилѣр».¹

Тѣсѣдѣфи дѣјилдѣр ки, мѣшһур инкилис јазычысы
Бернард Шоу инкилис дилинин тарихи-ѣн'ѣнѣви принси-
пѣ ѣсасланан орфографија гѣјдаларыны дѣјишдѣрѣн ла-
јиһѣ үчүн бѣјүк мѣблѣгдѣ пул мѣкафаты вѣсијјѣт ѣт-
мишди.

* * *

Азѣрбајчан дили орфографијасынын чох гыса, лакин
чох мѣрѣккѣб тарихи вардыр. Нѣ гѣдѣр тѣѣчмѣблѣ олса
да, Азѣрбајчан дили орфографија гѣјдалары 22 ил ѣр-
зиндѣ, даһа догрусу 1936-чы илдѣн 1958-чи илдѣдѣк алты
дѣфѣ дѣјишдѣрилмиш, һѣр дѣфѣ рѣсми шѣкилдѣ гѣбул
едилмиш вѣ нѣшр олунмушдур. Ѧ. Ѧфѣндѣзѣдѣ бунун
бѣш сѣбѣбини кѣстѣрир.¹ Лакин нѣ сѣбѣб олурса-олсун
белѣ аз мѣддѣтдѣ орфографија гѣјдаларынын бу гѣдѣр
дѣјишдѣрилмѣси јазылы ѣдѣби дилимѣзин инкишафына,
халг арасында кениш јѣјылмасына мѣнфи тѣ'сир кѣстѣр-
миш, уғурлу савадланма ишини чѣтинлѣшдѣрмишдѣр.
Букүнүн ѣзүндѣ дѣ јашлы јѣјалыларымызын, дѣмѣк олар
ки, һѣр биринин ѣзүнѣмѣхсус орфографијасы вар, онла-
рын ѣлјазмалары чох вахт кѣнчлѣрин тѣѣчмѣбүнѣ сѣбѣб
олур.

Бу күн истифѣдѣдѣ олан орфографија гѣјдаларынын
30 илдѣн чох јашы вар. Хырда дѣјишикликлѣрѣ ѣнтија-
чы олса да, һѣмин орфографијанын артыг сабитлѣшди-
јини сѣјлѣмѣк олар вѣ бу, бизим тѣтбиги дилчилијими-
зин уғуру кими гѣјд едилѣ билѣр. Һѣмин орфографија
гѣјдалары һѣлѣ 1955-чи илдѣ мѣзакирѣјѣ верилмишди.
Онун мѣзакирѣјѣ тѣгдим олунан лајиһѣси һаггында бир
гѣдѣр кениш данышмаг истѣрдѣм.

¹ Ѧ. Ѧфѣндѣзѣдѣ. Кѣст. ѣсѣрн, с. 94.

¹ Ѧ. Ѧфѣндѣзѣдѣ. Кѣстѣрилѣн ѣсѣр, с. 78—82.

Азѣрбајчан ССР Емлѣр Академијасынын М. Һѣсѣјн-
зѣдѣнин редакторлуғу илѣ чап ѣтдији «Азѣрбајчан ди-
линин орфографијасы» дилимѣзин јазы гѣјдаларынын
сабитлѣшмѣсиндѣ бѣјүк вѣ гѣти аддым олмушдур. Бу ор-
фографијада дилимѣзин јазы гѣјдалары, дѣмѣк олар ки,
тамамилѣ һѣлл едилди.

Һѣмин орфографијада башлыча вѣ мѣһүм јенилик,
Азѣрбајчан дилинин дахили инкишаф ганунларынын ла-
зымынча ѣјрѣнилмѣмѣси вѣ ѣјдынлашдырылмамасы нѣ-
тичѣсиндѣ 1940-чы илдѣ ѣлифбамыза дахил едилмиш
я, ю, е, ѣ һѣрфлѣринин ѣлифбамыздан чыхарылмасы иди.

Гѣјд ѣтмѣк лазымдыр ки, бу һѣрфлѣрѣ гаршы баш-
ланмыш «мѣбарѣзѣ» һѣч дѣ јѣни дѣјилди. Вахтилѣ,
М. Һѣсѣјнзѣдѣнин («Коммунист» гѣзѣти, 18 ијун 1947-
чи ил) вѣ проф. Дѣмирчизѣдѣнин («Азѣрбајчан мѣѣлли-
ми», 19 ијун 1947-чи ил) јаздыглары мѣгалѣлѣрдѣ, һѣбѣ-
лѣ мѣхтѣлиф јѣрлѣрдѣн кѣлѣн мѣктубларда бу һѣрфлѣ-
рин тѣдрѣс ишиндѣ чѣтинлик тѣрѣтдијиндѣн, ѣлифбамы-
зын тѣбиѣтинѣ зидд олдуғундан бѣһс едилмишди.

Јѣни орфографијада ѣлифбамыза сүн'и олараг дахил
едилмиш вѣ онун ѣмѣлѣ кѣтирдији чѣтинликлѣр һаггында
верилмиш 10 маддѣ бу һѣрфлѣрин ѣлифбамыздан чыха-
рылмасы лѣзүмуну тамамилѣ ганунилѣшдѣрирди.

Һѣмин һѣрфлѣрин рус ѣлифбасында мѣһафѣзѣ едил-
мѣсинѣ кѣлинчѣ, дѣмѣлијик ки, онлар рус дилиндѣ јал-
ныз й—а, й—у, й—ѣ сѣслѣринин ишѣрѣси олараг гал-
мыр. Јухарыдакы һѣрфлѣр, һѣбѣлѣ ѣ рус дилиндѣ гоша
сѣсли һѣрф олмагдан башга, инчѣ саитлѣр вѣзѣфѣсини
дашыјыр. Белѣ ки, я инчѣ, а, ю инчѣ у, е инчѣ ѣ, ѣ инчѣ
о сѣслѣринин ишѣрѣси кими дѣ ишлѣнир. Мѣсѣлѣн, рус
дилиндѣки мял, люк, нѣс, белый сѣслѣриндѣки я, ю, ѣ,
е, мѣял, лѣйук, нѣйос, бѣйелый кѣлмѣлѣриндѣки й-а, й-у,
й-о, й-ѣ дѣјил, м ал, л ук, н ос, б ѣлый тѣлѣфүзлѣриндѣ-
ки инчѣ а, у, о, ѣ сѣслѣринин ишѣрѣлѣридѣр. Дѣмѣли, бу
һѣрфлѣрин рус дилиндѣ сахланмасы рус дилинин ѣз да-

хили инкишаф ганунларынын зэрури телэбинин нэтичэ-сидир. Һәммин һәрфлэрин Азәрбајчан дилиндэ инчэ сайт билдирмелэринэ, әлифбамызда инчэ сайтлэри ифадэ едэн хусуси һәрфлэрин олмасына әсасланараг демәли-јик ки, онларын (я, ю, е, э һәрфлэринин) әлифбамызда һифз олунмасы сәһвдир вә дилимизин дахили инкишаф ганунлары илә һеч бир әлагәси јохдур. Мәһз буна көрә дә бу һәрфлэрин әлифбамызда дахил едилмәси һәр дилин өз хусуси дахили инкишаф ганунларынын, бир сыра спесифик хусусијјәтлэринин олмасыны ирәли сүрән елми мүддәја зиддир.

Я, ю, е, э һәрфлэринин әлифбамыздан чыхарылмасы Азәрбајчан дилинин дахили инкишаф ганунларына та-мамилә ујғундур.

Орфографијада даһа бир сыра јениликләр: **һа, да, дэ, а, э**, сөз һиссәчиклэринин әдат адландырылмасы, көмәк-чи фе'ллэрин јазылышы (38-чи маддә) вә с., бә'зи сөз-лэрин вә шәкилчилэрин јазылышындакы дегиглик; бә'-зи сәјларын вә стан шәкилчисинин јазылышы вә с. гај-даларын мүһүм әһәмијјәти вар иди.

Бүтүн јухарыда көстәрдикләримиз јени орфографи-јанын әввәлки орфографијалардан үстүн олдуғуну, Азәр-бајчан дилинин дахили инкишаф ганунларыны дүзкүн әкс етдирдијини, мәһз буна көрә дә, елми әсаслар үзә-риндә гурулдуғуну, өзүл олмаг е'тибарилә јени орфогра-фија кими гәбул едилмәјә тамамилә лајиг олдуғуну ај-дын көстәрирди.

Лакин һәмин орфографијада асанлыгла дүзәлдилә билән бир сыра нөгсанлар, дегиг олмајан маддәләр дә вар иди. Бунлардан ән мүһүмү 34-чү бәнддә верилмиш гајда иди: «Сону сайтлә ашағыдакы сөzlәрә исмин бү-түн һалларында вә нисбәт шәкилчиси гәбул етдикдә со-ну самитли сөzlәрә мәхсус шәкилчиләр артырылмалы-дыр:

мөвзу—мөззу-ун мөвзу-а мөвзу-у
мәнбә—мәнбә-ин мәнбә-ә мәнбә-и
сәнајә—сәнајә-ин сәнајә-ә сәнајә-и

Бу маддә, әлбәттә, дүзкүн дејил вә Азәрбајчан ди-линин дахили инкишаф гануиларына зидд иди. Кечмиш орфографијаларда әрәбчә «әйн»ин хатиринә мүһафизә олунмуш бу гејри-ади һалланманы јени орфографијада дегв етмәк лазым иди. Азәрбајчанлылар о сөzlәри **мән-бе, сәнајә, мөвзу** кими нә теләффүз едир, нә дә јазыр. Онларын, башга Азәрбајчан сөzlәри кими, мәсәлән, **гу-зу, дэвә** сөzlәри кими һалланмасы вә нисбәт шәкилчиси гәбул етмәси чох тәбии көрүнүр. Мәсәлән, «Мөвзунун чәтинлијинә бахмајараг, Сәлим бу ишин өһдәсиндән кәл-ди» чүмләси «мөвзу-ун чәтинлијинә вә с.» чүмләсиндән даһа тәбиидир вә, бизчә, даһа доғрудур.

Јени орфографијада дүзкүн верилмәмиш маддәләр-дән бири дә 42-чи маддә иди. Бу маддәдә јазылмышды: «Сифәтин шиддәтләндирмә дәрәчәсини билдирмәк үчүн сөзүн илк һечасы әсасында дүзәлдилән гап, көм, бүс, дүм, јам, гып, гуп, сап, тум, бом, тәр вә бу кими һиссә-чикләр битишик јазылмалыдыр: гапгара, јамјашыл, тумтурш, көмкөј вә с.»

Беш маддәдән сонра 47-чи маддәнин «в» бәндиндә исә јазылыр: «ја бир һиссәси, ја да һәр ики һиссәси ај-рылыгдә мә'на вермәјән вә ја башга мә'на верән сөzlәр-дән дүзәләнләр» дефислә јазылыр. Орфографијанын вер-дији нүмунәләр ичәрисиндә ашағыдакы сөzlәр дә вар-дыр: гарма-гарышыг, сир-сифәт, чәр-чөп... Көрүндүүј кими, бу сөzlәр формача 42-чи маддәдә верилән сөzlәр-дән фәргләнмир.

42-чи маддәдә олдуғу кими, бурада да биринчи јердә дуран һиссәчијин хусуси лексик мә'насы јохдур вә ети-моложи чәһәтдән әсас сөзүн фонетик дәјишиклијә уғра-мыш шәклидир. Мәсәлән, **тәр-тәмиз, сир-сифәт** вә с.

Белә олан вәзијјәтдә нә үчүн ејни шәкилли вә ујғун мәншәли сөзләр мұхтәлиф шәкилдә јазылмалыдыр? Јахшы олар ки, 42-чи маддә верилмиш сөзләр дә 47-чи маддәдә олдуғу кими дефислә јазылсын.

Бу чүр ујғунсузлуға 44-чү маддәдә верилмиш сөзләрлә һәмин маддәнин гејдиндә верилмиш сөзләрин јазылышында да раст кәлирик. Бизчә, **чалһачал** сөзү илә **тутатут** арасында формача елә бөјүк фәрг јохдур. Фонетик принципә әсасланараг, **тутатут** кими сону кар самитли сөзләри дә дејилдији кими **тутһатут** шәклиндә јазмаг олар вә лазымдыр.

Орфографијада дәгигләшдирилмәси лазым кәлән маддәләр дә вардыр. Мәсәлән, 15-чи маддәдә верилән сөзләрдән (исимләрдән) јалныз «сосјализм» сөзү мүстәсна тәшкил едир. Јахшы олар ки, сосјализм сөзү дә һәмин маддәјә дахил олан башга сөзләр кими социализм шәклиндә јазылсын вә беләликлә һәмин маддәнин гејди ашағыдакы шәкилдә дәгигләшдирилсин: «-а, -ио илә јазылан сајлар -ја, -јо илә јазылмалыдыр: милјард, милјон....»

Белә бир дәгигләшдирмәни 39-чу маддәнин 1-чи бәндиин «в» һиссәсинин гејдиндә дә апармаг лазымдыр. Һәмин гејддә дејилир: «Сону самитли сөзләрә стан шәкилчиси артырылдыгда көклә шәкилчи арасында мувафиг саит әләвә едилир: Дағыстан, Түркмәнистан, Монголустан, Күрдүстан...». Бурада верилмиш мувафиг саит ифадәси чох үмуми характердәди. Јахшы олар ки, һәмин гејд бу шәкилдә верилсин: «Стан шәкилчиси самитлә битән сөзләрә артырылдыгда дөрд чүр јазылан шәкилчиләр кими јазылмалы вә битишдији сөзүн сон һечасындакы саитә ујғун олмалыдыр».

Јени орфографијанын мүвәффејијәтли чәһәтләриндән бири бу иди ки, о, әввәлки орфографијаларын мүсбәт чәһәтләрини сахламагла јанашы, даһа бир сыра је-

ни гајдалар вермиш, демәк олар ки, дилимизин јазы гајдаларыны һәртәрәfli әһатә едә билмишдир. Лакин орфографија гајдалары ичәрисиндә рус дили васитәсилә башга дилләрдән әдәби дилимизә кечән сөзләрин јазылмасы гајдалары јенә дә лазымынча ишыгландырылмамышдыр. Дүздүр, орфографијада һаггында мәлумат верилмәсә дә, әдәби дилимиздә рус дили васитәсилә башга дилләрдән дилимизә кечән «Г» илә башлајан сөзләр әслиндә олдуғу кими, јәни «һ» илә јазылып. Мәсәлән: «Гамлет-Һамлет, Гомер-Һомер, Гүго-Һүго, гектар-Һектар» вә с. Әлбәттә, буну орфографијада гејд етмәк зәруридир.

Рус дили васитәсилә башга дилләрдән дилимизә кечән сөзләрин јазылышы мәтбуатда чох вахт дүзкүн кетмир. Лингвистик сәвијјәнин зәифлији үзүндән гәзетләрдә бир сыра адлар рус дилиндә олдуғу кими јазылып. Мәсәлән, Херст, Хејтер рус дилиндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә Херст, Хејтер кими јазылып. Һалбуки һәмин сөзләр инкилис дилиндә «һ» һәрфилә јазылып вә охунур. Үмумијјәтлә, Авропа дилләриндә «Х» илә башлајан сөз демәк олар ки, јохдур. Һәтта инкилис дилиндә бир фонем олараг «х» сәси вә демәли, «Х» һәрфи мөвчуд дејилдир. Рус дилиндә «һ» сәси, һабелә, «һ» һәрфи олмадығындан «һ» һәрфилә ишләнән сөзләрин «х» илә јазылмасы тәбииндир. Азәрбајчан дилиндә исә «һ» һәрфи иштирак едән сөзләрин «Х» илә јазылмасы лингвистик мәһдудлугдан башга бир шеј дејилдир. Буна көрә дә орфографијада белә бир маддә вермәк зәрури иди: «Русча г вә х илә јазылан әчнәби сөзләр һ илә јазылмалыдыр:

Гамлет—Һамлет
Гектар—Һектар
Гектолитр—Һектолитр

Хинди—Һинди
Херст—Һерст...

Гејд. Кенерал, килс вә с. мүстәснадыр.

Ону да гејд едәк ки, һәмин нөгсанларын әксәријјәти һәлә лајиһәнин музакирәси заманы көстәрилмишди¹ вә нечә ил сонра лајиһә тәсдиг едиләркән, онларын чоху дүзәлдилмишди.

Үмумијјәтлә, М. Һүсејизадәнин лајиһәси орфографија тарихимиздә диггәтәләјиг һадисә иди. Онун гәбул едилмәсинин јазы ишинин асанлашдырылмасы үчүн бөјүк әһәмијјәти вар иди. Јени орфографија гәјдалары лајиһәси нөгсансыз да дејилди. Мәсәлән, апостроф ишарәсини әлифбамыздан чыхармыш 1954-чү ил орфографија гәјдаларындан фәргли олараг, јени лајиһәдә апостроф ишарәси муһафизә олунурду. Тәәссуф ки, һәмин гүсур орфографијамызда һәлә дә сахланмагдадыр.

Бунунла белә, һаггында данышдығымыз орфографија гәјдалары Азәрбајчан совет дилчилик елминин халғымыз гаршысында көстәрдији хидмәтләрин ән бөјүју иди.

* * *

Илләр кечир... Санки һәр ил орфографија гәјдаларында дүзәлишләр етмәк, онда өз изләрини тојмаг истәјир. Бу күн дә гәзет вә журналларымызы, јени чыхан китабларымызы вәрәгләдикчә, онлара диггәтлә нәзәр јетирдикчә нә гәдәр проблемләрлә гаршылашырыг. Орфографијамызда тәһһини санки сону јохдур. Нә вахт ахырынчы нөгтә гојулачаг? Сөјләмәк чәтиндир.

Әдәби дилимизин инкишаф јолларына һәср олунмуш әсәрләри нәзәрден кечирдикчә јадыма Ч. Чаббарлынын сөзләри дүшүр. Бөјүк драматургумуз 1921-чи илдә

¹ Бах: Ағамуса Ахундов Јени лајиһә һаггында. — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 2 ијул 1955-чи ил, № 27.

«Азәрбајчан хәбәрләри» гәзетинин 27 декабр тарихли 8-чи нөмрәсиндә дәрч етдирдији «Гимәтли бир тәшәббүс» адлы мәгаләсиндә јазмышды: «Түрк (Азәрбајчан — А. А.) мәтбуатыны тәғтиб едәнләр (јәни изләјәнләр — А. А.) өтәндән бәријә дилимиз вә әлифбамыз хүсусунда бир гәдәр фәсилә илә мүтәәддүд јазылара вә мүбаһисәләрә јәгин ки, тәсадүф етмишләрдир. Бу мәсәлә һәр дам галхыб бир гәдәр музакирә едилмиш, сојумуш, бир аз кечмәдән јенә тәзәдән мејдана атылмышдыр.

Хүсусән сон вахтлар бу мәсәлә дилләрдә, мәтбуатда күнүн ән мүһүм мөвзу бәһси олмушдур. Тәбииндир ки, бу дејишмәләр, чәкишмәләр вә мүбаһисәләр һамысы сәбәбсиз дејилдирләр вә әкәр бу мәсәлә дилдән дүшмүр, мәтбуатдан јохалмајырса, бу онун үчүндүр ки, о, мүәјјән бир еһтијачдан ирәли кәлир. Бу мәсәләнин гәти сурәтдә һәллине еһтијач көрүлүр».

Бөјүк әдибимиз бу сөзләри тәхминән 69 ил бундан габаг дејиб. Анчаг дилимиз вә әлифбамыз, орфографијамыз бәрәсиндә «дејишмәләр, чәкишмәләр, мүбаһисәләр» һәлә дә давам етмәкдәдир. Һазырда гүввәдә олан орфографијамыз Совет һакимијјәти илләриндә гәбул олунмуш 6-чы орфографијадыр. Тәәссуф ки, бу орфографија гәјдаларынын бәзиләри инди дә мүбаһисәлидир: мәтбуатда онларын бәзиләринә әмәл едилир, бәзиләринә јох (мәсәлән, «Коммунист» әсл јазыр, «Азәрбајчан кәңчләри» әсил) (мәлум олдуғу кими, 1975-чи илин «Орфографикә лүғәти» орфографија гәјдаларына рәғмән һәр ики форманы дүзкүн сајыр). Мүбаһисәли мәсәләләр грамматик вә лексик нормалар сәһәсиндә дә вар. Мәсәлән, лексик нормалар сәһәсиндә: «Мәтбуатда јени анлајышларла бағлы олараг јаранан сөзләр вар: шәкәрлик (үзүмүн шәкәрлик дәрәчәси), сәмәрәлик, рентабеллик вә с. «Коммунист» гәзети мисал кәтирдим сөзләри тәләффүз еләдијим кими јазыр. Бәзи гәзетләрдә онларын

башга формалары илэ гаршылашырыг: шәкәрлилик, сә-
мәрәлилик, рентабеллилик...

Бу сөзләрин дүзкүн јазылышы барәдә биздә һәләлик
гәти фикир јохдур.

Әдәби дилимиздә грамматик паралелләр дә вар: ала-
чағам-алачам, кәләчәјәм-кәләчәм; алырсыңыз-алырсыз,
кәлирсиниз-кәлирсиз; алмајыр-алмыр, кәлмәјир-кәлмир
вә с.

Мәлумдур ки, инкишаф етмиш бүтүн милләтләр, о
чүмләдән бизим үчүн бу вәзијјәт дөзүлмәздир. Әкәр 60
ил габаг буна дөзмәк бу вә ја дикәр сәбәбә кәрә мүмкүн
идисә, бизим дөврүмүздә мүмкүн дејил.

Бу вәзијјәт, шүбһәсиз, бир чох сәбәбләрдән ирәли кә-
лир. Онлардан бири, бәлкә дә, биринчиси биздә нитг мә-
дәнијјәтинин нәзәри мәсәләләринин лазымынча ишлән-
мәмәсидир. Әслиндә биз һәр дөфә нитг мәдәнијјәтиндән
сөһбәт кедәндә, конкрет, практик мәсәләләрлә бағланыб
галырыг. Дил мәдәнијјәтинин нәзәри мәсәләләри, мәсә-
лән, дејәк ки, әдәби дилимизин инкишаф мејилләри, он-
лара тәсир кәстәрән дахили вә харичи амилләр бизи
аз чөлб едир. Мәлумдур ки, дилләрин инкишафында
гәнаәт мејли дејилән бир мејл өзүнү кәстәрир. Һәтта
мәшһур франсыз дилчиси А. Мартиненин «Дилин инки-
шафында гәнаәт принципи» адлы китабы вар. Гәнаәт
бизим дилимизин дә әсас инкишаф мејилләриндән бири-
дир. 30—40 ил әввәл, дилимиздә әмр формасынын II
шәхс чәм формасы белә иди: алыңыз, кәлиниз вә с. Көһ-
нә тәһсилли адамлар (30-40-чы илләрин грамматикала-
ры үзрә дәрәс кечәнләр) индиниң өзүндә дә белә даны-
шырлар: алыңыз, кәлиниз... һалбуки инди грамматика
китабларында да артыг һәмин фе'л шәклинә раст кәл-
мәк мүмкүн дејил. Инди онун тәзә формасы кәстәрилир:
алын, кәлин.

Индики заманын инкар формасы олан алмајыр-ал-

мыр, кәлмәјир-кәлмирин тәләји дә гәнаәт принципинә
әсасән һәлл олунуб. Белә олан тәгдирдә алырсыңыз әвә-
зинә алырсыз кими алачағам әвәзинә алачам кими фор-
малар бизи чидди дүшүндүрмәлидир. Бајағ мисал кә-
тирдјимиз шәкәрлик (дәрәчәси) сәмәрәлик, рентабел-
лик сөзләринин шәкәрлилик, сәмәрәлилик, рентабелли-
лик шәклиндә јазылмасы вә ишләдилмәси дилимизин ин-
кишаф мејилләринә ујғун дејил. Бу, дилимиздә тәчрүбә-
дән дә кечиб. Јәгин ки, хатырлајырсыңыз: дилимиздә
обязательство сөзүнүн гаршылыгы кими әввәл тәәһһүд
сөзү ишләнирди. Сонра мәтбуат үслубунда о, өһдәчилик
сөзү илэ әвәз олунду. Һазырда һәмин мәнада өһдәлик
сөзү ишләнир. (Мәнчә, шәкәрлик сөзүнү -лик-сиз јазмағ
дилимизин руһуна даһа ујғун оларды: үзүмүн шәкәр дәрә-
чәси сахарность винограда—высокая—үзүмүн шәкәри
јүксәкир).

Фикримизчә, дилимизин инкишаф мејилләринин өјрә-
нилмәси вә үмумиләшдирилмәси бәзән һәр күн јени бир
сөз ишләтмәк гаршысында галан мәтбуат ишчиләринә
дә чидди көмәк олар.

Дилимизин сәс системиндәки јенилик мејли илэ әла-
ғадар бир мәсәләни дә гејд етмәк истәрдим. О да дурғу
ишарәләри мәсәләсидир. Биздә дурғу ишарәләри фоне-
тикадан чох грамматика илэ јүкләниб. Мәсәлән, мөвчуд
гајдаја әсасән «ара сөзләри чүмлә үзвләриндән веркүл-
лә ајрылмалыдыр. Мәсәлән, Мән, әлбәттә, кәләчәм, Мән,
һәгигәтән, сәни көзләдим чүмләләрини дејәндә кәрәк
әлбәттә вә һәгигәтән сөзләринин һәм әввәлиндә, һәм
ахырында веркүл гојағ. Нә үчүн? Ахы, бурада һеч бир
фасилә јохдур. Бир она кәрә ки, булар ара сөзүдүр?
Башга дилләрдә белә шеј јохдур. Мәсәлән, инкилисләр
һеч табели мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри ара-
сында да веркүл ишләтмириләр. Үмумијјәтлә, дүнја дил-
ләриндә фасилә, дурғу олмајан јердә веркүлә раст кәл-

мәсәән. Рус дилиндә дә веркүлләрин јери күндән-күнә мөһдудлашыр. Дејим ки, нәшријат, мәтбуат ишчиләри биз дилчиләрин сөзүнә онсуз да лазымынча гулаг асмырлар. Беләсә, китабларымызда һәјатда кәрәк олмајан ғәјдалары нәјә сахлајар?!

Сосиализм дөврүндә дилимизин инкишафы үмумхалт дилинә доғрудур. Халг дили вә әдәби дил санки ғәјна-јыб-ғарышыр. Бурада елликлә савадаланманын ролу да бөјүкдүр. «Азәрбајҗан дили орфографија ғәјдалары»-нын һәчми дә чох бөјүкдүр. Ғабағлар буна, бәлкә дә дөзмәк оларды. Инди исә јох. Она кәрә ки, артыг елликлә савадланма баша чатыб. Мүхтәлиф тәләффүз шәкилләри, демәк олар ки, арадан чыхыб. Чүнки көһнә вә ја әрәб-фарс тәһсилә көрәниләр чох азалыб, ғаланларын тәләффүзү дә радио-телевизор, театр, кино вә с. тәсири илә бир формада сабитләшиб: Шүбһәсиз, ғәјдаларда бу узун мүддәтли инкишаф кәрәк нәзәрә алына. Мәсәлән, фикримчә, белә ғәјдалара инди еһтијач јохдур:

«е вә ә илә дејилән сөзләр е илә јазылыр: екиз, ен, еркән, еркәк вә с.».

«ө, е, о, ү, ә, саитләри илә дејилән сөзләр ө илә јазылыр: дөвләт, һөрмәт, шөвг вә с.». Үмумијјәтлә саитләрин јазылышына аид белә бәндләрә еһтијач јохдур.

«Ғәјдаларын» һәчминин бөјүк олмасынын икинчи сәбәби тәкрарлардыр. Мәсәлән, «Битишик, дефислә вә ајры јазылан сөзләр» башлығы илә верилән ики параграфлы доғгуз маддәли бөлмә сонра «Исим», «Сифәт», «Сај», «Фәл», «Зәрф» бөлмәләриндә бир гәдәр башга шәкилдә тәкрар олунур. Үмумијјәтлә, нитг һиссәләри бөлмәләринә еһтијач вармы? Онлар да сөздүр (мүрәккәби дә һәмчинин).

«Ғәјдалар»да пәрәкәндәлик дә вар. Мәсәлән, тез-тез алынма сөз термининдән истифадә олунур. Анчаг алынма анлајышы ајдын олмур. Әрәб вә фарс дилләриндән

алынған алынмаларла рус дилиндән вә рус дили васитәси илә Авропа дилләриндән алынған сөзләрә фәрг ғојулмур. Ғалбуки биринчиләрин бир чоху дилимизин әсас лүғәт фондуна да дахил олуб. Онларын чохуну өз сөзләримиздән ајырмаг да мүтәхәссис олмајанлар үчүн чәтиндир. Икинчиләрин алынмалығы, етимоложи шәффафлығы көз өнүндәдир. Һәм дә рус дилини демәк олар ки, һамы билдијиндән, һәмин дилдә охујуб јаздығларындан онларын јазылышыны дөғиг билмәк бизим үчүн һәгигәтән чох әһәмијјәтлидир.

«Ғәјдалар»да үмуми вә хүсуси сөзләр дә бүтүн бөлмәләрә сәпәләниб. Јахшы оларды ки, үмуми вә хүсуси сөзләрдән ајры-ајры бөлмәләрдә данышыла иди. Бу сөз группалары дилдә дә, дилчиликдә дә чидди сурәтдә фәргләндирилир.

Дилимизин јазы тәчрүбәсиндә дөғигләшдирилмәјә, редактәјә еһтијачы олан сөзләр һәлә дә чохдур. Мәсәлән, инчә вә ғалын саитләрлә јазылан бәрабәр, ғәбул, ғәрар **зәманә, мачарә, хатират, хатирә** кими сөзләр һағгында орфографик норма верәркән онлары ишыг, илдырым вә с. сөзләрлә ејниләшдирмәк олмаз.

НИТГ МЭДЭНИЈЈЭТИ ТЭЧРҮБЭСИ

ГЭЗЕТ ВЭ НИТГ МЭДЭНИЈЈЭТИ

Республикамызда нитг мэдэнијјэтинин жүксэлишиндэ мэтбуатын көстәрдији хидмэт олдуҗча бөјүкдүр. Халгын күндэлик һэјаты, елм, техника, мэдэнијјэт һадисэлэри илэ бағлылығына көрө мэтбуатын гээт нөвү хүсусилэ фэрглэнир. Экэр бу күн јени бир анлајыш јаранырса, о, кечэ сабаһ гээтдэ өз дил ифадэсини тапыр. Һэртэ-рэфли көтүр-гој етмэјэ, мүтэхэссислэрлэ мәслэһэтлэш-мэјэ мачал тапмадан, гээтчилэр кениш охучу күтлэси-нэ өзлэринин «јени дил мәһсулларыны» тэгдим етмэли олурлар.

Тэбиндир ки, әдәби дилимизин орфографик, грамматик, лексик нормаларынын инкишафы, кэлэчэји бир чох һалларда гээтлэрдән дә асылы олур. Гээтдэ дил нормаларынын позулмасы нэинки тәһсил, савад ишинэ, ејни заманда нитг мэдэнијјэтинин жүксэлишинэ дә мәнфи тә-сир көстәрир.

Дилимизин лексик нормаларынын позулмасына тәрчүмә материалларында, һабелә әдәби дилимиз үчүн кәнч олан услубларда, хүсусилә идманын мүхтәлиф саһәләр-инә һәср олунмуш јазыларда даһа чох раст кәлирик. Мәсәлән, бир нечә ил бундан әввәл «Идман» гээтетинин

сәһифәләриндә «ојуну Бејнәлхалг дәрәчәли һаким, де-јәк ки, Бәһрамов, јахуд Иванов, јахуд да Липатов вә б. мүһакимә едир» ифадәсинә тез-тез раст кәлирдик. «Мү-һакимә едир», көрүнүр, рус дилиндәки «судит» сөзүнүн һәрфи тәрчүмәси иди. «Мүһакимә етмәк» фе'линин фут-бол ојуну илә ујушмадығы шүбһә доғурдуғундан, гээт сонралар һәммин ифадәни «идарә етмәк» (ојуну һаким Табаков идарә едир) фе'ли илә әвәз етди.

Гээт, көрүнүр, дилимизин өзүнәмәхсус ифадә формаларыны нәзәрә алмыр. Белә ки, дилимиздә -лик шә-килчили сөзләрдән «етмәк» көмәкчи фе'ли васитәсилә мүхтәлиф јени сөзләр дүзәлтмәк мүмкүндүр: мүәллим-лик етмәк, һәкимлик етмәк, һакимлик етмәк вә с. Мәһз сонунчу сөздән истифадә етмәклә рус дилиндәки «Игру судит Табаков» чүмләсини «Ојуна Табаков һакимлик едир» шәклиндә тәрчүмә етмәк олар.

Идман репортажларында, хәбәрләриндә **лајиг көрүл-мәк** фе'ли дә чох ишләдилир. Тәәссүф ки, бә'зи һалларда ондан да дүзкүн истифадә едилмир. Мәсәлән, «Идман» гээтетинин 23 мај 1978-чи ил тарихли 61-чи нөмрәсиндәки хәбәрдә дејилир: «Кәркин мүбаризә шәраитиндә давам етмиш «Мәһсул» чәмијјәти Масаллы рајон шурасынын волејбол биринчилијиндә Низами адына совхозун идманчылары бүтүн рәгибләрини мәғлубијјәтә уғрадараг галиб адына **лајиг көрүлмүшләр**».

Мә'лум олдуғу кими, **лајиг көрүлмәк** мәсләһәт, мәш-вәрәт нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирилир. Идманын волеј-бол нөвүндә исә әлдә едилән нәтичә билаваситә идман-чыларын өзүндән асылы олур. Одур ки, јухарыдакы чүм-ләнин хәбәри јериндә **газанмаг, алмаг** фе'лләринин би-риндән истифадә етмәк лазымдыр: «Низами адына сов-хозун идманчылары бүтүн рәгибләрини мәғлубијјәтә уғ-радараг галиб адыны алмышлар (газанмышлар)».

Јухарыда гејд етдијимиз кими, дилимизин лексик нор-маларынын позулмасы һалларына тәрчүмә материалла-

рында даһа чох тәсадуф олунур. «Бақы» гәзетинин 11 апрел 1978-чи ил тарихли нөмрәсиндә охујуруг: «Кечән ил Американын пајтахтында доғулан ушағларын жарыдан чоху **кәбинсиз** олмушдур». **Кәбинсиз** сөзү бурада «внебрачный» сөзүнүн гаршылығы кими ишләдилмишдир. Лакин көрүндүјү кими, һәмин чүмләдә она һөвалә едилән вәзифәни јеринә јетирмәјә гадир дејил. Әслиндә «кәбинсиз ушаг» нәинки дил чәһәтдән, мәнтиги бахымдан уғурсуздур.

Ејни сөзләри һәмин мәгаләдәки («Евләнмәк алверә чевриләндә») «Бу маликанә 63 гектар саһәјә малик иди» чүмләси һаггында да демәк олар. Үмумијјәтлә, гәзет үслубунда дилимизин руһуна ујғун олмајан малик олмаг фе'ли чох ишләдилер. Ону бачардыгча вар, (варды) сөзү илә әвәз етмәк лазымдыр («Бу маликанәнин 63 гектар саһәси вар иди»).

Сөзләрдән сәлигәсиз истифадәјә һәмин гәзетин 9 март 1970-чи ил тарихли нөмрәсиндә дә раст кәлмишдик: «Онларын бөјүк әксәријјәти азербайҗанлылардыр». Бурада **бөјүк** сөзүнә еһтијач јохдур.

Һәрфи тәрчүмәјә күчлү мејл нәтичәсиндә мејдана чыхан белә нөгсанлар, тәәсүф ки, гәзетләрин әксәријјәтинә аиддир. Мәсәлән, «Азербайҗан кәнчләри» гәзетинин 29 ијул 1975-чи ил тарихли 90-чы нөмрәсиндә белә бир чүмлә кедиб:

«Һәм дә һадисәләрин әһәмијјәтли бир һиссәси јухарыда гејд етдијимиз кими, сүр'әтин артырылмасы нәтичәсиндә баш верир». Бурада мүһүм вә **әһәмијјәтли** сөзләри **значительная** сөзүнүн гаршылығлары кими дәјишик салынмышдыр ки, бунун да нәтичәсиндә белә бир мәнтигсизлик јаранмышдыр: куја автомобил гәзалары (мәгаләдә сөһбәт автомобил гәзаларындан кедир—А. А.) һадисәләрин **әһәмијјәтли** (?) һиссәсини тәшкил едир.

«Азербайҗан кәнчләри» гәзетинин һәмин нөмрәсиндәки ашағыдакы чүмлә һәрфи тәрчүмәнин нә гәдәр

«ачыначағлы» нәтичәләр төрәдә биләчәјинә ибрәтамиз мисалдыр: «Партлајыш заманы онларын валидејнләри епидемија мәркәзиндән 2 километр радиусда (?) олмушлар». Көрүндүјү кими, бурада јунан дилиндәки **эпи** вә латын дилиндәки **сентрум** сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш **эписентр** (**эпимәркәз**) сөзү илә јунан дилиндәки «башдан-баша» хәстәлик мәнасында ишләнән епидемија сөзләри дәјишик дүшмүш вә гәрибә бир мәнзәрә тәсвир олунмушдур. Гәзет дилиндә көзә дәјән нөгсанларын икинчи бөјүк групу дилимизин бә'зи синтактик нормаларынын позулмасы, даһа доғрусу, сөзләрин чүмләдә сыраланмасы гајдаларынын көзләнилмәмәсидир. Бу гәбилдән олан нөгсанлар, демәк олар ки, бүтүн гәзетләрин дилинә аиддир. «Азербайҗан кәнчләри», 7 апрел 1970-чи ил: «Конфранса топлашмыш республикамызын адлы-санлы физикләри бу әсәрләри јүксәк гијмәтләндирдиләр».

13 нојабр 1976-чы ил: «Академик И. М. Губкин адына Азербайҗан ССР ЕА-нын Кеолокија Институтунда... кечә кечирилмишдир».

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 11 март 1978-чи ил: «Мартын 9-да республика Бәстәкарлар Иттифагына Кәнч Мусигичиләрлә көрүшә кәлмиш Азербайҗан ЛККИ ХХХ турултајынын нүмәјәндәләри бу әсәрлә биринчи таныш олмушлар».

«Бақы», 3 ијун 1978-чи ил: «Инди Бақыда көстәрилән көркәмли совет јазычысы Чинкиз Ајтматовун «Гырмызы ләчәкли говағым мәним» адлы повести үзрә чәкилмиш. «Гырмызы ләчәк» адлы филминдә Түркан Шорај садә кәндли гызы Асија ролуну ифа едир».

«Идман», 30 мај 1978-чи ил: «Фүзулидә һәллолунмаз проблем кими көрүнән стадионун тәмири мәсәләсини әслиндә һәлл етмәк мүмкүндүр».

Белә мисалларын сајыны чохалтмаг олар.

Лухарыдакы чүмлэлэрин һамысынын нөгсаны ејни-дир: тә'јин едән сөз тә'јин олунан сөздән аралы дүшдү-јүндән чүмлэлэрин мә'насы дәјишмишдир. Белә ки, би-ринчи чүмлэдә сөһбәт конфранса топланмыш физикләр-дән кетдији һалда, **конфранса топлашмыш тә'јини рес-публикамызын сөзүнә, икинчи чүмлэдә И. М. Губкин адына тә'јини Кеолокија Институтуна аид олдуғу һал-да Азәрбајчан ССР ЕА-ја, үчүнчү чүмлэдә кәнч муси-гичиләрлә көрүшә кәлмиш тә'јини нүмајәндәләрә аид олдуғу һалда, Азәрбајчан ЛККИ-јә шамил едилмишдир.** дөрдүнчү чүмлэдә инди Бақыда көстәрилән тә'јини «Гырмызы ләчәк» филминә аид олдуғу һалда, көркәмли совет јазычысы Чинкиз Ајтматова, ахырынчы чүмлэдә-ки һәллолунмаз проблем кими көрүнән тә'јини мәсәлә-сини сөзүнә аид олдуғу һалда, стадионун сөзүнә шамил едилмишдир. Һәммин чүмләләр әслиндә ашағыдакы кими гурулмалы иди:

1. Республикамызын конфранса топлашмыш адлы-санлы физикләри бу әсәрләри јүксәк гиймәтләндирди-ләр.

2. Азәрбајчан ССР ЕА-нын И. М. Губкин адына Ке-олокија Институтунда кечә кечирилмишдир.

3. Мартын 9-да Азәрбајчан ЛККИ-нин ХХХ гурулта-јынын республика бәстәкарлар Иттифагына кәнч бәс-тәкарларын көрүшә кәлмиш нүмајәндәләри бу әсәрлә биринчи таныш олмушлар.

4. Көркәмли совет јазычысы Чинкиз Ајтматовун «Гырмызы ләчәкли говағым мәним» повести үзрә чәки-либ инди Бақыда көстәрилән «Гырмызы ләчәк» филмин-дә (адлы филминдә) Түркан Шорај садә кәндли гызы Асија ролуну ифа едир.

5. Стадионун Фүзулидә һәллолунмаз проблем кими көрүнән тә'мири мәсәләсини әслиндә һәлл етмәк мүм-күндүр.

Көрүндүјү кими, бу беш чүмләннин нөгсаны ејни ол-дуғу кими, һәммин нөгсанын арадан галдырылмасы јолу да бир чүрдүр. Көстәрилән вә мисал кәтирилмәјән јүз-ләрлә чүмлэдә нәзәрә чарпан бу нөгсанын сәбәби нә-дир?

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә тә'јинет-мә—тә'јинолунма бахымындан үч чүр сөз бирләшмәси вардыр. Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тә-рәфләри һеч бир сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул етмир-гызыл саат, күмүш гашыг, даш дивар, полад биләк, дә-мир гапы вә с.

Бу сөз бирләшмәләринин арасына сөз артырылды-ғындан адәтән сөз сырасында гүсур олмур. Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндә биринчи тәрәф сөздәјиш-диричи шәкилчисиз олур, икинчи тәрәф исә үчүнчү шәх-син мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едир: **мәктәб дирек-тору, колхоз бағы, халг шаири, кәнд јолу вә с.** Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри ваһид анлајыш ифадә едир; онун тәрәфләри арасына һеч бир сөз артырыла билмәз: Тә'јини сөз бирләшмәләринин бу нөвүндә сөз сырасы үзрә нөгсан олмур.

Тә'јини сөз бирләшмәләринин үчүнчү нөвүндә бир-ләшмәннин һәр ики тәрәфи шәкилчи гәбул едир: биринчи тәрәф јијәлик һал шәкилчиси, икинчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчиси: **мәктәбин директору, колхозун бағы, халгын шаири, кәндин јолу...**

Тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи ики нөвүндән фәргли олараг үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасында синтактик чәһәтдән мүстәгиллик вардыр. Онларын арасына мүхтәлиф мигдарда сөз ар-тырыла биләр. Белә сөз бирләшмәләри адәтән ики мүх-тәлиф анлајыш билдирдијиндән ајры-ајрылыгда тә'јин-едици сөз вә ја сөз групуна малик ола билирләр.

Икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләрини мүгајисә едәк:

II нөв: танынмыш мәктәб директору.

III нөв: танынмыш мәктәбин директору.

Көрүндүү кими, II нөвдө танынмыш һәм директора, һәм дә мәктәб директоруна аид олдуғу һалда, икинчи чүмлөдә жалһыз мәктәбә аиддир. Әкәр биз директорун танынмыш олдуғуну билдирмәк истәјириксә, о заман һәмин бирләшмәни мәктәбин танынмыш директору шәклиндә ишләтмәлијик. Бә'зи гәзетләр дилимизин бу хүсү-сийјәтини нәзәрә алмадыларындан, чох тез-тез әдәби дилин мүһүм нормаларындан бирини позмуш олурлар.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә әлагәдар сөз сырасынын позулмасы үзрә нәзәрә чарпан нөгсанлары бә'зән сөз сырасыны дәјишдирмәклә арадан галдырмаг чәтин олур. Белә һаллар о заман јараныр ки, сөз сырасынын позулдуғуну сөвг-тәбии илә һисс едән мүәллифләр чүмләјә мүхтәлиф сөзләр артырырлар. Мәсәлән, «Азәрбајчан мүәллимәи» гәзетинин 1976-чы ил 13 нојабр тарихли 82-чи нөмрәсиндә јазылыб: «Охучулар бу нөмрәдә «Русский язык и литература в азербайджанской школе» мәчмуәсинин 7-чи нөмрәсиндә—А. А.) верилмиш Ермәнистан ССР-ин Ехечиадзор рајонундакы Күллүдүз кәнд орта мәктәбинин мүәллимәи А. Аллаһвердијевин Х синифдә Ф. А. Решетниковун «Јенә дә ики» шәкли үзрә иш «... адлы материаллары илә таныш ола биләрләр». Белә чүмләләрдән фе'ли сифәтлә ифадә олунмуш тә'јини ихтисар етмәклә сөз сырасы үзрә мөвчуд нөгсаны арадан галдырмаг олар. Лакин елә һаллар да олур ки, нә сөз сырасыны дәјишмәк, нә дә ихтисар етмәклә нөгсаны дүзәлтмәк мүмкүндүр.

Бизә белә кәлир ки, республика Журналистләр Иттифагы дилчиләрлә бирликдә тез-тез көрүшләр тәшкил етсә, бунун гәзетчиләрин вә охучуларын нитг мәдәнијәтинин јүксәлмәси үчүн чох хејри олар.

АПОСТРОФ ЛАЗЫМДЫРМЫ?

Әдәби дилин лексик, грамматик вә фонетик, даһа доғрусу, орфографик вә орфоепик нормаларынын дәјиш-мәси ики амилдән асылыдыр: әдәби дилин инкишафындан вә онунла мәшгул олан елмин сәвијјәсинин јүксәл-мәсиндән. Лексик вә грамматик нормаларда дәјишмә, **јениләшмә**, бә'зи һалларда, нечә дејәрләр, «ағрысыз» кечир. Дејәк ки, русча **граждански** сөзүнүн гарышығы кими, бири **сивил** (мәсәлән, Әбүлһәсән), бири **вәтәндаш либасы** (М. Һүсәјн), бири **мүлки** (И. Гасымов, Һ. Сејид-бәјли) вә с. сөзүнү ишләдир вә бу сөзләрдән бири әдәби дилдә сабитләшир. Бу вәзијјәт грамматик нормалар са-һәсиндә дә мүшаһидә едилир. Мәсәлән, **алмајыр**, **кәлмә-јир** әвәзиндә инди биз **алмыр**, **кәлмир** дејирик вә јазы-рыг вә бу һамыја чох тәбии көрүнүр. Әдәби дилин ор-фографик нормалары исә белә дејил. Мә'лум олдуғу ки-ми, орфографија ғајдаларыны һөкүмәт тәсдиг едир. Би-зим һазырда гүввәдә олан орфографија ғајдалары Азәр-бајчан ССР Назирләр Советинин 1958-чи ил 24 ијул та-рихли 497 нөмрәли гәрары илә тәсдиг едилмиш вә 1959-чу ил 6 апрел тарихли 268 нөмрәли гәрары илә 8-чи параграфы дәјишдирилмишдир. Азәрбајчан дилинин һәмин орфографик нормаларындан кәнара чыхмаға һеч кимин ихтијары јохдур. Дејәк ки, бири **әдәбијјат** јеринә **әдәбијат**, ә'ла јеринә әла јазырса, кобуд имла сәһвләри једдијә чатанда шакирдләр вә тәләбәләр гејри-мүвәф-фәг алып, бу сәһвләрә китабларда, гәзет вә журналлар-да јол вериләндә мүгәссирләр чидди чәзаланыр. Буна көрә дә дилин вә дилчилик елминин инкишафы илә әла-гәдар олараг, орфографијанын мүбаһисәләрә сәбәб олан нормалары үзрә музакирәләр кечирмәјин әһәмијјәти бө-јүкдүр. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин Фиридун Чәлиловун «Апостроф лазымдырмы?» мөгаләси үзрә музакирә ачмасы јалһыз алгышлана биләр.

Көрүнүр, апостроф мәсәләси кениш охучу күтлөлөрүнн дә нараһат едир. Бу чәһәтдән, Нефтчала районундан Е. Агајеванын көндәрдији мәктубдакы сөзләр тәбиидир: «Апостроф һаггында верилән мәгаләләрин һәр бирини диггәтлә охујурам. Чох сағ олун ки, бу мөвзуда

сөһбәт салдыныз».

Әлбәтгә, апостроф мәсәләси биздә нитг мәдәнијјәти саһәсиндә чохдан мүбәһисә доғурур. Һ. Зәрдаби адына Кировабад Дөвләт Педагожи Институтунун баш мүәллимн, филоложн елмләр намизәди Мәммәд Чәфәрзадә доғру јазыр ки, «Апострофу әлифбадан чыхармаг тәклифи, әслиндә, һеч дә јени дејил. Бу ишарәни ишләтдијимиз мүддәт әрзиндә вахташыры белә мүлаһизәләр јүрүдүлүб. Вахтилә әлифбамызы садләшдирмәклә әлагәдар мүзакирәләрдә бу чүр тәклифләр ирәли сүрүлүрдү». Академик М. Ширәлијев «Коммунист» гәзетиндә (29 август 1976) чап етдирдији «Нитг мәдәнијјәти мәсәләләрн. Орфографија вә орфоепија» мәгаләсиндә һаглы олараг көстәрир ки, «Әрәб мәншәли сөзләрдә Азәрбајҗан дилинин хүсусијјәтинә ујушмајан, лакин орфографијада тарихи-әнәнәви принцип әсасән апостроф ишләнир». Алим мүхтәлиф илләрин орфографија гәјдалары үзрә апострофун вәзијјәтини тәсвир едәрәк белә нәтичәјә кәлир: «Бүтүн бунлар көстәрир ки, дилимиздә апострофун ишләnmәсинә еһтијач јохдур».

Фиридун Чәлиловун «Апостроф лазымдырмы?» мәгаләси бир нечә чәһәтдән бәјүк мараг доғурур. Һәр шејдән әввәл, мүзакирәјә тәгдим едилән мәсәлә һаггында илк дөфә ән кениш елми тәдгигаты мәнһз Ф. Чәлилов апармышдыр. Буну мүзакирә иштиракчылары да гејд едир: «Ф. Чәлиловун мәгаләсиндә апострофу әлифбадан чыхармаг лүзуму садәчә тәклиф, мүлаһизә кими јох, елми шәкилдә әсасландырылыр» (М. Чәфәрзадә). 1975-чи илдә онун «Азәрбајҗан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили назирлијинин «Елми әсәрләри»ндә «Апострофун ја-

зы мәдәнијјәтимизә мүнәсибәти» адлы мәгаләси чап олунмушдур (Журналистика серијасы, № 2, сәһ. 64—67). Мүзакирәјә тәгдим олунан «Апостроф лазымдырмы?» мәгаләсинин кениш охучу күтлөләринин диггәтини чәлб етмәсини бу чәһәтдән тәсадүфи сәјмаг олмаз.

Көстәрилән мәгаләдә галдырылан мәсәлә үзрә редаксия чохлу мәктуб алмышдыр. Онларын бир гисми гәзәтдә чап олунмушдур. Чап олунан вә олунмајан мәктублары мүхтәлиф пешә саһибләри: али вә орта мәктәб мүәллимләри, мүһәндисләр, мүхтәлиф елм вә техника саһәләринин нүмәјәндәләри көндәрмишләр.

Мүзакирәјә гошуланларын әксәријјәти апострофун әлифбамыздан чыхарылмасыны тәклиф едирләр. Хүсусән мүәллимләр бу мәсәләнин тезликлә һәлл олунмасында тәкид едирләр ки, бу да тамамилә тәбиидир: апостроф јазы тәлими ишиндә чидди чәтинликләр төрәдир. Степанакерт шәһәриндәки 6 №-ли мәктәбин дил вә әдәбијјат мүәллими Салман Кәримов јазыр: «Апострофу мүдафиә едәнләрдән сорушмаг лазымдыр ки, о, дилимиздә һансы сәсин ифадә формасыдыр ки, һәрфләрин сырасында она да јер верилир?». Чох һаглы суалдыр вә она чаваб тапмаг мүмкүн дејил. Ашағыдакы сөзләри дә С. Кәримов јазыб:

Апостроф дилимиздә әлү бир үнсүр кими формал характер дашыјыр. Биз исә кор-коранә ону сөзләрин тәркибиндә кәздирир, әбәс јерә јазы тәлиминин вәзијјәтини ағырлашдырыр, лүзумсуз олараг онун тәдрисинә вахт ајырырыг».

Нефтчала районундан Е. Агајева, Минкәчевир шәһәриндән 12 №-ли мәктәбин мүәллими Ә. Мүтәллимов, Губадлы районундан Фәрчан кәнд орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими С. Севдималыјев вә б. апострофу әлифбамызда сахламағы лүзумсуз сәјырлар. С. Севдималыјев јазыр: «Мүбалиғәсиз десәм, Фиридун мүәллимн һәм елми, һәм дә методик чәһәтдән әһатәли вә инан-

дырычы шәкилдә шәрһини вердији «Апостроф лазымдырмы?» мөгаләси бүтүн үмүмтәһсил мәктәб мүүллимләринин үрөкдән хошуна кәлмиш, севинчинә сәбәб олмушдур».

Апострофун әлифбадан чыхарылмасы барәсиндә башга фикирләр дә вар. Бу чәһәтдән, Азәрбајчан Елми Тәдғигат Нефт Машынгајырмасы Институтунун шөбә мүдири, техника елмләри намизәди Баба Әһмәдовун мұзакирә мұнасибәти илә көндәрдији «Апостроф вә Азәрбајчан дилинин термин фонду» адлы јазысы марағлыдыр. Ф. Чәлиловун «Әлифбада апострофун һәрфләрлә бир сырада өзүнә јер тутмасы елми бахымдан әсассыздыр» фикри илә разылашан мүүллиф апострофлу сөзләрин дилимиздә нә шәкилдә сахланмасы үчүн дөрд шөрт көстөрир. Бу шөртләрдән икинчисиндә Б. Әһмәдовун фикри ајдындыр. Онун фикринчә, термин сәчијјәли сөзләрин апострофсуз јазылмасы мәгсәдәујғун дејил.

Дикәр шөртләрдә исә фикир ајдын дејил, јахуд гејри-дәгигдир. Баба Әһмәдовун ирәли сүрдүјү биринчи шөртә көрә, **мәдә** сөзү апострофсуз дејилә (?) биләр, **мәдән** сөзү исә апострофсуз дејилмир (?). Јахуд, үчүнчү шөртдә Б. Әһмәдов сөзүн нә мигјасда јазылмасыны нәзәрдә тутур. О јазыр: «Түркдилли халғларын чоху әрәб сөзләриндән истифадә едир. Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, түрк, гагауз, татар, гарачај-балкар, ногај, гумуг, чуваш, башгырд, газар, алтај, хакас, тувин, ујғур, гыргыз, өзбәк, түркмән, гарагалпаг, Иран Азәрбајчаны, Ирак түркмәнләри вә јагут дилләриндә дә чохлу мигдарда әрәб сөзләри вар. Одур ки, әкәр бизим апострофла ишләтдијимиз терминләри башга түркдилли халғлар да апострофла ишләдирсә, онда һәмин сөзләрин апострофуну атмаг зәрәрсиз дејил».

Көрүнүр, Баба Әһмәдов о гәдәр дә диггәт јетирмәјиб. Бу һагда Ф. Чәлиловун мөгаләсиндә **мәлумат вар: «Түркдилли халғлар үчүн латын графикалы әлифба тәртиб**

едилендә нәзәрдә тутулмушду ки, әрәб дилиндән алынмыш ајнылы, һәмзәли сөзләрин ән'әнәви јазылышыны сахламаг үчүн һәмин һәрфләр апострофла әвәз олунсун. Буну механики олараг, түркдилли халғлар өз әлифбаларында әкс етдирдиләр. 1937—1940-чы илләрдә апостроф әксәр әлифбалардан (түркмән, татар, башгырд, газар, јагут, хакас, вә саир) чыхарылды. 1956-чы илә гәдәр бу ишәрә јалныз Азәрбајчан вә өзбәк әлифбасында галырды. Һәмин илдә апостроф өзбәк әлифбасындан да атылды».

Нәһајәт, дөрдүнчү шөрт. Мүүллиф јазыр: «Дөрдүнчү, сөзүн дилимизә јатмасы шөрти. Әкәр апострофлу сөз дилимизә јатмырса, онун апострофуну атмаг даһа јахшыдыр». Чох гејри-мүәјјән шөртдир.

Апостроф мәсәләсиндә Лениннефт Нефт вә Газ чыхарма идарәсинин мүһәндиси Ә. Нәчәфовун мөвгеји ајдындыр. Мәктубунда «Апостроф галмалыдыр» башлығыны верән мүүллиф, тәәссүф ки, өз фикрини әсасландырмаг үчүн һеч бир дәлил кәтирмир. Ону нараһат едән јалныз бир шејдир: Мә'на, ше'р, фе'л, тә'јинат, вүс'әт, мә'хәз вә с. сөзләри апострофсуз тәләффүз етмәк олар?» һалбуки бу суала чох асанлығла чаваб вермәк олар: Мане, шаир, фани, табе, чүзи, хәләт, мәсәлә, хәзинә сөзләрини тәләффүз едән кими.

Галдырылан мәсәлә барәсиндә Ә. Нәчәфовун фикри бә'зи дилчи алимләрин фикринә ујғун кәлир: О јазыр: «Апостроф илә јазылан сөзләрин сајыны азалтмаг олар, лакин ону тамамилә әлифбадан чыхармаг мүмкүн дејил».

Јалныз бир мәктубда апострофун сахланмасына елми тәшәббүс көстәрилмишдир. «Апостроф һаггында гејдләр» адланан һәмин јазыны Азәрбајчан Дөвләт Университетинин баш мүүллимләри Абдулла Гарајев вә Әһмәд Һүсәјнов имзаламышлар. «Апостроф һаггында гејдләр»

дә, тәэссүф ки, бә'зи дәгиг олмајан чәһәтләр вар. Мәсәлән, мүәллифләр јазырлар: «Әкәр бу фикирлә (апострофун транскрипсия үнсүрү олмасы фикри илә—А. А.) разылашмаг мүмкүн олсајды, бу заман Азәрбајчан дилиндә ишләнән саат, әмтәә, маариф, мааш кими сөзләрдәки ејни адлы (?) гоша сайтләрдән бирини дә фонетик транскрипсия үнсүрү һесаб етмәк лазым кәләрди. Чүнки бу сөзләрдә ејни адлы сайтин гоша ишләнмәси функцијача апострофун вәзифәсини ичра едир». Дүзкүн дејил. Тәчрүбәјә әсасланан тәдгигатлар сүбут едир ки, гејд едилән сөзләрдәки гоша сайтләр ики мүстәгил сайтдир. Мүәллифләрин ш самитинин Азәрбајчан дилинә хас олмамасы, ж самити кими онун да алынма сөзләрлә јанашы гәбул едилмәси һаггындакы мүлаһизәләри дә дәгиг дејил. Бу, дилимиздә јалныз сөз әввәлиндә ишләнән ш самитинә аид ола биләр.

Апострофу А. Гарајев вә Ә. Һүсејновун мәгаләсиндәки кими мүдафиә етмәк чәтиндир. Мүәллифләр јазырлар: «Мә'на әвәзинә мәнә, сүр'әт әвәзинә сүрәт вә с. ишләдилмәси, ајры-ајры сөзләрин алашылмасы үчүн чәтин олдуғу кими, контекст дахилиндә белә сөзләр мәтнин мә'насынын позулмасына сәбәб олур. Бә'зән мәтн сөз јығнагына чеврилик. Мәсәлән, О јерләр мин хәјал ејләр, тәбиәт шә'рә лајигдир. (С. Вурғун).

Әкәр бу мисрадакы шә'рә сөзүнү апострофсуз шәрә формасында ишләтсәк, бу сөз шәр сөзүнә јахынлашар вә мисранын мә'насы исә тамамилә әксинә алашыларды.

Мин вә'з еләсәм дә мә'насы јохдур!.. (С. Вурғун) мисрасындакы биринчи вә'з сөзүнү вәз, икинчи мә'насы сөзүнү мә'насы шәклинә салсаг, мин вәз еләсән дә мәнасы јохдур!... шәклинә дүшәр вә буну аламаг чәтин олар. Бурадан елә бир нәтичә чыхыр ки, орта мәктәпләрдә апострофун тәдриси чәтиндир дејән јолдашлар апострофсуз вәзијәтдә исә, алынма сөзләрдә вурғу, сә-

син узунлуғу, сәси боғазда тәләффүз етмәк (?) вачиблији кими дикәр даһа чәтин мәсәләләри өјрәтмәли олачаглар».

Шүбһә јохдур ки, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә Ә. Чәлиловун «Апостроф лазымдырмы?» мәгаләсинин мүзакирәси апостроф мәсәләсинин гәти һәлли вахтынын чохдан чатдығыны кәстәрир. Дил өзү илбәил апострофдан узаглашыр, апостроф мәсәләсинин тезликлә һәлл едилмәси үчүн әдәби дилин дилчилик елминин көмәјинә чидди еһтијачы вар.

* * *

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинә көндәрилән мәктубларда апострофла јанашы, орфографијамызын һәлә лазымынча дүрүстләшдирилмәмиш бә'зи гәјдалары, һабелә әлифбамыз һаггында да бир сыра мүлаһизәләр ирәли сүрүләр.

Мүәллифләрин бә'зиләри, хусусән АДУ-нун баш мүәллимләри А. Гарајев вә Ә. Һүсејнов, Нефтчаладан Е. Агајева колхоз вә камал сөзләриндәки сөзбашы самитләрин график чәһәтдән фәргләндирилмәси, јә'ни онларын һәр бири үчүн әлифбада мүстәгил һәрф олмасы идејасыны ирәли сүрүләр. Шүбһәсиз, бу тәшәббүс орфографија гәјдаларында истифадә едилән фонетик принципә үстүнлүк вермәкдән ирәли кәлир. Дилархасы—јумшаг дамаг, кипләшән, кар, ағыз к самитинин дилимиздә фонематик мә'на дашыдығыны нәзәрә алдыгда, бу мәсәлә үзәриндә дүшүнмәјә дөјәр.

Мүһәндис Ә. Нәчәфовун «и һәрфини --- илә әвәз етмәјин даһа јахшы олмасы» һаггындакы тәклифи дә диггәти чәлб едир. Мүәллифин фикринчә, --- һәрфи «белорус вә украјна әлифбасында инди дә галыр». Гејд едәк

ки, бу һәрф түрк дилләриндән бири олан газак дилиндә дә сахланмышдыр. Азәрбајчан дилиндә иши, шиш, шиши вә с. сөзләрин јазылышы әлјазмасында хејли чәтинлик төрәдир. Мә’лум олдуғу кими, 1958-чи илдә и һәрфинин ј илә әвәз едилмәси белә бир тәләбатдан ирәли кәлмишди. О вахтдан кечән мүддәтдә бу, өзүнү тамамилә доғрултмушдур. Һәгигәтән, јухарыдакы сөзләри ш, ш ш, ш ш шәклиндә јазмағ, бизчә, даһа мүнәсиб оларды.

Орфографија гајдалары үзрә дә бә’зи фәјдалы мұлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бунлардан М. Чәфәрзадәнин шәкилчиләрин јазылышына даир гејди бизә мәнтиғли көрүнүр. М. Чәфәрзадә јазыр: «Орта мәктәб дәрсликләриндә көстәрилир ки, Азәрбајчан дилиндәки шәкилчиләр бир чүр, ики чүр, дөрд чүр јазылмағла үч јерә ајрылыр... Һамынын гәбул етдији бу принципин әксинә оларағ, ики шәкилчи сәккиз шәкилдә јазылыр (чалғы, бычгы, дурғу, гошгу, севки, сечки, бөлкү, сүрткү вә гызғын, чошгун, кәркин, кәскин, сүзкүн, күскүн)». Дүзкүн мұшаһидәдир. Белә ки, биз гыззар, наррар, чәмәннән вә с. дедијимиз һалда, гызлар, нарлар, чәмәнләр; сәннән, вәтәннән дедијимиз һалда, сәндән, вәтәндән; алмышты, кәлмишти дедијимиз һалда, алмышды, кәлмишди вә с. јазырығ. Орфографијада шәкилчиләрин белә јазылмасы морфолоғи принципә әсасланыр. Бу дүзкүн мұнасибәт, чох тәәссуф ки, -ғы..., -ғын... шәкилчиләриндә нәзәрдә тутулмамышдыр.

Шүбһәсиз, әлифба вә орфографија саһәләри инчә вә бөјүк диггәт тәләб едир. Апостроф вә орфографијамызын дүрүстләшдирмәјә еһтијачы олан мәсәләләри барәсиндә вахтилә «Маариф» нәшријатында кедән үч күнлүк нәзәри-әмәли мұшавирәдә дә кениш данышылмышдыр. Бизчә, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Нәсими адына Дилчилик Институту «Дилимизин орфографи-

ја гајдалары вә мұасир тәләбләр» мөвзусунда үмумреспублика елми конфранслары кечирсә, нитг мәдәнијјәтимизин даһа да јүксәлмәсинә јахындан көмәк көстәрәр.

БИР-ИКИ ТӘКЛИФ

Елми-техники ингилабын мұвәффәғијјәтлә һәјата кеңирилмәсиндә вә јени инсан тәрбијәси кими чох мұһүм ишдә нормалашдырылмыш дил гуручулуғунун, башга сөzlә, нитг мәдәнијјәтинин дурмадан јүксәлдилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу чәһәтдән, сон илләр республикамызда нитг мәдәнијјәти мәсәләләринә марағын артмасы һеч дә тәсадүфи дејил. Хүсусән, бир нечә ил әввәл Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын рәјасәт һејәти Нәсими адына дилчилик институтунда дил мәдәнијјәти шө’бәси тәшкил етдикдән сонра республикамызда һәмин саһәдә көрүлән ишләр даһа да күчләнмиш, дилчиләrlә јанашы, башга ихтисас саһибләри дә нитг мәдәнијјәтинин бир сыра тәтбиги мәсәләләри илә јахындан мәшғул олмаға башламышлар.

Биздә нитг мәдәнијјәти мәсәләләри илә илк нөвбәдә Нәсими адына институтун дил мәдәнијјәти шө’бәси мәшғул олур. «Елм» нәшријатынын бурахдығы «Дил мәдәнијјәти» (1972—1974) китабчаларыны да һәмин шө’бә һазырламышдыр. Бу бахымдан Әзиз Мирәһмәдовун «Коммунист» гәзетиндә дәрч олунмуш «Сәһвин бөјүјү, кичији јохдур» мәғаләсинин һәмин китабчалары дәриндән тәһлил едән бир мәғалә кими, һеч шүбһәсиз, бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Биз мәғаләдә китабчалара верилән үмуми гијмәтлә тамамилә разылашырығ. Мүәллиф «Дил мәдәнијјәти»

китабчаларынын лазыми сәвијјәдә һазырланмадығыны, бөјүк мәс'улијјәт вә рә'ј мүбадиләси тәләб едән бу ишә республиканын көркәмли мүтәхәссисләринин чох аз чәлб олундуғларыны көстәрмәкдә, бизчә, һағлыдыр. Бунунла белә, «Дил мәдәнијјәти» мегаләләр топлуларында көзә дәјән нөгсанларын сәбәби, әлбәттә, јалныз бунлар дејил. Фикримизчә, көстәрилән китабчанын һәр ики бурахылышындакы нөгсанларын әсас сәбәбләриндән бири дилчиләримизин нитг мәдәнијјәтинин нәзәри мәсәләләринә аз фикир вермәләри, бунунла лазымынча мәшғул олмамаларыдыр. Бүтүн елм саһәләри кими, нитг мәдәнијјәтинин дә өз проблемләри вар вә онлары нәзәри чәһәтдән һәлл етмәдән, ајры-ајры конкрет мәсәләләрин практик һәлли, чәтин ки, мүмкүн олсун.

Нитг мәдәнијјәтинин нәзәри мәсәләләринин тәдгигинә тәләбат бир дә бунунла бағлыдыр ки, дөврүмүз ән зәнкин мә'луматлар дөврүдүр вә өз хусуси информасија васитәләри олан һәр бир халгын дили һәмин мә'луматлары лазымынча ифадә етмәк үчүн нисбәтән аз вахт әрзиндә мүәјјән лексик, грамматик вә үслуби дәјишмәләрә мә'руз галыр. Даһа доғрусу, һәр дилдә мүхтәлиф дилләрин, һабелә һәмин дилин өз материаллары әсасында јени сөzlәр әмәлә кәлир, чүмләдә сөzlәрин бирләшмәсиндә, сырасында башгалыг нәзәрә чарпыр, адәт етдијимиз үслуби нормалардан фәргли чүмлә гурулушлары сөз бирләшмәләри мејдана чыхыр. Бунлары исә мүтәхәссисләрин мүнәсибәти онларын үмуми сәвијјәсинә көрә мүхтәлиф олур. Демәли, ваһид нәзәри принцип олмадан нитг мәдәнијјәтинин конкрет сурәтдә һәлл едилмәли олан бу вә ја дикәр мәсәләси әслиндә мүхтәлиф зөвглү мүтәхәссисләрин мүбаһисә объектинә чеврилир. Белә мәсәләләрдән бири әдәби дилдә шәкилчә мүхтәлиф, мәзмунча ејни сөzlәрдән, јә'ни синонимләрдән истифадә мәсәләсидир. Конкрет бир мисал: Ә. Мирәһмәдов өз мегаләсиндә М. Мәммәдову «Дөрд нәфәрә исә төһмәт

е'лан олунмушдур» чүмләсини «Дөрд нәфәрә исә төһмәт верилмишдир» шәклиндә ишләтмәји мәсләһәт көрдүјүнә көрә тәнғид едир. Көрүнүр, М. Мәммәдов мәсәләјә јанашаркән, дилимиз үчүн сәчијјәви олан чохмә'налы фе'лләрин ән мүхтәлиф сөzlәрлә бирләшиб, јени лексик ваһидләр јаратдығыны (мәсәлән, сөз вермәк, илһам вермәк, ичазә вермәк, јол вермәк, гәрар вермәк вә с.) нәзәрә алдығындан даһа јығчам ифадә тәрзини (үч сөз әвәзинә ики сөз) мәғбул сәјмишдыр. Ә. Мирәһмәдов исә «Төһмәт е'лан олунмағ» бирләшмәсинин лазымығыны белә әсасландырыр: «Бәс төһмәт шифаһи олса нечә? Ахы, белә һалларда мәһз «Филанкәсә шифаһи төһмәт е'лан олунмушдур» варианты даһа доғру вә мүнәсибдир».

Бизә галырса, белә ифадә формаларыны мүбаһисә объектинә чевириб, онлардан даһа чох һансынын әдәби дилимиздә јашамағ һүгугу олдуғуну сүбүт етмәјә чалышмағын елә бир фәјдасы јохдур. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, бүтүн инкишаф етмиш дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајҗан дили үчүн дә синонимләр сәчијјәвидир вә онларын нитгдә тәкрарын гаршысыны алмағ үчүн бөјүк үслуби әһәмијјәти вардыр. Белә олан һалда, дилимиздә төһмәт вермәк, төһмәт е'лан олунмағ вә төһмәт е'лан етмәк кими синонимләри биз нә үчүн бир-биринә гаршы гојмалы, бунлардан јалныз биринин јашамаға һағгы олдуғуну сүбүт етмәјә чалышмалыјығ?

Нәзәри чәһәтдән изаһ едилмәјә бөјүк еһтијачы олан мәсәләләрдән бири дә алырма сөzlәр мәсәләсидир.

Дилләрин, демәк олар ки, һамысында алырма сөzlәрин өз етимоложи мә'насыны сахламасы мәчбури дејилдир. Бу чәһәтдән Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү Ә. Оручовун «Һәрфи тәрчүмә ән јанлыш тәрчүмәдир» адлы мегаләсиндә ирәли сүрдүјү бир фикрин әлавә изаһа еһтијачы вардыр. Көркәмли лексикографымыз «Коммунист» гәзетинин 11 март 1972-чи

ил тарихли нөмрәсиндә кетмиш «һава нәглиҗјатында тәхрибат» башлығыны мисал көстәрәрәк јазыр: «Бу (јә'ни «һава нәглиҗјатында тәхрибат»—А. А.) русча «Диверсия в самолетах» сөзләринин тәрчүмәси кими верилмишдир. Мәсәлә бурасындадыр ки, «тәхрибат» «диверсија» сөзүнүн бүтүн мә'наларыны әһатә етмир. «Тәхрибат» эрәбчә «тәхриб» (хараб етмә, виран етмә) сөзүнүн чәмидир. Бу сөз биздә «диверсија» сөзүнүн мә'наларындан бири кими анчаг «тәхрибатчылыг» шәклиндә ишләнир. Бизим кәтирдјимиз мисалда—гәзетдәки башлыгда да мәһз бу чүр кетмәли иди». Һалбуки бу мулаһизәнин гәбул едилмәси дилимиздә өзүнә чоһдан вәтәндашлыг һүгугу газанмыш бир сыра алынма сөзләрин мүгәддәратыны шүбһә алтына аларды. Мә'лумдур ки, дилимиздә *тәшкилат*, *тә'лимат*, *тәшвиғат*, *тәблиғат*, *тәһизат*, *тәртибат*, *тәдғигат*, *тә'јинат*, *тәснифат* вә с. сөзләр вардыр, мәнсуб олдуғлары дилдә «тәхрибат» сөзү илә онларын арасында грамматик чәһәтдән һеч бир фәрг јохдур. Белә олан тәгдирдә *тәшкилат* сөзү *организация*, *тәшвиғат* сөзү *агитация* сөзләринин мүгабилиндә һеч бир әлавә морфоложи әламәт (бу һалда—*чылпаг* шәкилчиси) гәбул етмәдән ишләнирсә, нә үчүн мәһз *тәхрибат* сөзү шәкилчи гәбул етмәлидир? Ајдындыр ки, *тәхрибат* сөзү, *тәшкилат*, *тәшвиғат* вә с. бугәбилдән олан сөзләрлә бир морфоложи сәвијјәдә дурур; *тәхрибатчылыг* исә *тәшкилатчылыг*, *тәшвиғатчылыг* кими пешә вә с. билдирән мүчәррәд исимдир вә әслиндә *диверсија* сөзүнүн семантик гаршылығы дејил.

Умумијјәтлә, алынма сөзүн мәнсуб олдуғу дилдәки мә'насы, кечдији дил үчүн һәмишә әсас көтүрүлә билмәз. Мәсәлән, *абидә* эрәб дилиндә «ибадәт едән гадын» мә'насыны билдирир вә јалныз һәмин мә'нада ишләнир. Мәкәр бу күн биз һәмин етимолокија әсасланыб ону дилимиздәки мә'нада ишләтмәмәлијик?

Сөзләр бир дилдән башга дилә кечәркән чидди фоне-

тик, семантик, һәтта грамматик дәјишикликләре уғрајыр. Мәсәлән, фарс дилиндән алдығымыз *күмраһ* сөзү кими. Мә'лум олдуғу кими, һәмин лексик ваһид фарс дилиндә *гомраһ* фонетик тәркибиндә ишләнир вә «јолуну азмыш» мә'насыны билдирир.

Демәли, биз бу вә ја дикәр алынма сөз барәсиндә конкрет фикир ирәли сүрүркәсә, о, һеч шүбһәсиз, чоһ мөһкәм нәзәри бир принципә әсасланмалыдыр. Әкс һалда, бизим ишимиз дилин лүғәт тәркибини өз билдјимиз ким тәфтиш етмәкдән ибарәт олар.

Ејни сөзләр грамматик формаларын тәрчүмәсинә дә аиддир. Биз бә'зән дилимизин грамматик гурулушунун инкишаф мејлләрини јахшы баша дүшмүр, перспективли инкишаф әвәзинә, өз јағымызда говрулмағы даһа мүнасиб сајырыг. Бизчә, бу гәбилдән олан мәсәләләр Ә. Мирәһмәдовун мегаләсиндә дүзкүн изаһ едилмишдир.

Әлбәттә, бу дедикләримизи индики һалда Нәсими адына Дилчилик институтундан вә онун нәшр етдирдији «Дил мәдәнијјәти» җитабчасындан тәләб етмәк чәтиндир. Мә'лум олдуғу үзрә, 1972—1974-чү илләр кичик форматлы «Дил мәдәнијјәти» җитабчасынын чәми ики бурахылышы олуб вә һәр ики бурахылышын бирликдә һәчми 3,88 нәшријјат вәрәгидир. Бизчә, һәмин җитабчаларын һәчминин артырылмасына, һеч олмәзсә, илдә бир дәфә нәшр едилмәсинә еһтијач вар. Җитабчанын мүәллиф коллективи дә кичикдир. Чалышмаг лазымдыр ки, о мүәјјән дәрәчәдә үмумхалг сәчијјәси дашысын, јә'ни онун кениш мүхбирләр шәбәкәси олсун. Онлар нитг мәдәнијјәти үзрә нәзәрә чарпан нөгсанлары редаксија һеј'әтинә көндәрсинләр вә һәмин нөгсанлар, дејәк ки, «Изаһа еһтијач јохдур», «Изаһсыз» вә с. бу кими бөлмәләрдә (мәсәлән, күтләви мәтбуатда олан кими) чап едилсин.

Җитабчанын адынын дәғигләшдирилмәсинә дә еһтијач

вар. Белә ки, һәр ики бурахылышда онун ады русча «Культура речи» кедиб. Бу, елми чәһәтдән дә доғрудур. Лакин тәрчүмә ишинин кешијиндә дуран мөгаләләр топ-лусунун ады азәрбајчанча нә үчүнсә «Нитг мәдәнијјәти» әвәзинә «Дил мәдәнијјәти» јазылыр?

Биздә нитг мәдәнијјәтинин тәтбиги саһәләринин дә (орфографија, орфоепија гәјдалары вә с.) музакирәјә вә бә'зи конкрет мәсәләләрин дәгигләшдирилмәјә еһти-јачы вар. Мәсәлән, дилимизин мөвчуд орфографија гәј-даларында ики самитлә јазылмалы сөзләрин сијаһысы-на әсил кими сөзләр дүшмүшдүр ки, онларын көстәри-лән шәкилдә јазылышы орфографија гәјдаларынын тиби принципләринә ујғун дејил.

Мә'лумдур ки, орфографија гәјдалары үч принципә көрә тәртиб олунур: фонетик принцип, морфоложи прин-сип, тарихи-ән'әнәви принцип. Биринчи принципә көрә, сөз нечә дејилирсә, елә дә јазылмалыдыр. Белә ки, биз *әсл адам*, *әсл мәсәлә* бирләшмәләриндәки һәмин сөзү сифәт нитг һиссәси кими *әсил* дејил, *әсл* кими тәләффүз едирик.

Икинчи, јә'ни морфоложи принцип сөзүн јазылышын-да онун грамматик мә'насына, көк вә шәкилчиләрә әсас-ланыр. Тәәссуф ки, мөвчуд орфографија гәјдаларында онун һансы нитг һиссәсинә аид олдуғу нәзәрә алынмајыб, һалбуки *әсилзадә*, *әсилнәчабәт*, *әсилсиз* кими мүрәккәб вә дүзәлтмә сөзләрдә о, исим, *әсил адам*, *әсил мәсәлә* бирләшмәләриндә сифәт нитг һиссәсинә дахилдир. Һә-мин орфографија гәјдаларына әсасән тәртиб едилмиш, орфографија лүғәтиндә *әсил* сөзүнүн сөздәјишмә просе-синдә сөз көкү кими *әсил* дејил, мәһз *әсл* шәклиндә јә-зылмасы мәсләһәт көрүлүр.

Нәһајәт, үчүнчү, јә'ни тарихи-ән'әнәви принципә көрә сөзүн јазылышында онун тарихән нечә јазылдығы әсас көтүрүлүр. Мә'лумдур ки, һәмин сөз 1958-чи илә кими мәһз *әсл* шәклиндә јазылмышдыр. Беләликлә, һеч бир

елми әсас олмадан дилимиздә јазылышы чәтинлик тө-рәдән јени бир сөз мејдана кәлмишдир.

Мөвчуд орфографија гәјдаларында апострофлу сөз-ләрин јазылышында да дәгигләшдирилмәли чәһәтләр вар.

Һазырда республикамызда елми дәрәчәси олан ики јүз нәфәрәдәк дилчи фәалијјәт көстәрир. Тәәссуф ки, онларын сон дәрәчә кичик бир гисми нитг мәдәнијјәти мәсәләләри илә мәшғул олур. Чох мүһүм тәчрүби әһә-мијјәти олан бу ишә мүхтәлиф дилчилик саһәләри нүма-јәндәләринин чәлб едилмәси, шәксиз, бөјүк фәјда ве-рәрди.

БИР ДАҢА ЈЕНИ СӨЗЛӘР ҢАГГЫНДА

Инсанын ичтимаи, мәдәни, сијаси, техники, әмәк һә-јаты илә бирбаша бағлы олан дил өз тәшәккүл дөврүн-дән башлајараг даим дәјишмә, инкишаф һалындадыр вә бу дәјишмә, инкишаф илк нөвбәдә өзүнү дилин лүғәт таркибиндә—сөз еһтијатында көстәрир. Јени анлајыш-лар, аләтләр, әшјалар мејдана чыхыр—өзүнә ад тәләб едир. Јүксәк инкишаф мөрһәләсинә чатан чәмијјәтин үзвләри тәләбатларына, күзәранларына, әјин-башлары-на јени мүнәсибәт бәсләдикләри кими, онлара үнсијјәт васитәси, фикри ифадә етмәк васитәси кими хидмәт көс-тәрән дилә дә јени нәзәрлә бахырлар. Халгын мәдәни сәвијјәси нә гәдәр јүксәк олурса, онун дилинин сәвијјә-си дә еләчә јүксәлмиш, јени-јени сөзләрлә зәнкинләш-миш олур. Лакин инсан һәјатынын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, дил саһәсиндә дә ифрат сәрбәстлик, мода-базлыг һаллары өзүнү көстәрир (мәсәлән, пуризм ки-ми). Буна көрә дә хусусән дилә, онун лүғәт таркибинә

даим нэзарэт, һәр бир јенилијә дәрин елми вә мәнтиги мүнәсибәт төләб олунур.

Башга дилләр кими, Азәрбајҗан дилиндә дә јени сөзләрин чешидли җајнағлары вар. Онлардан дөрдү әсас-дыр: үмумхалг данышыг дили вә ја мұхтәлиф диалект вә шивәләр, классик әдәби дилимиз, әчнәби дилләр, нә-һајәт, мүасир бәдии, публисист вә елми әдәбијјат вә мәт-буат үслубу.

Мүасир әдәби дилимиздә биринчи мәнбәдән—үмум-халг данышыг дили вә ја диалект вә шивәләрдән кәлән сөзләр чоҳдур. Бу сәһәдә шаир вә јазычыларымызын, хүсусән С. Вурғун, Р. Рза, С. Рәһимов, Ә. Вәлијев, И. Сыхлы вә б. хидмәти бөүкдүр. Әдәби дилимизи зән-кинләшдирән илғым, ғынамағ, ғысынты, халхал, нәмијә, чөнкүмәк, чалын (јерләри) вә с. кими сөзләр бу чәркә-дәндир. (Буну бәдии әсәрләрин дилиндә көзә дәјән нө-вүт (нефт), һәфкәләмәк (өвкәләмәк) кими фонетик диа-лектизмләр һағғында демәк олмаз).

Әдәби дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси үчүн үмумхалг данышыг дилинин әсас формаларындан олан диалектләрин әһәмијјәтиндән данышаркән М. Чәфәр кәстәрир ки, «Дүнјанын бүтүн сөз усталары мәнз ләһ-чә вә диалектләрдән мүнәсиб сөзләр алыб ишләрмәклә әдәби-бәдии дилин зәнкинләшмәсинә көмәк етмишләр.

Белә бир ахтарыш, сечмә, әвзәтмә, сөзләрә јени мә-на вермә Азәрбајҗан јазычысы, алими үчүн хүсусилә ва-чибдир. Она көрә ки, мә-лум олдуғу үзрә өтән әсрләрдә дилимизә даҳил олан бир чоҳ лүзүмсуз әчнәби сөз, ифа-дә, тәркибләр дилимизин өз доғма сөзләрини сыхышды-рыб унутдурмуш, үстү өртүлмүш хәзинә һалына сал-мышдыр. Бу нөгтәји-нәзәрдән Азәрбајҗан јазычысынын, алиминин лазым олдуғу јердә ләһчә, шивә, диалектләрә мүрачиәт етмәси вачибдир».

Е-тираф едәк ки, биз бу зәнкин мәнбәдән лазымын-ча фајдаланмырыг. Мәсәлән, үмумхалг данышыг дилин-

дә доланаҗағ, күзәран кими сөзләр вар. Бунлардан икин-чиси мәншәчә фарс сөзү олса да, доланаҗағ сөзү кими халг арасында кениш јайылмышдыр. Һәмин сөзләрә бә-дии әсәрләрдә сурәтләрин нитгиндә дә раст кәлирик. Ди-кәл онлар әдәби дилимизә јол тапа билмир ки, бил-мир. Рәсул Рза демишкән, «рифәһи-һал јеринә «долана-җағ» демәк јахшы дејилми? «Күзәран» сөзү дә даһа ај-дын вә дилә јатымлыдыр» («Мүлаһизәләр» мәғаләсин-дән).

Азәрбајҗан дилинин вә тарихинин көзәл биличиси, нечә илләр республика кәнд тәсәррүфаты назирлијинә рәһбәрлик етмиш мәрһум М. Хәлилов Шамхор рајонун-да ешитдији «пенсия» мә-насында ишләнән кәсмәт сө-зүндән вәчдлә данышыб ону әдәби дилимиз үчүн көрәк-ли сајырды.

Мә-лум олдуғу кими, әдәби дилимиздә стипендија вә пенсия сөзүнүн гаршылығы кими мәншәчә әрәб дилинә мәнсуб тәғәүд сөзү ишләнир. Кәсмәк чоҳмә-налы фе-линдән әмәлә кәлән кәсмәт сөзү, доғрудан да, пенсия сөзүнү уғурла әвәз едә биләр.

Чоҳ илләр (әсрләр демирик) кечмәсинә бахмајарағ, нечә чүр дилимизин руһуна ујғушлаша билмәјән бә-зи алынма сөзләри јениләри илә әвәз етмәк, дилә јени ан-лајышлары билдирән тәзә сөзләр кәтирмәк ишиндә биз мүасир әдәби дилимизи зәнкинләшдирмәјин әсас җај-нағларындан олан классик әдәби дилимиздән дә лазы-мынча истифадә етмирик. Нәсиминин әсәрләриндәки гә-дим Азәрбајҗан сөзләрини хатырлајағ: арнајыш (чәса-рәтли бахыш), әппәк (чөрәјин бир нөвү), әрән (икид, әр) гутлу (мүбарәк, хејирли, хошбәхт), иләтмәк (јетирмәк), чизкинмәк (дөвр етмәк), чөзмәк (ачмағ), чакмағ (аш-кар етмәк), сунмағ (тәғдим етмәк), тапы (хидмәт), та-нығ (шаһид), тајынмағ (сүрүшүб дүшмәк, доғру јолдан чыхмағ), үшәнмәк (нараһат олмағ), умач (һәдәф, җајә), духан (түстү, думан), дәкмә (һәр һансы), дәкирмәк

(чатдырмаг), **эсрүк** (сэрхош), **эсримэк** (кефләнмэк), **үшмэк** (тамаһла топлашмаг), **үшәтмэк** (әл чәкмэк) вә с. Белә сөzlәр XV әсрин көркәмли Азәрбајчан шаири Хә-таинин ше'рләриндә дә вардыр: **умач** (һәдәф, мәгсәд), **гутлу**, **дыш** (узаг, ираг, чыхынты, өн), **дүш** (јуху, рә'ја, вагиә, хәјал), **дәкмә**, **дүрлү** (чүрбәчүр), **сунмаг**, **ус** (ағыл), **чәри** (гошун) вә с. **Сунмаг**, **ус чин** (гыврым, топ-лајан, доғру), **јаш** (көрпә мә'насында), **јашырмаг** (киз-ләтмэк) кими сөzlәрә Фүзулинин дилиндә дә раст кә-ләтирик. Һәммин сөzlәрин бир гисми (әппәк, чөзмәк, үшән-мәк, чин) үмүмхалг данышыг дилиндә, бә'зи диалект вә шивәләримиздә бу күн дә ишләнир. Лакин үмуми сја-һысыны вердијимиз сөzlәрин, демәк олар ки, һеч бири мүасир әдәб дилимизин лүғәт тәркибиндә муһафизә олунмамышдыр. Һалбуки, фикримизчә, әдәби дилимиздә арнајыш, гутлу, сунмаг, тапы, таныг, **умач**/**амач**, **дәкмә**, **әсрик**, **әсримәк**, **үшәнмәк**, **дүш** кими сөzlәрин јери көрү-нүр. **Әппәк** сөзүнү дә чөрәјин мүәјјән бир нөвүнүн ады кими ишләтмәк јахшы олар.

Һазырда дилимиздә өзүнә јер тапан јени сөzlәрин әсас мәнбәји әчнәби дилләр, һабелә мүасир бәдии, пуб-лисист, елми әдәбијјат вә мәтбуат үслубудур. Мараглы-дыр ки, бу ики мәнбә санки бир-бири илә јарышдадыр вә вахт өтдүкчә икинчи биринчи илә мүбаризәдә чох вахт галиб чыхыр. Һамымызын јадындадыр, рус дилин-дә «обязательство» сөзү јени мә'на кәсб етдији заман Азәрбајчан дилиндә һәммин мә'наја ујғун олараг, **тәәһ-һүд** сөзү ишләнмәјә башлады. Бу јени сөз әрәб дили ма-териалы әсасында дүзәлдилмишди. Көрүнүр, мәтбуат ишчиләринин тәзә анлајышы ифадә етмәк үчүн милли зәминли сөз јаратмаға вахты чатмамышды. Лакин чох кечмәди, мәтбуат дилиндә **тәәһһүд** сөзүнүн јеринә **өһдә-чили**к сөзүнүн ишләндијини көрдүк. Бир мүддәт дә кеч-ди, журналистләр вә јазычылар һәммин сөзү бир аз да чилалаладылар вә инди о, әдәби дилимиздә **өһдәлик** шәк-

линдә ишләнир. Дүздүр, **өһдәлик** сөзүнүн көкү олан **өһдә** сөзү дә мәншәјинә көрә әрәб дилинә бағлыдыр вә **тәәһһүд** сөзү илә ејни көкдәндир; лакин сонунчудан фәрғли олараг, онун үмүмхалг әсасы вардыр. Јери кәл-мишкән, гејд едәк ки, рәсми үслубда, мәсәлән, дипло-матик сәнәдләрин дилиндә инди дә **тәәһһүд** сөзү ишлән-мәкдәдир. Лакин бә'зән башға дилләрден елә сөzlәр дә кәтүрүрүк ки, онлары сонралар дилимизә ујғунлашдыр-маг олмур. Белә јени сөzlәр дилимизин лүғәт тәркибин-дә јени олмагдан зијадә, гејри-тәбии көрүнүр. Мәсәлән, «Коммунист» гәзетинин 1983-чү ил 30 март тарихли 73-чү нөмрәсиндә охујуруг: «Јол һәрәкәти гајдаларынын позулмасы үстүндә инзибати мәс'улијјәт һаггында» фәр-ман «ССРИ Али Советинин ведомостларында дәрч еди-лир». Мә'лумдур ки, ведомостлар сөзү бурадакы мә'нада дилимиздә әввәлләр **хәбәрләр** кими ишләнмишдир (**мә'-луматнамәләр** сөзүндән дә истифадә етмәк олар).

Шүбһә јохдур ки, һәр бир дилдә јени сөzlәрин әсас гајнағы дилин өз материалы: лексик вә грамматик васи-тәләридир. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан ди-линдә дә биз һәммин мәнбәнин кет-кедә үстүнлүк тәшкил етмәсинин шаһиди олуруг. Республика Терминолокија комитәсинин ичласлары ајдын кәстәрир ки, бүтүн саһә-ләр үчүн термин јарадылмасында бу мәнбәјә хүсуси фи-кир верилир. Инди тез-тез раст кәлдијимиз **дујум**, **ба-хым** (нөгтеји-нәзәр мә'насында), **анлам** (концепсија мә'-насында), **өдәнч**, **әвәзкүн**, **чимәрлик** кими сөzlәрин иш-ләнмә тарихи о гәдәр дә бөјүк дејил. Терминолокија са-һәсиндә бу дүзкүн хәтт давам етмәкдәдир. Анчаг бир мәсәләдә һәмишә диггәтли олмаг кәрәкдир. Унудулмаз шаиримиз Рәсул Рза дилимизин инкишафы үчүн муһүм шәрт олан јени сөз јаратмагдан данышаркән дејирди: «Бу, јарадычылыг еһтијачындан доған елми, мәнтиги бир һадисә олмалыдыр. Јарадылан јени сөzlәр, ја јени-ләшдирилән сөzlәр дилин тарихи кәлим-ахарындан доғ-

малыдыр. Белә сөzlәрин кичик, бөјүк, ајдын вә думан-лы гајнаглары дилин семантик эһатә даирәсиндә, лүгәт имканларында олмалыдыр».

Бә'зән биз јени сөз, хусусән термин јарадычылығында буна лазымы фикир вермирик. Мәсәлән, **путјовка** сөзүнүн мүгабилиндә јени сөз јаратмаг тәчрүбәси буна мисал ола биләр. Мә'лумдур ки, **путјовка** сөзүнүн рус дилиндә ики терминологии мә'насы вар: 1) һәр һансы бир шәхсә мүәјјән јерә (санаторија, истираһәт еви, иш вә с.) кетмәк үчүн верилән вәсигә; 2) нәглијјат вәситәсинин маршруту вә көрүлчәк иш кәстәрилән сүрүчү вәрәгәси.

Бунлардан икинчи мә'нада јол вәрәгәси термин кими дилимизин лүгәт тәркибиндә сабитләшмишдир. Биринчи мә'наны билдирән терминин исә бир-ики јашы ола-олмаја. Охучуларә һәммин термин, јәгин ки, танышдыр: **јоллајыш**. Лакин бу сөз мәтбуат вә рәсми-дәфтерхана үслубларындан үмумхалг дилинә һеч чүр кечә билмир. Јенә дә адамлар Кырма, ја Билкәһә, Мәрдәкәна **путјовка** алмышам дејирләр, **јоллајыш** алмышам дејән исә јохдур. Бизчә, бунун сәбәби сөзүн гурулушча сүн'илијиндәдир. Бир-биринин ардынча кәлән мәһсулдар шәкилчиләр (**ла+јыш**) сөзүн лексик-семантик мүстәгиллијинә хәләл кәтирир. Сөзјаратма тәчрүбәси кәстәрир ки, хусусән термин јарадычылығында шәкилчинин гејри-мәһсулдар группдан олмасынын әһәмијјәти вар. Мәсәлән, **өдәнч** сөзүндә олдуғу кими. Аз ишләнән, гејри-мәһсулдар шәкилчиләр санки сөзүн етимоложи шәффафлығыны арадан галдырыр, сөз мүстәгил грамматик-лексик-семантик бүтөв кими гавранылыр. Бу мә'нада **јоллајыш** сөзүнә нисбәтән **јолланч** сөзү бизә даһа тәбии көрүнүр вә бу онун үмумхалг дилинә дахил олмасы үчүн әсас верир. Бу үсулла јаранан сөzlәр диалект вә шивәләримиздә дә вардыр, онлара ше'р дилиндә дә раст кәлирик. Мәсәлән, М. Аразын «Дағ јаддашында јазы» ше'риндә **һелләнч**

сөзү јериндә ишләниб. **Һелләмәк/һелләтмәк** фе'линдән јаранмыш һәммин сөз «Бирисинин һелләнчинин чухуру галыб, Бирисинин ајағынын чығыры галыб» бејтиндә јахшы сәсләнир.

Дилимизин лүгәт тәркибинин јени сөzlәрлә зәнкинләшмәсиндә шаир вә јазычыларымызын хидмәти хусусилә бөјүкдүр. Бу саһәдә бөјүк шаир-вәтәндаш Рәсул Рзанын сәмәрәли фәалијјәтини ајрыча гејд етмәк олар. Онун јалһыз «Үзү күләјә» китабыны сәһифәләсәк, **нағмәләнмәк** (сәһ. 11), **ајрылыш** (19), **доғум**, **батым** (20), **ешидимли** (23), **дојумсуз**, **дујумсуз** (33), **өјрәнч** (35), **чаваблы** (чавабдәһ, мә'насында, 35), **сәнәтдаш** (128), **әсрдаш** (141) кими нәнки бәдин, ејни заманда әдәби дилимиз үчүн марағлы сөzlәрлә гаршылашырыг. Марағлыдыр ки, -даш шәкилчиси илә Микајыл Мүшфиг дә вахтилә **кәнүлдаш**, **јатагдаш** кими сөzlәр јаратмышды. Р. Рзанын сөз јарадычылығы саһәсиндәки иши јалһыз тәчрүбә илә мәһдудлашыб галмыр. Халг шаири јени сөз јаратмаг ишинин нәзәријјәси илә дә мәшғул олмуш вә дүзкүн мөвгедә дајанмышдыр. О јазырды: «һансы мәнтиглә «сәчијјә дашыјыр» демәк олар, «вурғун кәсилдим» демәк олмаз? Нә үчүн «анмаг» демәк олар, «анымлы» демәк олмаз? «Дујмаг»дан «дујум» сөзү јаратмаг нијә гәбаһәт олсун? «Олмаг» сөзү вар, «өлмәк» сөзү вар. Һансы мәнтиглә «олум» сөзүнү рәдд едиб, «өлүм» сөзүнү ишләтмәлијик». Дилимизин дәрин биличиси чох һағлы оларәг белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, «бу вә бу гәбилдән олан е'тиразлар, мүбаһисәләр, фикир ајрылыглары һөкм шәклиндә дејил, мүзакирә, көтүр-гој еләмәк үчүн бир бахым нөгтәси шәклиндә олмалыдыр. Фикирләр тоғушанда һәгигәт ајдынлығы доғар дејибләр».

Бәдин үслуб вә ја башга чүр дејилдији кими, бәдин әсәрләрин дили мүәјјән мә'нада вә дәрәчәдә јени сөз јаратмаг үчүн, нечә дејәрләр, тәчрүбә саһәсиндә сынагдан чыхмыш сөzlәрин әдәби дилә дахил олмасы тамамилә

тәбии сәйылмалыдыр. Бир дә ки, дилин тәлѣји, кәләчәји барәдә јазычыдан чох ким дүшүнмәлидир? Бәдии әдә-бијјатымызын дилиндән бә'зи мисаллар чәким. Мәсәлән, мұхтәлиф бәдии әсәрләрин дилиндә бизә таныш олан курјер вә ајагчы, кәфкирли афтаба вә сусәпән сөзләриндән икинчиләр (ајагчы, сусәпән) әдәби дилдә һәмин мәфһумлары ифадә етмәк үчүн заманын митаһанындан кечә билмишдир. Сојудучу әвәзинә буз машыны (холодилник мә'насында), радиогәбуледици әвәзинә радиотутан сөзләри исә ишләндикләри бәдии әсәрләрин дили чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәмишдир (бахмајараг ки, радиотутан өз синоним тајындан бир чох чәһәтдән уғурлудур).

Јени сөз бизим күндәлик һәјатымыз вә ишимизлә бағлыдыр. Она көрә дә јени сөз јарадычылығы һәмишә дилчиләримизин, јазычыларымызын, журналистләримизин, тәрчүмәчиләримизин диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

БИР ДАҢА ГРАММАТИК НОРМАЛАР ҢАГГЫНДА

Азәрбајҗан дилинин дәрин биличиси, унудулмаз халҗи шайри Рәсул Рза «Мүлаһизәләр» мөгаләсиндә Туркене-вин Ламбертә мәктубундан «...брожу әвәзинә бреду ки-ми кичик грамматик сәһвләр сизин дилинизә анчаг кө-зәллик верир» чүмләсини вә А. С. Пушкинин «Грамматик сәһви олмајан рус дилинә мән дөзә билмирәм» сә-тирләрини хатырладараг јазыр: «Бунлар сөзкәлиши де-јилмишдирми? Јох. Бу, грамматик гәјдалара е'тинасыз-лығы чағырышыдырмы? Јох. Бу, олса-олса дилин чанлы-бир организм олдуғуна, даим зәнкинләшмә, тәкмилләш-мә просесиндә олдуғуна ишарәдир. Грамматик гәјдалар

мөвчуд дил әсасында јараныр. Дилин ганунаујғунлуғла-рыны системләшдирир, бир сөзлә, дил материалындан доғур. Бу күн сәһв сәјылан бир ифадә, сөз, тәркиб са-баһ варлығыны доғрулда биләр».

Тамамилә доғрудур. 50—60 ил әввәл јазылан әсәр-ләрдә, мәсәлән, ашағыдакы чүмләләр өз грамматик гу-рулушуна көрә тамамилә тәбии көрүнүрдү: «Сиз буну ујдурулмуш, хәјали бир әфсанә зәнн етмәјиниз» (С. Нү-сәјн, «Бир күчәнин тарихи»). Көркәмли һекајә устасы Сејид Нүсәјнин јазыб-јаратдығы дөвр үчүн бу, әдәби дил нормасы иди. Һалбуки инди һәтта грамматика китабла-рында да фе'лин әмр шәклинин -ырыз/-иниз/-унуз/үнүз шәкилчили формасы көстәрилмир.

Индинин өзүндә дә фе'лин индики заманыны инкар формасы һәм алмајыр, кәлмәјир, һәм дә алмыр, кәлмир шәклиндә ишләнир. Биринчиси дилимизин грамматик нормасына даһа ујғундур вә узун тарихи вардыр. Фе'лин ди-кәр заман формаларында, шөрт, вачиб вә с. форма-ларында инкарлыг әләмәти кими -ма/-мә шәкилчиси-нән истифадә олунур: алмадым, кәлмәдим, алмамышам, кәлмәмишәм, алмаса, кәлмәсә, алмамалыјам, кәлмәмә-лијәм вә с.

Дилимизин грамматикасына һәср олунмуш јени ки-табларда -ма/-мә илә јанашы -м шәкилчисинин дә инкар-лыг әләмәти кими көстәрилмәси дилчилијимизин мүвәф-фәғијјәти сәјыла биләр.

Кәтирдјимиз мисаллар Р. Рзанын фикринин доғру-луғуну бир даһа тәсдиг едир. Грамматик гурулуш дилин ән јаваш дәјишилән, ән «мүһафизәкар» ваһидләр систе-ми олса да, инкишаф мејлләри она да јад дејил: бурада да даими тәкмилләшмә просеси кедир вә дилимизин грамматикасы илә мөшғул оланлар буну һәмишә нәзәрә алмаға борчлудурлар.

Дилин грамматик гурулушундакы инкишаф, тәкмил-ләшмә һечә лә тәсадүфи, һечә дејәрләр, ихтијари просес

олмајыб, мүэјјән гајдалара эсасланан, тэләбләрә чаваб верән ганунаујғунлуглар системидир вә биз һәмин ганунаујғунлуглар системиндә нәзәрә дәјән ики мејл һаггын-да фикир мүбадиләси етмәк истәрдик.

Дилин бүтүн сәвијјәләриндә олдуғу кими, грамматик гурулушунда да чох күчлү олан мејлләрдән бири, бәлкә дә биринчиси дил материалына гәнаәтдир. Бу, үмүми, тиположи һадисә олуб, демәк олар ки, бүтүн дилләрә аиддир. Јухарыда С. Нүсәјндән верилмиш мисалда да фе'лин формасында («зәнн етмәјинизи») баш верән дәјишмә («зәнн етмәјин») мәнз дил материалынын гәнаәти илә бағлыдыр.

Һазырда әдәби дилимизин мүхтәлиф үслубларында, хүсусән бәдии вә мәтбуат үслубларында бу гәбилдән олан бир сыра морфоложи һадисәләр нәзәрә чарпыр. Онлар мегаләдән мегаләјә, китабдан китаба күнбәкүн артыр вә беләликлә, әдәби дилимизин грамматик гурулушунда бир-бириндән фәргли дил һадисәләри өзүнү көстәрир. Бизә белә кәлир ки, һәмин грамматик һадисәләрә гүјмәт вермәјин вә һансыларын норма олдуғуну мүэјјәнләшдирмәјин вахты артыг чатыб.

Һәмин грамматик һадисәләрдән бири фе'лин әмр шәклиндә олдуғу кими, фе'лин дикәр шәкилләринин дә икинчи шәхсин чәми илә әлагәдардыр. Фе'лин шәрт шәклини вә хәбәр шәклинин шүһуди кечмиш заман формасындан башга, јердә галан фе'л шәкилчиләринин икинчи шәхс чәминин морфоложи әламәти мөвчуд грамматика китабларына көрә -сыныз/-синиз/-сунуз/-сүнүз шәкилчисиدير: алырсыныз, кәлирсиниз, алачагсыныз, кәләчәксиниз, алмалысыныз, кәлмәлисиниз...

Хәбәрлик категоријасында да икинчи шәхсин чәми мәнасында да һәмин шәкилчидән истифадә едилир: **јазычысыныз, алимсиниз....**

Мүасир мәтбуат дилиндә вә бәдии үслубда һәмин вәзифәдә көстәрилән шәкилчинин ихтисар вариантындан истифадә едилир: алырсыз, кәлирсииз, **јазычысыз, алимсиз...** Гејд едәк ки, шифаһи әдәби дилимиздә, хүсусән телевизија вә радиода бу, артыг нормаја чеврилиб. **Алыныз, кәлиниз** кими алырсыныз, кәлирсиниз дә сүн'и сәсләнир. Бунун сәбәбләриндән бири дә һәләлик әдәби дил нормасы сајылан форманын үмүмхалг данышыг дилинә јабанчы олмасыдыр. Белә олан һалда, икинчи форманын әдәби дил нормасы сајылмасына (һеч олмәзса, биринчи илә јанашы) еһтијач һисс олунур. Е'тираз едә биләрләр ки, дилимиздә башга мәнә билдирән, даһа доғрусу, јохлуг мәзмуну ифадә едән -сыз/-сиз/-суз/сүз шәкилчиси дә вар (мәсәлән, **јагсыз, сәссиз...**), онда һәрч-мәрчлик дүшмәзми? Шүбһәсиз ки, јох. Әввәлән, бу шәкилчиләрдән биринчиси вурғусуз, икинчиси исә вурғулудур. Дикәр тәрәфдән белә омоним шәкилчиләр дилимиздә чохдур. Мәсәлән, фе'ли исим дүзәлдән вурғулу -**ма/-мә** вә инкарлыг билдирән вурғусуз -**ма/-мә**, үчүнчү шәхсин тәкиннин хәбәр шәкилчиси вурғусуз -**дыр/-дир/-дур/-дүр** вә фе'лин ичбар нөвүнүн әламәти вурғулу -**дыр/-дир/-дур/-дүр** вә с.

Гәнаәт принципи илә әлагәдар олараг, һазыркы әдәби дилимиздә нәзәрә чарпан морфоложи һадисәләрдән бири дә фе'лин гәти кәләчәк заман шәкилчисиدير. Мә'лум олдуғу үзрә, грамматика китабларында фе'лин гәти кәләчәк заман формасынын әламәти кими -**ачаг/-әчәк** (саитлә гуртаран фе'лләрдә -**јачаг/-јәчәк**) шәкилчиси көстәрилир. Јери кәлмишкән гејд едим ки, фе'лин кәләчәк заманы бүтүн дилләрдә ән кеч формалашан, бә'зи дилләрдә грамматик чәһәтдән һәлә дә сабитләшмәмиш заман формаларындандыр. Һаггында данышылан заман формасынын әламәти олан -**ачаг/-әчәк** шәкилчиси кәләчәк заманы билдирмәкдән әләвә, фе'ли сифәт (мәсәлән, кәләчәк күн, јазылачаг әсәр вә с.), бә'зи һалларда фе'

ли исим əламəти вəзифəсиндə (мəсələn, **олачаға** чарə јохдур, **кəлəчəјə** инанырыг вə с.) дə чыхыш едə билир. Дикəр тєрəфдən, онун заман шəкилчиси кими ишлənмəsi нисбэтən сон дєврлєрлə əлагəдардыр. Белə ки, хəмин шəкилчи заман əламəти кими XVIII əсрə гəдər чох аз ишлənмишдир. XVIII əсрə гəдər əдəби дилимиздə гəти кəлəчєк заман əламəти кими -исəр шəкилчисиндən истифадə едилмишдир.

Бурадан ајдын олур ки, дилимиздə фє'лин гəти кəлəчєк заманынын формача дифференсиасијасына тəбии еhtiјач да вардыр. Белəликлə, хəмин заманын мустəгил заман формасы кими сабитлəшмəsi мєјли вə бу вахт онун гəнаəт принципинə əсасланмасы тамамилə тəбии просєсдир. Белə просєс умумхалг дилиндə артыг баша чатмышдыр. Халг **алачағам, кəлəчəјəм** əвəзинə иллєрдир ки, **алачам, кəлəчəм** дєјир. Халг дилинə дєриндən бєлəd олан вə дилимизин грамматикасыны јахшы билən јазычыларымыздан Анар да өз əсəрлєриндə хəмин формадан истифадə едир: «Табутун гапағыны өртүрлєр; бир дə нєч вахт ону кəрмəјəчəм. Шəкиллєрдə, фотоларда кəрəчəм, амма бах белəчə—бир əл узадымында кəрмəјəчəм, əлими сачларына чəкə билмєк мəсафəсиндə кəрмəјəчəм». Башга јазычыларымыз да хəмин формадан бол-бол истифадə едирлєр.

Кєстəрилən форманын хəм хəлгилијинə, хəм дə садəлијинə кəрə үстүнлүјү кəз өнүндəдир. Бир галыб биз дилчилєрин ону əдəби дил нормасы кими гєјдə алмағы. Ону да əлавə едєк ки, онун үчүнчү шəхсдə ишлənмəsi дə артыг бəдии үслубда өз ифадəсини тапыр. Белə ки, үчүнчү шəхсин чəминдə кєстəрилən формада ғ самити дилимиздə бирлəшдиричи самит нєсаб едилən **j** илə əвəз едилə билєр. Јазычыларымыз буну артыг, нєчə дєјєрлєр ки, тəчрүбэдən кечирмишлєр: хəкимлєрлə данышмышыг, сəнəр апарачајыг («Азərbайчан», 1984, № 2, с. 68).

Диггəти чəкən морфоложи һадисəлєрдən бири дə фє'

лин умуми бачарыг шəклинин инкары формасы илə бағлы олан мүрəккəб грамматик һадисəдир.

Фє'лин умуми бачарыг шəкли -а/-ə шəкилчиси гəбул етмиш əсас фє'ллə «билмєк» фє'линин бирлəшмəсиндən јараныр: **јаза билди, дєјə билди, јаза билир, дєјə билир...** Хəмин фє'л шəклинин инкар формасы əдəби дилдə билмєк фє'линə инкар шəкилчисинин артырылмасы илə дүзєлир: **јаза билмəдим, дєјə билмəдим; јаза билмир, дєјə билмир...**

Кєстəрилən фє'л шəклинин тəсдиг формасынын əдəби дил нормасы умумхалг данышыг дилиндə галдығы һалда, инкар формасы мұһафизə едилмир. Халг умуми бачарыг шəклинин инкарыны башга чүр ишлəдир: **јазаммады, дєјəммəди, јазаммыр, дєјəммир** вə с. Бу дєјилиш əдəби дилин бəдии үслубунда, хусусən шє'рдə дə ишлəдилир: Бир үрəк дүнјаја **сығаммыр** анчаг («Əдəбијат вə инчəсənəт», 23 сентјабр 1983, № 38).

Азərbайчан дилинə јахын гоһум олан бə'зи түрк диллєриндə кєстəрилən инкар формасы хəмин диллєрин өз ганун-гајдаларына ујғун олараг əдəби дил нормасы кими гəбул едилиб. Əз хəлгилијə вə јығчамлығы илə хəмин форма барəсиндə дүшүнмəјə, онун грамматик јозумуну мүəјјəнилəшдирмəјə дєјєр. Дилимизин тəсрифлənмə системиндə олдуғу кими, һалланма системиндə дə мағрағлы хусусијјəтлєр вардыр.

Мə'лум олдуғу үзрə, дилчилијимиздə исмин тə'сирлик һалынын ики формасы кєстəрилир: мүəјјən вə гєјри-мүəјјən тə'сирлик һаллар. Дилимизин грамматик гурулушунун кəзəl биличиси гəчаман дилшүнас М. Һүсєјнзадəнин кєстəрдији кими «Əкəр объектдə там мүəјјənлик мəзмуну билдирмєк нəзəрдə тутулурса, тə'сирлик һал мүтлəг шəкилчи илə ишлəдилир вə мүəјјən тə'сирлик һал адланыр: Рəһим к и т а б ы охујур. Əксинə, объекттин мəзмунунда нєч бир мүəјјənлик нəзəрдə тутулмурса

вə гејри-мүөјјөнлик ифадə олунурса, һөмин һал шəкил-чисиз ишлənнир вə гејри-мүөјјөн тə'сирлик һал адланыр. Мəсələn: Раһим китаб охуду. Тə'сирлик һал һаг-гында бу грамматик тə'лим III шəхсн мənсубијјət шə-килчисини гəбул етмиш исимлərə шамил едилмир вə бу, тамамилə доғрудур. Чүнки мənсубијјət шəкилчили исим-лөрдə артыг мүөјјөнлик—гејри-мүөјјөнлик оппозисијасы сырадан чыхыр. Морфоложи чəһəтдөн исə фəргли чəһəт-лөр жараныр. Мəсələn, нəгмə вə III шəхс мənсубијјət шə-килчисини гəбул етмиш нəгмəsi сөзлөрини нəзəрдən кечирək. Гејри-мүөјјөн тə'сирлик һалда биз нəгмə сөзүнү олдуғу кими ишлədəчəјик: О, нəгмə охуду. Мүөјјөн тə'-сирлик һалда исə һөмин сөз нəгмəни шəклиндə ишлənə-чək: О, нəгмəни (һәр һансы бир нəгмə јох, мүөјјөн нəг-мəни, һәр һалда данышанлара мə'лум олан нəгмəни) охуду. Мүөјјөнлик категоријасынын тəлəбинə кərə мən-субијјət шəкилчили сөздə кэрək о, нəгмəsi охуду вə о, нəгмəсини охуду шəклиндə ишлənмəли иди. Биринчи һал, Азэрбајчан дилиндə мөвчуд дејил. Бурадан тəбии ола-раг бу нəтичə чыхыр ки, мүөјјөнлик категоријасынын мənсубијјət шəкилчили исимлərə дəхли јохдур. Лакин биз истер үмүмхалг данышыг дилиндə, истəрсə дə шифа-һи халг əдəбијјаты вə бəдии үслубда, шифаһи əдəби дилдə мənсубијјət шəкилчили исимлөрн тə'сирлик һа-лында икн вəзијјəтлə гаршылашырыг: О, нəгмəсини оху-ду вə о, нəгмəсин охуду. Сон иллəрдə чапдан чыхмыш ше'рдən бир мисал: «Анасын итирмиш көрпə гузу тək Чатмаг истəјирəm куман јеринə» («Азэрбајчан», 1983, № 8, с. 132). Дилчилијимиз бунлардан јалныз биринчиси-ни əдəби дил нормасы сајыр. Фикримизчə, онларын һәр икнсини əдəби дилимиз үчүн норма һесаб етмək олар.

Əлбəттə, əдəби дилдə, хусусən бəдии үслубда нəзəрə чарпан мұхтəлифликлөр һеч дə һәр заман грамматик гу-рулушда тəкмиллəшмə кими гəбул едилə билмəз. Мəсələn, «Азэрбајчан кənчлəri» гəзетинин 1983-чү ил 24

феврал тарихли нөмрəсиндə «Зənчи... сарымышдыр» башлыглы мəгалəдə белə бир чүмлə кедиб: «...мүөјјөн етмишлөр ки, стационардан габаг Фамуел ара һəкимлə-ринин јанында мұаличə олмушдур».

Гара һəрфлөрлə јыгылмыш фе'лə тəрчүмə дилиндə дə раст кəлмишик: «Кэрək ки, сиз мənдə мұаличə олмусу-нуз?» «Онда сизə нə олмушду» (А. П. Чехов).

Дилимизин грамматик нормасына кərə бу фе'л һəмин чүмлэлəрдə фе'лин мə'лум нөвүндə јох, гəјдыш нөвүндə ишлədилмəли иди: мұаличə олунмусунуз кими.

«1981-чи илин јазында, дүз ијirmi ил сонра шаирин арзусу јеринə јетирилди» («Əдəбијјат вə инчəсэнəт», 17 ијул 1981, № 29) чүмлəсиндə исə əксинə фе'л мə'лум нөвдə олмалыдыр: јеринə јетди.

Мə'лумдур ки, əдəби дилин шифаһи вə јазылы нөвү вар. Онлардан бири орфоепија (тəлəффүз), икинчиси исə орфографија (јазы) гəјдаларына əсасланыр. Тəлəф-фүзүн асанлыгы үчүн данышыг сəслəриндə чешидли дə-јишикликлөр баш вердијиндən исмин чыхышыг һалы-нын əламəти олан -дан/-дən шəкилчиси сону бурун са-митлəri илə битən сөзлəрдə -һан/-һən кими тəлəффүз едилир: вəтəндən-вəтəннən, сəндən-сəннən кими. Бу, əл-бəттə, бизə һагг вермир ки, бириндən сөзүнү «Азэрбај-чан» журналындакы кими јазар: «Гаракүлү кəлэр, баш галдырар, бир ғарлы јамачын бириннən бојланар оба-лары» (1983, № 12, с. 109).

Фе'лин гејри-гəти кəлəчək заман формасында сəs дү-шүмү вə ујушма фонетик һадисəлəринин нəтичəsi олан биллəm (билэрəm), јетиррəm (јетирэрəm), дириллəm (ди-рилэрəm) кими грамматик һадисəлəрин дə əдəби дил нормасына дəхли јохдур. Ејни грамматик ваһиди бир-биринин ардынча кəлən чүмлэлəрдən һәр бирини баш-га-башга шəкилдə јазмаг имла сəһвиндən башга бир шеј дејил: «һэрəсиндə алты күн галачајдыг. Музејлəрдə,

силаһ палатасына, даһа нә билим, бир чох марағлы јер-
ләрә **бахачағдығ**» (Азәрбајчан», 1976, № 10, с. 51).

Әдәби дилимизин грамматик гурулушунда өзүнү көс-
тәрән икинчи мејл синтактик сәчијјәдә олуб, сөз сырасы
илә әлағәдардыр. Әдәби дилимизин норматив тәләбләри-
нә көрә сөзләрин сырасы белә олмалыдыр: мүбтәда,
икинчи дәрәчәли үзвләр, хәбәр. Заман-вә јер зәрфлик-
ләри мүбтәдадан әввәл дә ишләнә биләр. Мә'лумдур ки,
әдәби дилимизин бүтүн үслубларында (бәдии үслубун
ше'р голундан башға) бу ганун бир гајда оларағ көз-
ләнилир. Лакин бәдии әсәрләрин дилиндә, мәтбуат үс-
лубунда биз хәбәрин икинчи дәрәчәли үзвләрдән әввәлә
кечмәси илә дә гаршылашырығ. Хүсусән мәнсур ше'рлә-
рин дилиндә бу артығ мүејјән дәрәчәдә үстүнлүк тәш-
кил едир.

Әдәби дилимиздә өзүнү көстәрән бу синтактик мејл
даһа чох нитгин емоционаллығы илә бағлыдыр вә фик-
римизчә, ону дилимизин әдәби нормасыны позмағ чәһ-
ди кими јозмағ олмаз. Доғрудан да, «Бу јазы мәним бү-
түн вахтымы, бүтүн кечә-күндүзүмү, бүтүн фикирләри-
ми, варлығымы истәјир мәнән» («Азәрбајчан», 1984,
№ 2, с. 69) чүмләсиндә «истәјир» сөзүнү әдәби дил нор-
масына «һөрмәт» әламәти оларағ «мәнән» сөзүндән сон-
раја кечирсәк, нә газанарығ?

«Азәрбајчан кәңчләри» гәзетиндә 29 март 1984-чү ил
тарихли нөмрәсиндә «Булаг нијә чағламыр?» башлығлы
тәнгиди бир јазы дәрч олунмушдур. Һәмин јазыда заһи-
рән норматив тәләбә чаваб вермәјән «Ахы, булаглар-
дыр сулары торпағ лајларындан сүзән, мүхтәлиф мине-
ралларла зәнкинләшдириб бизә верән вә бизи јашадан»
чүмләси сырғ мәтбуат үслубунда јазылмыш мөгәләјә
дил чәһәтдән һеч бир нөгсан кәтирмир; әксинә, ону кө-
зәлләшдирир. Јери кәлмишкән гејд едим ки, халғ да-
нышығ дилиндә сөзләрин сырасы сәрбәстдир. Бир дә ки,
хәбәрин мүбтәданын јанында кәлмәси мәнтиғи чәһәтдән

дә доғрудур вә белә дүшүнүрүк ки, бу синтактик мејли
тәнгид јох, әксинә, тәғдир етмәк даһа дүзкүн һәрәкәт
олар.

БИР ЛҮҒӘТИН НӨГСАНЛАРЫ

Республикамызда елм вә техниканын ән мүхтәлиф
саһәләринә аид терминология лүғәтләринин һазырлан-
масы вә нәшр едилмәси сон илләр Азәрбајчан ССР Елм-
ләр Академиясы Терминология комитәсинин фәалијә-
тиндә мүһүм јер тутур. Нәшр олунмуш лүғәтләр ичәри-
синдә истәр ујғун елм саһәси мүтәхәссләринин, истәр-
сә дә кениш охучу күтләләринин диггәтини чәлб едән-
ләри, разылығла гаршылананлары чохдур. Лакин чап-
дан чыхмыш терминологи лүғәтләр арасында мүтәхәс-
сләрин вә күтләви охучунун мүасир тәләбләринә лазы-
мынча чаваб вермәјәнләрә дә ара-сыра раст кәлмәк
олур. Азад Әлијевин тәртиб етдији вә «Елм» нәшријя-
тынын истифадәјә бурахдығы «Театр терминләри лүғә-
ти» бизә мәһз белә тә'сир бағышлады.

Мә'лумдур ки, башға лүғәтләрдә олдуғу кими, тер-
минологи лүғәтләрдә дә ики мәсәлә һәмишә диггәт мәр-
кәзиндә дурур: сөзлүјүн гурулмасы вә сөзүн шәрһи. Бун-
ларын һәр биринин принципләри мүејјән едилмәдән вә
һәјата кечирилмәдән уғурлу лүғәт һағгында сөһбәт ола
билмәз. Һағгында данышылан лүғәтин сөзлүјү һансы
мәнбәләр вә принципләр әсасында гурулуб? Тәртибчи
јазыр: «Лүғәт һазырланаркән мүхтәлиф тарихи-елми
мәнбәләрдән, енциклопедиялардан, izaһлы лүғәтләр-
дән, дүнја халғларынын, еләчә дә совет халғларынын
мәдәнијјәт тарихинә, инчәсәнәтинә аид мүхтәлиф әдәбиј-

јатлардан истифадə олунмуш, топланан терминлэр үмуми җајдаја əсасən əлифба сырасы илə дүзүлмүшдүр. Бир җајда олараҗ, əввəлчə һәр терминин рус дилиндə җəбул олунмуш јекун варианты (?) верилир, онун җаршысында исə Азəрбајҗан дилиндəки мугабили тапылыб мүасир дилчилик əлминин сон тəлəблəri сəвијјəсиндə ишлənэрəк əкс етдирилир (?)» (с. 5). Тəссүф ки, мүəллифин бу җəјдлəri лүғəтин җалныз рус театр терминологиясы һиссəсинə аиддир. Азəрбајҗан театр терминлəринин исə һансы мənбəлəрдən алынмасы охучу үчүн намəлум галыр. Һалбуки биздə һələ кечən əсрдən мүəјјəнлəшдирилиб сабитлəшмəјə башлајан театр терминлəri вардыр. Онлар мətбуатда чап олунмуш театр рессензияларында, бəдин əсəрлəрдə (мəsələn, Ч. Чаббарлынын «Оҗтај Елоғлу», «Дөнүш» вə с.), чыхышларда, мəҗалəлəрдə, монографик тəдҗигатларда сых-сых ишлənир. Һаггында данышылан лүғəтин сөзлүјүнүн гурулмасында бу мənбəлэр əсас олмалы, онларын терминологи картотекасы тəртиб едилмəли иди. Һалбуки бу һисс олунмур. Сөзлүјүн əһаҗə даирəsi барəдə бу мəsələдə тəртибчинин мөвҗеји белəдир: «Дүнја театр сənəти терминлəринин топланмасы, системə салынмасы вə азəрбајҗанча нечə сəслəндирилмəsi (?) сահəсиндə илк тəшəббус олан бу лүғəтдə сəһнə сənəтинин сырф театр терминлəri илə јанашы, онунла билаваситə əлағəдар олан мусигијə, рəссамлыға, мəмарлыға, сиркə, рəгсə анд сөз вə аңлајышлар да (?) верилмишдир» (с. 5). Охучу үчүн чох марағлы олан бир суал чавабсыз галыб: бəс кинематография терминлəri? Мəкəр кинематография театрла мəмарлыгдан, сиркдən «билаваситə» аз «əлағəдардырмы?» Ону да җəјд едим ки, биздə мусиги терминлəri илə əлағəдар чох уғурлу терминологи лүғəт чохдан вар. Мəрһум бəстəкарымыз Əфрасияб Бəдəрбəјлинин «Мусиги лүғəти» (Бакы, «Елм» нəшријјаты, 1962) китабынын 44 сəһифəsi (85—128) һəмин лүғəт үчүн ајрылмыш-

дыр вə А. Əлијевин лүғəтиндən тəхминən үч дəфəдən дə чох бəјүкдүр.

Лүғəтин тəртибинин икинчи мəsələсиндə—сөзүн шəриндə дə нөгсанлар вар. Терминологи лүғəтчилик сահəсиндə биздə белə бир эн'ənə јараныб, биринчи сүтунда русча терминлэр верилир, икинчи сүтунда исə онун җаршылығы кəстəрилир. Бу җаршылығлар һəмин сահəјə аид мөвчуд əдəбијјатдан сечилир, саф-чүрүк едилир, əдəбијјатда олан вə ја олмајан јени терминлэр мүəјјəн принциплэрə чаваб вермəлидир. А. Əлијевин лүғəтиндən көрүндүјү ки, Азəрбајҗан театр вə онунла əлағəдар мусиги, рəссамлығ вə с. терминлэр илк нөвбədə онун өз əмəјинин нəтичəсидир. Бəс тəртибчи һəмин терминлəri дүзəлдəркən һансы принциплэрə əсасланмышдыр? Материалдан мəлум олур ки, о, илк нөвбədə лексик принципи (јəни рус дилиндəки сөзүн сахланмасы) вə бир чох һалларда калка принципини (јəни русча терминлəрин һəрфи тəрчүмəsi) əсас кəтүрмүшдүр.

Əлбəттə, һәр ики принцип терминологи лүғəтлəрин тəртиби үчүн мəғбулдүр. Лакин бу принциплэр нечə тəтбиг едилмишдир? Бурада наһамвар һаллар аз дəјил. Бизим һесабламамыза көрə китабда 1.021 терминин азəрбајҗанча җаршылығы верилиб. Бунлардан јалныз 213-ү Азəрбајҗан дилинə калка јолу илə тəрчүмə олунуб. Онлардан да үчдə икиси сөз бирлəшмəsi шəклиндə олан терминлəрдир, башға сөзлə, онларын термин нүвəsi дилимизин өз сөзү дəјил. Белəликлə, милли терминлəрин сајы китабдакы терминлəрин үмуми сајынын јалныз једди фаизини тəшкил едир. Шүбһəsиз, бу чох аздыр. Ону да җəјд едим ки, калка јолу илə јаранмыш терминлəрин бир чохуну уғурлу һесаб етмəк олмаз. Мəsələn: **сектор-аырым, гимнастика (в цирке)—идман (сиркдə), куплетист—мејханачы, пантомима цирковая—сирк һим-чими, реплика-атмача** вə с.

А. Əлијевин тəртиб етдији лүғəтдə термин јарадычы-

лығынын дикәр әсас принципләринә дә лазымынча әмәл олунмамышдыр. Мәсәлән, мұһым терминология принципі тәләб едир ки, һәр бир аңлајыш јалныз бир термин—сөзлә ифадә олунсун. Терминин сөздән фәрғи дә илк нөвбәдә бундан ибарәтдир ки, терминология системдә синонимлијә јол верилмир. «Театр терминләри лүғәти»ндә исә бунун әксини көрүрүк: Акробатика—акробатлыг, чанбазлыг; ангажемент—ангажемент, ичарәт; анонс—анонс, билдириш; антрепренјор—антрепренјор, ичарәчи; апофеоз—апофеоз; тәнтәнә; аппликация—чалашдырма, гурашдырма; арка порталная—баш тағ, пиштағ; аттитюд—аттитүд, дуруш; балетоман—балетоман, балет азаркеши; балкон (в театре)—балкон, артырма (?); театрда; вампука—шит тамаша, сәһни тамаша; вокальное искусство—вокал сәнәти, мұғәннилик, ифачылыг(?); дама (амплуа)—дама, ханым (амплуа); жанглирование—жонглујорлуг, һоғгабазлыг; импрессарио—импресарио, театр саһибкары; каскад—каскад, дөврәләмә (рәгсдә, сирк ојунларында); квартет—квартет, дөрдлүк; квинтет—квинтет, бешлик; клоунада—клоунада, мәзһәкәчилик; комедиограф—комедијачы, комедијанәвис; конферансье—конферансје, апарычы; конфидант (ампула)—конфидант, сирдаш (ампула); концертмейстер—концертмейстер, концертбашы; коррепетитор—коррепетитор, һәммәшгчи; кукла—кукла, кәлинчик; куплет—куплет, мејхана(?); люк дымовой—түстү лүкү, түстүлүк; манипулятор—манипулјатор, әлләмәчи; мелодекламация—мелодекламасија, мусигили гираәт; мистерия—мистерија, шәбиһ; опера—комедия—опера-комедија, мәзәли опера; пантомима—һим-чим, ишарәт тамашасы; парад—парад, нүмајиш(?); парфос (в цирке)—парфос, халта (сиркдә); пролог (в драматургии, в спектакле)—пролог, өндәјиш (драматургијада, тамашада); рефрен—рефрен, нәғәрат; ритм (спектакля)—ритм, аһәнкдарлыг (тамашада); рыжий (цирк, персонаж)—рыжы, күрән

(сирк персонажы); секстет—секстет, алтылыг; септет—септет, једдиллик; симультанная декорация—симултан декор, биркә декор; строфа—строфа, бәнд; травести (сценич, амплуа)—травести, кирлүнчләмә (сәһнә амплуасы); трио—трио, үчлүк; тур—тур, кечирилиш(?); фокусник—фокусник, һоғгабаз; хорег—хорег, хорбашы; хоревт—хоревт, хорчу; эквилибрист—эквилибрист, мұвазинәтчи(?) вә с.

Әлбәттә, белә терминология лүғәт олмаз. Белә синонимлијә јалныз лајиһәләрдә јол верилир.

«Театр терминләри лүғәти»ндә фонетик принципә дә биканәлик вар. Белә ки, мәсәлән, сону -а илә битән бир чох театр терминләриндә -а мұһафизә едилмәдији һалда (гејд едәк ки, бу дилимизин орфографик гајдаларына даһа ујғундур: антреприза—антраприз, антапирјема—антапиррем, ариетта—аријет, антеллана—антеллан, бир-карола—баркарол, бурлетта—бурлет, диорама—диорам, драма—драм, дуодрама—дуодром, кантилена—кантелен, канциона—кансон, канцонетта—кансонет, мимиодрама—мимодрамминиятура—минатүр, программа—програма, фиоритура—фиоритур, экикклема—экикклем, зорема—еорем), бир сыра сөзләрдә бу принципә әмәл олунмамышдыр: бригелла—брикелла, кагура—кагура, коломбина—колимбин, колпома—колпома, онемона—онемона, парабаса—парабаса, парриха—парриха, фарандула—фарандула вә с.

Мәлүмдур ки, алынма сөзләрдә г вә х һәрфләри мәнсуб олдуғлары дилдә һансы сәси ифадә етмәләриндән асылы оларағ, Азәрбајҗан дилиндә г, х, һ (инчә саитли һечаларда г, к һәрфи илә дә ишарә едилир) (һәрфләри илә верилир.

А. Әлијевин тәртиб етдији лүғәтдә бу принципә дә һәр заман әмәл едилмир. Мәсәлән, рус дилиндә х һәрфи иштирак едән бәзи сөзләрдә х әвәзинә һ һәрфи ишләндији һалда (андхра—андһра, аттакатха—аттакатһа,

бхарат натъям—бһарат натјам, ведхинатакам—ведһина-
такам, зухури—зүһури, катхак—катһак; мохиганга—мо-
һиганга, навмахия—навмаһија, хайдукцкая драма—һај-
ду драмы, хачиват—һачиват), бә'зилериндә х сахлан-
мышдыр: адхикари—адһикари, пихуан—пихуан, хана-
мити—ханамити...

Китабын «Азәрбајчан халг театр терминләри» бөлмә-
синдә дө терминоложик лүгәтләр үчүн гәбул едилмәси
түмкүн олмајан һалларла гаршылашырыг. Мәсәлән, еј-
ни терминин мүхтәлиф вариантларынын, хусуси гејдләр
едилмәсинә бахмајараг, русча гаршылығы верилир: До-
ду-доду см. Году-году-Доду-доду см. Году-году (с. 37);
Коду-кодуду, бах Году-году-Гөду-гөду, см. Году-году (с.
39); Күдү-күдү, бах Году-году—Гюдю-гюдю, см. Году-
году (Јенә орада); Ноду-ноду, бах Году-году—Оду-оду,
см. Году-году (с. 41). Шүбһәсиз, бүтүн вариантлар үчүн
русча јалныз бир термин мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.
Бу вариантлығы һәинки рус дилинә, һеч өз дилимизә дә
рәва билмәмәлијик.

Китабда уғурла тапылмыш терминләр дә вар. Мәсә-
лән, термин кими партнјор сөзүнә гаршылык кими та-
пылмыш ојундаш сөзү бизә мүвәффегијјәтли көрүнүр.
Ејни сөзләри антраша (в клас, танце)—чүтвурма
(классик рәгсдә), план (сцены)—чыхыш (сәһнәдә),
прогон—таммәшг һаггында да демәк олар. Тәәссүф ки,
бунлар јахшы мәрәмла һазырланмыш терминоложик лү-
гәтин чидди нөгсанлары өнүндә чох кичикдир.

УСЛУБИЈАТЫН ТӘДГИГИ

Дилин експрессив имканларыны, јахшы јазмаг вә
јахшы данышмаг јолларыны өјрәниб мүәјјәнләшдирән
үслубијјат сон заманлара гәдәр мә'лум олдуғу үзрә ар-

дычыл тәдгигат сәһәси олмаг е'тибары илә дилчиләри-
мизин диггәтини о гәдәр дә чәлб етмәмишдир. Одур ки,
һәммин сәһәнин дилчилијимиздә сөзүн әсл мә'насында
әсасыны гојан проф. Ә. Дәмирчизадәнин «Азәрбајчан ди-
линин үслубијјаты» (1962) адлы оријинал әсәриндән
сонра «Елм» нәшријјатынын бурахдығы «Азәрбајчан бә-
дии дилинин үслубијјаты (очеркләр)» китабы дилчили-
јимиз үчүн, һеч шүбһәсиз, әләмәтлар һадисә һесаб олу-
на биләр.

Азәрбајчан ЕА Дилчилик институтунун коллектив
әмәјинин мәһсулу олан һәммин әсәр үмумән Азәрбајчан
дилинин дејил, Азәрбајчан әдәби дилинин јалныз бир
голунун—бәдии дилин үслубијјатына һәср олунамүшдүр.
Дүздүр, әсәрдә үмумијјәтлә, диллә, бәдии дилин үслубиј-
јаты арасында нә кими фәргләр олдуғу көстәрилмир, ла-
кин китабда «Сатира вә јумор дили», «Мәчәзлар», «Тәк-
рир» вә бу кими бөлмәләрин верилмәси (мә'лум олдуғу
үзрә, бунлар әдәбијјатшүнаслыг мөвзуларыдыр), көрү-
нүр, китабын сәрләвһәсиндә бәдии дил истилаһынын вә-
рилмәсинә еһтијаж доғурмушдүр.

Монографик тәдгигат дилимизин лексик, фразеоло-
жи вә грамматик (морфоложи вә синтактик) гурулушу-
нун бүтүн мәсәләләринин әһәтә едир. Аллитерасија бөл-
мәси нәзәрә алынмәзсә, дилимизин јалныз сәс чәһәти
(фонетик гурулушу) тәдгигата чәлб едилмәмишдир;
һәрчәнд түрк дилләриндән бири кими Азәрбајчан ди-
линдәки оријинал фонетик хусусијјәтләрин үслуб чә-
һәтдән изаһы охучуларә тәғдим олуна әсәрин гијмәти-
ни һеч шүбһәсиз артырарды.

Бизә галырса, китабда шәкил вә мәзмунча мүхтәлиф
сөз гуруларына (синонимләр, антонимләр), неологизм-
ләрә, евфемизмләрә, фразеолокијаја һәср олунамүш бөл-
мәләр јахшы ишләнмишдир. «Аллитерасија» бөлмәси
материалын зәнкинлији илә диггәти чәлб едир.

Китабын грамматик гурулушун үслуби имканларына

һәср олунмуш һиссәләриндә дә елми-тәдгигат нәтичәси олан бөлмәләр вардыр.

Лакин дилчилијимизин индики сәвијјәсиндән јанаш-дыгда һаггында даншылан әсәрдә бир сыра сәһвләрә вә нөгсанлара јол верилдијини дә гејд етмәмәк олмаз. Китабдакы бөлмәләр, фәсилләр вә јахуд әсәрин чилдиндә јазылдығы кими десәк, очеркләр бир-бириндән нәинки елми сәвијјәсинә көрә, ади јазы техникасына, компози-сијасына вә дилинә көрә дә чох фәргләнир.

Әсәрдә бә'зи бөлмәләр артыгдыр. «Үслубијјат вә үс-луби категоријалар һаггында» олан кириш фәсли, тәбии ки, Азәрбајҗан бәдии дилинин үслубијјаты һаггында һеч бир шеј демир. Белә бөлмәләр адәтән дәрсликләрдә ве-рилир.

Кириш фәсли нәзәрә алынмазса, китаб «Бәдии дилин өзүнәмәхсус хусусијјәтләри» очерки илә башлајыр. Очер-кин мүүллифи үч-дөрд вәрәгдән ибарәт олан һәмин бөл-мәдә гаршысына гојдуғу мәгсәдә мүүјјән дәрәчә наил олмуш, бәдии дилин спесификасы һаггында мүүјјән мү-ләһизәләр сөјләјә билмишдир. Анчаг мүүллиф ејни за-манда бә'зи долашыг, мүүјјән һалларда, һөтта мә'насыз фикирләр дә ирәли сүрмүшдүр ки, онлар үслубијјат ки-табынын үмуми гијмәтинә тә'сир етдијиндән бә'зиләри һаггында мә'лумат вермәји лазым билирик.

Көстәрилән очеркин мүүллифи јазыр: «Елми әсәрлә-рин дилиндә сүбут, силлокизм вә с. әсас олдуғу һалда бәдии әсәрләрдә һисс, һисси ифадә әсас јер тутур. Ла-кин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бәдии әсәрләр анчаг һиссләрин тәсбитинә әсасланыр. Бәдии әсәрләрдә, фи-кирләр арасында мәнтиги әлагәнин олмадығыны сөјлә-мәк доғру дејил. Бу кичик парчада бир нечә сәһвә јол верилмишдир. Мәсәлән, биринчи чүмләдә елми әсәрлә-рин дили илә бәдии әсәрләр гаршылашдырылыр; ајдын мәсәләдир ки, елми әсәрләрин дили илә бәдии әсәрләр дејил, бәдии әсәрләрин дили гаршылашдырыла биләр.

Дикәр чәһәтдән, дил үчүн сүбут, силлокизмин нә демәк олдуғу ајдын дејил. Бунлар дил үчүн нечә әсас ола би-ләр? Икинчи тәрәфдән, бәдии әсәрләрдә һиссин вә һис-си ифадәнин әсас јер тутдуғуну сөјләмәк олармы? Мә'-лум олдуғу үзрә, һисс узагбашы јалныз лирик әсәрләр үчүн әсас ола биләр. Бәдии әсәрләр анлајышы исә чох кенишдир. Һәмин чүмләдә һисси ифадә термининин мә'-насы да ајдын дејил. Үмумијјәтлә, белә бир ифадә мөв-чуддурму? Икинчи чүмләдә тәсбит сөзү јеринә дүшмә-мишдир. Үчүнчү чүмләнин исә биринчи ики чүмләјә әс-ла дәхли јохдур.

Долашыг фикирләрә көстәрилән очеркдә даһа бир нечә јердә тәсадүф едирик. 25-чи сәһифәдә мүүллиф бәдиилијин маһијјәтинә даир «Ғылынч вә гәләм» рома-нындан елми әсәр кими ситат кәтирдикдән сонра јазыр: «Бәдиилик кәлмәсинин көзәлликлә әвәз едилмәси, онун-ла јанашы ишләдилмәси тәсадүфи дејил. Чүнки бәдии әдәбијјатда естетик зөвг дедикдә онун көзәллији нәзәр-дә тутулур». Үслубијјат китабына белә мәнтигсиз чүм-ләләр, шүбһәсиз, рәва дејил. Јахуд, 27-чи сәһифәдә бе-лә фикир ирәли сүрүлүр ки, данышыг дилиндә диалог-лара чох јер верилир (әслиндә данышыг дили диалог-лардан ибарәтдир—А. А.). Бу диалогларда чох заман јарымчыг чүмләләр үстүнлүк тәшkil едир. Данышыг дилиндәки чүмләләрдә ирәли сүрүлмүш фикирләрдә мүүјјән «дағыныгыг» һисс олунур». Мүүллиф да ғы-ныгыгыг сөзүнү дырнаг ичәрисинә алса да, бу фикир доғру дејил: «Ајдын» пјесиндән верилән мисал да буну әсасландырмыр. Дилчи олмајана да мә'лумдур ки, фи-кир ән ајдын, ән мугәшәккил сурәтдә данышыг дилиндә ифадә олунур; елә буна көрә дә адамлар бир-бирини ба-ша дүшмәк үчүн једди иглим кечиб көрүшмәји үстүн ту-турлар.

Дүзкүн олмајан фикирләр, сәһв вә бәсит мүләһизә-ләр китабын дикәр бөлмәләриндә сых-сых нәзәрә чар-

пыр. Мәсәлән, «Диалектизмләре» һәср олуан очеркдә жазылыр: «Мә'лумдур ки, диалектизмләр әдәби дилә аид дежилдир» (сәһ. 61). Тамамилә әксинә. Диалектизмләр мәһз әдәби дилә аиддир. Мә'лум олдугу үзрә, диалектизмләр әдәби дилдә ишләнән диалект сөзләринә дежилир. Әдәби дилдән кәнарда диалектизм аңлајышы јохдур.

Китабын 65-чи сәһифәсиндә поетик сөзләрдән (?) данышылыр вә онлара мисал олараг, бахыш, мә'бәд, ох, кирпич, пијалә, нәркиз, мәст, хумар сөзләринин сијаһысы верилир. Бу сөзләрин поетик сөзләр һесаб едилмәси дә тәәччүб доғур.

Китабда мәчазлар «образлы тәфәккүрүн әсас васитәләриндән бири кими изаһ едилир» (сәһ. 113). Мә'лум олдугу үзрә, мәчазлар образлы тәфәккүрүн јеканә васитәсидир.

235-чи сәһифәдә «Морфоложи категоријаларын (?) услуби имканлары» очеркиндә охујуруг: «Бәдии дилин лексик имканлары дедикдә, ајры-ајры сөзләрин, фразеоложи бирләшмәләрин ишләнмә јери, даирәси нәзәрдә тутулур». Белә дүзкүн, узагбашы дәгиг олмајан мұлаһизәдән сонра, мәсәләјә дәхли олмајан ашағыдакы ситат кәтирилир: «Бәдии ифадә сөзүн ади, лүғәти мәнасындан јүксәкдә дуруг».

Үмүнијјәтлә, бөлмә китабда дүзкүн ишләнмәмиш, мүәллиф дилин лексик вә морфоложи имканларынын арасында чашыб галмышдыр.

Китабын «Синтактик категоријаларын услуби имканлары» бөлмәсиндә дә нөгсанлар вардыр. Мәсәлән, суал чүмләси инсан тәфәккүрүнү кенишләндирән формалардан (?) бири адландырылыр (сәһ. 263). Јазычынын мүәјјән һадисәјә, ишә шүбһәси куја суал чүмләләри илә даһа тә'сирли ифадә едилир (сәһ. 265).

Мүрәккәб чүмләләрин услуби хусусијјәтләриндән бәһс едән мүәллиф исә М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романындан кәтүрүлмүш «О: әтрафдан хәбәрсиз кими өз хәјалына, өз дахили аләминә гапылмышдыр» чүмләси һаггында вахты илә дежилмиш фикри өз тәдгигаты үчүн әсас кәтүрүр. Һәмин чүмлә барәсиндә дилчилијимиздә белә бир фикир ирәли сүрүлмүшдү ки, куја һәмин «.Сада чүмләдә әтрафдан хәбәрсиз кими сөз групу ифадәни ағырлашдырдыгы кими, чүмләннин үмуми мәнасынын да кеч дәрк олунмасына сәбәб олур. Бу чүмләни ки бағлајычысындан истифадә едәрәк мүрәккәб чүмлә шәклиндә гурдугда, ифадә јүнкүлләшир вә чүмләннин үмуми мәнасы охучуја даһа тез чатыр; мәс.: О, өз хәјалына, өз дахили аләминә елә гапылмышды ки, әтрафдан хәбәрсиз иди». Изаһ етмәјә еһтијаж јохдур ки, ејни сөзләрдән тәртиб едилмәсинә бахмајараг, бу чүмләләр башга-башга мәналары ифадә едир вә буна кәрә дә садә вә мүрәккәб чүмләләр барәсиндә белә үмумиләшдирмә апармаг һәм услуби, һәм дә мәнтиги чәһәтдән доғру һесаб едилә билмәз.

«Азәрбајҗан бәдии дилинин услубијјаты» китабында мисалларын сечилмәсиндә вә онлара изаһат верилмәсиндә дә бир чох дүзкүн олмајан чәһәтләр вардыр. Мәсәлән, 61-чи сәһифәдә гырчынылы сөзүнү диалектизм адландырыб һәмин сөздән истифадәни јазычынын гүсуру һесаб етмәк доғру дејил. 72-чи сәһифәдә бејтлә мисра гарышыг салынмыш, синонимләре аид мисаллар ајры-ајры бејтләрдән кәтүрүлмүш вә беләликлә услуби момент дәгиг ајдынлашдырылмамышдыр. 73-чү сәһифәдә дүшмән вә һәра ми сөзләринин синонимлији дәгиг изаһ едилмәмишдир. Мә'лум олдугу үзрә, һәра ми гулдур сөзүнүн синонимидир. 92-чи сәһифәдә мүрәккәб сөзә аид олан хусусијјәт лыг шәкилчисинә аид едилмишдир.

Китабда техники нөгсанлар да вардыр. Мәсәлән, ар-

хаизмлар «Диалектизмлар» үмуми башлығы алтында шәрһ едилмиш, 116, 118—119—121-чи сәһифәләрдә шәр парчаларынын мүәллифи кими М. Ибраһимов кетмиш, 138-чи сәһифәдә С. Вурғунла С. Рүстәмин мисралары гарышыг салынмышдыр.

Китабда бир сыра үслуби сәһвләрә дә јол верилмишдир. Мәсәлән, 235-чи сәһифәдәки «Тәфәккүрүн вә шуурун мүәјјән шәкли олан бәдии јарадычылыг, мәлум шәјдир ки, дилдә ифадә едилер» кими чүмләр, 279-чу сәһифәдәки дахили мәнавијјат кими ифадәләр үслубијјата аид әсәрләрин дилинә әсла јарашмыр.

Шүбһә етмирик ки, «Елм» нәшријјаты дилимизин үслубијјатына аид кәләчәкдә даһа мүкәммәл елми әсәрләр нәшр едәчәкдир.

СӨЗ ЈОЗУМУ

Биринчи чилди һәлә 1966-чы илдә чапдан чыхмыш «Азәрбајҗан дилинин изаһлы лүғәти»нин икинчи чилди он беш иллик фәсилә илә чап олунса да, дилчилијимиз үчүн дәјәрли һадисәдир. Тәбиидир ки, һәр бир халгын дил зәнкинлијинин өлчүсү олан лүғәт тәркиби өз мәна дәринлијинин ин'икасыны мәһз изаһлы лүғәтләрдә тапыр. Бу лүғәтләр халга она мәнсуб олан дилин мәзмун зәнкинлији вә вүс'әти һаггында ајдын тәсәввүр верир, халгын күндәлик һәјатында, ишиндә үнсијјәт аләти, фикрин ифадә васитәси кими онун гуллауғунда дуран дилдән дүзкүн бәһрәләnmәјин јолларыны көстәрир.

Бәлли олдуғу кими, В. И. Ленин лүғәт ишинә хүсуси диггәт јетирирди. Пушкиндән Горкијә гәдәрки дөврүн бүтүн ишләр сөзләрини әһатә едән лүғәт јарадылма-

сыны ән мүһүм бир вәзифә кими гаршыја гојан В. И. Ленин һәлә 1920-чи илләрин чәтин күнләриндә А. В. Луначарскијә, М. Н. Покровскијә, Ј. А. Литкенсә јаздығы мәктубларында отуз алимә гызыл әскәр пајоку вериб бу иши көрдүрмәји тәклиф едирди. Бүтүн бунлар һәртәрәфли, әһатәли лүғәтләрин халгын мәдәни һәјатында әләмәтдар һадисә олмасы барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр.

«Азәрбајҗан дилинин изаһлы лүғәти»нин 11.100 баш сөзүн вә 1.500 ифадәнин шәрһинә һәср олунмуш икинчи чилдини Ә. Оручов, Б. Абдуллајев, Н. Рәһманзадә вә мәрһүм М. Хәлифәзадә тәртиб етмишләр. Китаб Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты, Азәрбајҗан ССР әмәкдар елм хадими, көркәмли совет лексикографы, профессор Әлиһәдәр Оручовун редактәси илә чапдан чыхмышдыр. «Азәрбајҗан дилинин изаһлы лүғәти»нин биринчи чилдини тәкбашына тәртиб едән Ә. Оручов өлкәмиздә ән тәчрүбәли лүғәтчиләрдән бири кими таныныр. Онун рәһбәрлик етдији шөбә ишчиләринин узун мүддәтли әмәјинин мәһсулу олан икинчи чилддәки сөзләрин изаһы да алимин мүәјјәнләшдирдији принципләр әсасында верилмишдир.

Охучуларә тәгдим олунан лүғәт илк нөвбәдә норматив лүғәтдир. Башга сөзлә десәк, бурада сөзләрин дүзкүн ишләnmә шәкли көстәрилир, ишләдији сәһәнин һүдудлары мүәјјән едилән һәр бир сөзүн мәналары вә мәна инчәликләри конкрет дил материалы әсасында мисалларла шәрһ едилер, сөзләрин грамматик мәнасы барәдә мүәјјән мәлумат верилир.

Икинчи чилдә әлифбамызда Д-дән Ј-јә гәдәр олан һәрфләрлә башлајан бүтүн сөзләр дахил едилмишдир. Даһа доғрусу, охучулар лүғәтдә дилимизин лүғәт тәркибинин ајрылмаз һиссәсини тәшкил едән хүсуси вә терминологи сөзләр, вахтилә дилимизин лүғәт тәркибинин фәал фондунда олан, индисә көһнәлән, јалныз мүәјјән

тарихи дөврләрлә мөһдудлашан лексик ваһидләр, ССРИ халгларынын адлары, башга халгларын, һабелә тајфаларын адлары, үмүми сөzlәрә чеврилмиш ономастик ваһидләр, даһа чох терминологии сәчијјә дашыјан мөһәлли сөzlәр, мүрәккәб ихтисар сөzlәр вә һәрфи ихтисарлар (мәсәлән, колхоз, ССРИ вә с.), көмәкчи нитг һиссәләринә аид олан, һабелә сәс тәглиди јолу илә јаранан сөzlәр, мүрәккәб сөzlәрин сөздүзәлтмә чәһәтдән мөһсулдар олан тәркиб һиссәләри вә с. һаггында әтрафлы мәлүмат ала биләрләр. Бу мәлүмат сөzlәрин семантик, грамматик, үслуби характеристикасыны нәзәрдә тутур. Лүғәтдә сөzlәрин дүзкүн јазы шәкли вә вургусу да көстәрилер.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин икинчи чилди дә зәнкин материала әсасланыр вә ән мүхтәлиф јазылы мәнбәләр әсасында тәртиб едилмишдир. Сөzlәрин изаһы марксизм-ленинизм классикләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмиш әсәрләринин, партија вә һөкүмәт сәнәдләринин (гәрарлар вә с.), дилимизин ичтимаи-сијаси үслубунда јазылмыш әсәрләри, Нәсимидән индијәдәк көркәмли Азәрбајчан јазычылары вә шаирләринин әсәрләринин, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин, дөври мәтбуатын вә с. дилинин материалы әсасында верилер.

Лүғәтдә диггәти чәлб едән бир сыра чәһәтләр вардыр. Мәсәлән, тәртибчиләр бәзи сөzlәрин мәналары барәдә конкрет мәлүмат вермәклә јанашы, онларын ишләнмә формаларынын да хусуси маддәләр шәклиндә көстәрирләр. Ич, јашмаг сөzlәринә аид изаһатлар буна мисал ола биләр.

Сөzlәрин филологи изаһында һансы мәналарын фәал, һансы мәналарын исә көһнәлмиш олмасынын гејд едилмәси дә (мәсәлән, истигбал сөзүнүн үчүнчү, изһар сөзүнүн икинчи вә с.) чох фәјдалыдыр. Лүғәтә «шиддәт-

ли, чох сәрт вә түнд» кими мәналарда ишләнән јавуз кими сөzlәрин дахил едилмәси дә мүсбәт гијмәтләндирилә биләр. Азәрбајчан дили сөzlәринә хусуси диггәт јетирилмиш, мәсәлән, дартмаг, долдурмаг, дурмаг, ифадә сөzlәринин 6, дөндөрмәк, елә, әввәл, ич сөzlәринин 7, даш, долмаг, дүнја, зәиф, ијнә сөzlәринин 8, еһмәк сөзүнүн 12, дәјмәк, әл сөzlәринин 13, демәк сөзүнүн 14, иш сөзүнүн 20, јер сөзүнүн 26, дурмаг сөзүнүн 32, дүшмәк сөзүнүн 43 мәнасы көстәрилмиш вә изаһ едилмишдир.

Бу күн әдәби дилимиздә ишләнмәјән вә јахуд, демәк олар ки, ишләнмәјән, лакин классик әдәбијјатымыза аид әсәрләрин дилиндә истифадә едилән **әнбәрфашан, әнбәрин, игтиза, итмәм**, әдәби дилин јалһыз бәди үслубунда нәзәрә дәјән **дәккә, дәнк** (бәрабәр, тај, һабелә бир јердән башга јерә апармаг үчүн бағланан тај, топ, бағлама мәналарында) кими сөzlәрин лүғәтдә өзүнә јер тапмасы да, бизчә, мүсбәт гијмәтләндирилмәлидир. Бу сөzlәри јалһыз данышыг дили илә мөһдудлашан **әјиндирик, данга, исбатлы** лүғәт ваһидләри һаггында да демәк олар. **Дәрк, дәнк, әлһәд, индән** кими тәк ишләнмәјән сөzlәрин баш сөzlәр кими лүғәтә дахил едилмәси вә икинчи тәркиб һиссәнин көстәрилмәси шәртилә изаһ едилмәси оху чуларын лүғәтдән истифадә ишини јүнкүлләндирир.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин јени чилинин биринчи чилддән бәзи фәргли чәһәтләри вардыр. Белә ки, бу чилдәки харичи сөzlәрин латынча транскрипсиясы верилмишдир. Үстәлик, истифадә олунмуш шәрһиндә илк дәфә олараг бу чилддә Н. Хәзри, Б. Ваһабзадә, Һ. Ариф кими шаирләримизин, И. Нүсәјнов, Б. Бајрамов, Һ. Сејидбәјли кими јазычыларымызын вә башгаларынын әсәрләриндән нүмунәләр верилмишдир.

Мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә тәртиб едилмиш лүғәтдә, тәәссүф ки, бәзи нөгсанлар да вардыр. Мәсәлән, фәли исимләр (хәфиф мәсдәрләр) һаггында јалһыз грамматик мәлүмат верилмәси, онларын мәнасы барәдә

исә һеч нә дежилмәмәси үмуми һөгсан кими гејд едилә биләр.

Бә'зи сөzlәрин изаһы дегиг дејил. Мәсәлән, **эпос** һаггында јазылыр: «Лирика вә драмдан фәрғли рәвәјәт һаггари дашыјан әдәбијјат» (с. 210). Һәмин сөз барәсиндә «Азәрбајҗан совет енисклопедијасында верилән мә'лумат даһа доғрудур: «Бәдиј јагадычылығын әсас һөвүндән бири. Елик һөвә, кениш мә'нада, шифаһи вә јазылы әдәбијјатда һәчминдән вә гурулушундан асылы олмајараг, тәһкијә үсулу илә јазылмыш, мүхтәлиф жанрлара мәхсус сүжетли ше'р вә һәср әсәрләри (һағыл, әфсанә, рәвәјәт, дастан, поема, повест, роман вә с.) дахилдир. Ә. Мирәһмәдовун «Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти» китабында һәмин сөзүн изаһы АСЕ-дәки кими верилмишдир.

Екзотика сөзүнүн изаһында да ејни вәзијјәт өзүнү көстәрир. Һәмин сөзә верилән шәрһ дә («Авропалылар үчүн гејри-ады көрүнән һәр шеј «тәбиәт, мәишәт, адәт, мәдәнијјәт вә с.») дегиг дејил.

Лүғәтдә бә'зи сөzlәрин мә'на барәсиндә верилән изаһатда («Һәрарәтли, һәјәчанлы, еһтираслы») ашиг олан, **вурулмуш, мәһәббәтли, кимәсә севкиси** олан кими мә'налар көстәрилмәмишдир. Һалбуки бу мә'налар һәмин сөз үчүн даһа сәчијјәвидир.

Лүғәтдә омонимләрин верилмәсиндә ардычылыгы бә'зән позулур. Белә ки, әсас нитг һиссәләринә дахил олан омонимләр һаггында ајрыча мәғаләләр верилдији һалда, көмәкчи нитг һиссәләринә аид омонимләрдә бу көзләнилмиз.

Көрүндүјү кими, гејд едилән һөгсанлар даһа чох конкрет сәчијјә дашыјыр вә бөјүк әмәјин бәһрәси олан әсәрин гијмәтини азалтмыш. «Азәрбајҗан дилинин изаһлы лүғәти»нин икинчи чилди дилчиләрин халгымыза һәгигәтән дәјәрли һәдијјәсидир.

МҮАСИР ТӘЛӘБЛӘР СӘВИЈҖӘСИНДӘ

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында көстәрилир ки, «Һәјәтда баш верән бир просесин—ана дили илә јанашы, рус дилинин көнүллү өјрәнилмәси просесинин мүсбәт әһәмијјәти вардыр, чүнки бу, гаршылыгы тәчрүбә мүбадиләсинә, ССРИ-нин бүтүн халгларынын мәдәни наилијјәтләриндән вә дүнја мәдәнијјәтиндән һәр милләтин вә халгын истифадә етмәсинә көмәк едир. Рус дили әслиндә ССРИ-нин бүтүн халгларынын гаршылыгы үнсидәти вә әмәкдашлығы үчүн үмуми бир дил олмушдур».

Тәсадүфи дејилдир ки, коммунистив баһымдан һазырда бизим чәмијјәтимиз үчүн ән сәчијјәви хүсусидәтләрдән бири икидиллидир. Учсуз-бучагсыз Вәтәнимизин бүтүн халглары өз ана дилләри илә бәрәбәр, мүасир дөврүн ән зәнкин дилләриндән бири олан рус дилинин дәрәриндән өјрәнирләр. Ону да гејд едәк ки, рус дили бәрәбәрһүгүглу совет халгларыны һәинки бир-бирләринә бағлајыр, ејни заманда онлары мә'һәви чәһәтдән бир-бирләринә јахынлашдырыр; онун васитәсилә халглары гаршылыгы сурәтдә мә'һәви зәнкинләшмәси просеси кедир.

Шүбһә јохдур ки, өлкәмизин ичтимаи, сијаси, мәдәни һәјәтында мүһүм рол ојнајан, елмин, техниканын, әдәбијјатын јени наилијјәтләри илә таныш олмада кениш әмәкчи вә зијалы күтләсинә јахындан көмәк көстәрән рус дилинин даһа дәриндән өјрәнилмәси ишинин јүксәк сәвијјәгә галдырылмасы үчүн кејфијјәтли дәрс вәсаитләринин, грамматика китабларынын, лүғәтләрин һәшринә бөјүк еһтијаж вардыр.

Мә'лум олдуғу кими, республикамызда бу саһәдә бир сыра ишләр көрүлмүшдур. Азәрбајҗан ССР Елмләр

Академијасынын «Елм» нәшријјатынын үчүнчү чилдини бу јахынларда охучуларга тәгдим етдији «Русча-азәрбајчанча лүгәт»ин дүзәлдилмиш вә артырылмыш үчүнчү нәшрин баша чатдырылмасы бу саһәдә көрүлмүш ән тәгдирәләјиг ишләрдәндир. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Нәсими адына Дилчилик институтунун лүгәт шө'бәсинин мүдири, Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, ССРИ Дөвләт мұкафаты лауреаты, көркәмли совет лексикографы профессор Ә. Оручовун редактәси илә чап олуиуш һәмин әсәр республикамызын елми вә мәдәни һәјатында һеч шүбһәсиз, фәрәһли һадисәләрдән бири кими гијмәтләндирилә биләр.

Азәрбајчанда русча-азәрбајчанча лүгәтләр јазылмасынын марағлы тарихи вар. Һәлә ингилабдан габаг, габагчыл зијалыларымыздан С. М. Гәнизадә, Ү. Һачыбәјов дилин өјрәнилмәси үчүн лүгәтин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғуну баша дүшәрәк русча-азәрбајчанча, кичик һәчмли олсалар да, мұхтәлиф лүгәтләр тәртиб етмишдиләр. Азәрбајчанда совет һакимийјәти гурулдугдан сонра бусаһәдә даһа бөјүк ишләр көрүлдү. 1928—1929-чу илләрдә Руһулла Ахундовун редактәси илә икичилдлик «Русча-түркчә (азәрбајчанча—А. А.) лүгәт» нәшр олунду.

Республикамызда русча-азәрбајчанча лүгәт тәртиб етмә саһәсиндә ән әләмәтдар һадисә 1940—1946-чы илләр арасында Һ. Һүсәјновун редактәси илә чап олуиуш дөрдчилдлик лүгәт олмушдур. 1948-чи илдә дөвләт мұкафатына лајиг көрүлән һәмин әсәр һаггында көркәмли совет дилчиси Сосиалист Әмәји Гәһрәманы академик И. И. Мешшанинов јазмышды: «Лүгәт өз һәчминә көрә дикәр русча—милли лүгәтләри өтүб кечмишдир, беләликлә, өз һәчминә көрә бу лүгәт кәскин сурәтдә фәргләнир. Онун тәртибинә чох бөјүк әмәк, олдуғча чох зәһмәт вә сәбр тәләб едән вә там вицданлы әмәк сәрф едилмишдир. «Охучуларын үчүнчү чилдини бу јахынларда алдыг-

лары һәмин дөрдчилдлик лүгәтин үчүнчү нәшридир. Бунунла белә 1971—1978-чи илләрдә чапдан чыхмыш бу үччилдлик өз сәләфләриндән лексик материалы, тәртиб вә изаһ принципләринә көрә мұсбәт мәнәда хејли фәргләнир. Һаггында ресензија јаздығымыз лүгәт тәчрүби әһәмијјәти олан биткин, һәртәрәфли, чидди елми-тәдигат ишидир.

Һәр шөјдән әввәл, лүгәт өз сөзлүјүнүн, даһа доғрусу, тәрчүмә үчүн сечилмиш дил материалынын зәнкинлијинә көрә фәргләнир. Үччилдликдә 897540 сөз вә 8.089 ифадә вардыр. Башга сөзлә, бурадакы сөз вә ифадәләрин сајы икинчи нәшрдә олдуғундан 5.329 дәнә артыгдыр. Бу фәргин даһа чох ифадәләрин сајына көрә олдуғуну (икинчи нәшрдә 3700 ифадә, үчүнчүдә—8.089) нәзәрә алсаг, үчүнчү нәшрин дил материалы чәһәтдән нә гәдәр үстүн олдуғу бир даһа ајдынлашар.

Үччилддә диггәти чәлб едән ән мұһүм чәһәт, шүбһәсиз, сөзләрә верилән изаһлардакы јениликләрдир. Бу бахымдан, о, дөрд чилдди «Русча-азәрбајчанча лүгәт»дән даһа чох фәргләнир. Ајдындыр ки, һазырда Азәрбајчан дилчилијинин габагчыл саһәләриндән бири кими формалашмыш лексикографијамыз өз инкишафынын даһа јүксәк пилләсинә галхмышдыр. Инди о өзүнүн практик мәгсәд дашыјан вәзифәләрини дилчилик елминин дикәр саһәләри, илк нөвбәдә грамматика, семасиолокија, услубијјат, фразеолокија, сосиолингвистика (хүсусилә икидиллилик вә интерференсија проблемләри) илә әлағәли сурәтдә һәјата кечирир. Узун илләр арасында истәр республикамызда, истәрсә дә дикәр түркдилли республикаларда тәрчүмә лүгәтләри үзәриндә апарылан бөјүк ишләр әсасында газанылмыш тәчрүбә дә лүгәтчилијин бир елм саһәси кими инкишафына, беләликлә, даһа мұкәммәл лүгәтләрин мејдана чыхмасына сәбәб олур. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, үччилдлијин әсас тәртичиләриндән бири вә онун редактору Ә. Оручов Һәлә

1963-чү илдә «Лексикографический сборник» (Москва) мәгаләләр толлусунун алтынчы бурахылышында «К вопросу об отражении в русско-тюркских словарях лексико-грамматических особенностей языка» адлы дэярли мәгалә илә чыхыш едәрәк, мүхтәлиф сөzlәрин изаһы үзрә дөрдчилдликдә нәзәрә дэјән нөгсанлары үмүмиләшдирмиш, онларын арадан галдырылмасы јолларыны мүасир лүгәтчилик сәвијјәсиндә мүәјјәнләшдирмишдир. Лүгәти нәзәрдән кечирдикчә онун мүасир лексикографик тәләбләрә нечә уғурла чаваб вердијинин шаһиди олурут, Мәсәлән, мә'лум олдуғу кими, рус дилиндә бизим дилимиздә олмајан өн шәкилчиләр кениш јајылмышдыр. Хүсусән фе'лләрә артырылан в-, вы-, до-, за-, из-, на-, -об-, -по-, при-, у-, вә с. кими өн шәкилчиләр (приставкалар) һәммин нитг һиссәсинә аид сөzlәрдә ән мүхтәлиф грамматик вә лексик мә'налар јарадырлар. Һәммин өн шәкилчилә сөzlәрин Азәрбајчан дилиндә бир сөzlә тәрчүмәси, демәк олар ки, һеч бир үмүми һал, системли гајда танымыр. Белә олан вәзијјәтдә онларын Азәрбајчан дилиндә ән оптимал тәрчүмә лүгәти олмаг кејфијјәтини итириб «тәсвири» лүгәтә чеврилмиш олар ки, белә лүгәтләр дә; мә'лум олдуғу үзрә, јохдур. Бу бахымдан өн шәкилчилә бә'зи сөzlәрин Азәрбајчан дилинә тәрчүмәси марағлыдыр. Мәсәлән, доиграться сөзү дөрдчилдликдә Азәрбајчан дилинә белә тәрчүмә едилмишди: «ојнамаг нәтичәсиндә пис вәзијјәтә дүшмәк, ағылсыз һәрәкәтләр илә өзүнү пис вәзијјәтә салмаг». Ајдындыр ки, тәрчүмә лүгәти үчүн бу мәғбул сајыла билмәз. Үччилдликдә һәммин гәбилдән олан сөzlәр үчүн нисбәтән үмүми сәчијјә дашыјан тәрчүмә моделләри тапылмышдыр: «Доиграься сов. ојнајыб јорулмаг... гәдәр ојнамаг».

Грамматик мәзмунларына көрә бу сөzlәрдән фәргләнән, лакин тәрчүмә едилмәләринин чәтинлијинә көрә онларла бир чәркәдә дуран бә'зи рус сөzlәринин тәрчүмәси дә мараг доғурут. Һәммин сөzlәрә белоручка, переож-

донец кими лексик ваһидләр мисал ола биләр. Мә'лумдур ки, һәлә академик Л. В. Шерба белә сөzlәрин (мәсәлән франсыз дилинә) тәрчүмә едилмәз сөzlәр олдуғу нәкәстәрмишди. Үччилдликдә белоручка сөзүнү тәсвири үсулдан башга, лексик јолла тәрчүмә етмәјә тәшәббүс кәстәрилмишдир. Тәчрүбәли лексикографымыз олан Ә. Оручов кәстәрилән сөзүн гаршылығы кими, көрүнүр, данышыг дилиндән нәрмәназик кими уғурлу бир сөз тапышдыр. Белә мисалларын сајыны артырмаг да олар.

Сөzlәри тәрчүмә етмәк, даһа доғрусу гаршылығыны тапмагданса, онларын изаһыны вермәк кими асан үсулдан истифадә етмәк лүгәт тәртибиндә бөјүк нөгсан сајылыр. Буну өз зәнкин лүгәтчилик тәчрүбәсиндән чох јахшы билән редактор әввәлки русча-азәрбајчанча лүгәтләрдә нәзәрә дэјән бу сәчијјәли нөгсанлары јени лүгәтин бүтүн чилдләриндә бачардыгча арадан галдырымышдыр. Бу бахымдан сөzlәрин мәчәзи мә'наларынын тәрчүмәсинә јени мүнәсибәт диггәти чәлб едир. Сөzlәрин һәгиги вә мәчәзи мә'налары һәр ики дилдә бир-бирләринә ујғун кәлдикдә, лүгәтдә әлавә изаһа, тәсвирә јол верилмир; бу исә өз нөвбәсиндә тәртибчинин вә редакторун лексикографик мәдәнијјәтини кәстәрир. Ади бир мисал: мә'лумдур ки, мәсәлән, лиса сөзү һәм рус, һәм дә Азәрбајчан дилиндә ики мә'нада ишләдилир: «һејван» вә «һијләкәр». Белә олан һалларда, тәбиидир ки, мәчәзи мә'наларын хүсуси изаһа еһтијачы јохдур. Чох јахшы чәһәтдир ки, бу мүнәсибәт јалныз чохмә'налы сөzlәрлә мөһдудлашмыр, мүмкүн олан бүтүн һалларда нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, кукла сөзүнүн мәчәзи мә'насы лүгәтин биринчи нәшриндә, јә'ни дөрдчилдликдә «чансыз, руһсуз вүчуд» кими тәрчүмә едилдији һалда, үччилдликдә бир сөzlә, даһа доғрусу, «мүгәвва» кими верилмишдир.

Һәр сөзә гаршылыг тапмаға чалышмаг чохмә'налы олмајан сөzlәрдә дә кәзләнилир. Мәсәлән, әввәлләр пе-

рестараться сөзү» «јерсиз чалышмаг, јерсиз әлләшмәк, артыг чәһд етмәк, чох чан атмаг» кими тәгдим едилир-дисә, инди садчә олараг «чанфәшанлыг етмәк» кими тәрчүмә едилир. Ејни сөзләри дәрдирилдикдә «мәһрибан-лыгга, јалтаглыгга өзүнү истәтмәк, өз тәрәфинә чәкмәк» кими изаһ едилән подластиться («гылыға кирмәк») фе-ли һаггында да демәк олар.

Лүгәтин мүсбәт чәһәтләриндән бири дә сөзләрин һан-сы саһәләрдә ишләндијини кәстәрилмәси, башга сөзлә, онлары үслуби сәчијјәсини верилмәсидир. Лүгәтдә бу, лазым кдикчә, ајры-ајры сөзләрә аид јувачыгларда мүхтәлиф ихтисарларла кәстәрилер.

Мәлум олдуғу кими, лүгәтчиликдә ән чәтин ишләр-дән бири тәрчүмә едилән сөзүн мәна һәчминин мүәјјән-ләшдирилмәси, даһа доғрусу, онун ифадә етдији мәна-лардан һансыларына үстүнлүк верилмәсидир. Бу иш лү-гәтин һәчми илә әлағәдар олдуғда, јәни мүхтәлиф сәбәб-ләр үзүндән чап вәрәгләри мәндулашдырылдығда о, сөзүн әсл мәнасында проблемә чеврилер. Шүбһә јохдур ки, идеал лүгәт сөзүн бүтүн мәналарыны нәзәрә алаң лүгәтдир. Лакин сөзләрин бүтүн мәналарыны вермәк һеч дә һәмишә мүмкүн олмур. Бәс белә һалларда нечә һәрәкәт етмәк лазымдыр? Ә. Оручов јухарыда адыны чәкдијимиз мегаләсиндә бу суала белә чаваб верир. Би-зим тәчрүбәмиздә елә һаллар да олур ки, чох вахт биз сөзләрин мәналарынын сајыны артырмалы ја да әскилт-мәли олуруг. Сөзләрин мәналарыны о вахт ихтисар ет-мәли олуруг ки, бу вә ја дикәр рус сөзүнүн чохмәналы-лыгыны бир вә ики сөзлә бүтүнлүклә вермәк мүмкүн олур. Әкәр бу бир сөз (тәрчүмә) мүхтәлиф мәналарда ишләнир вә рус сөзүнүн мәналарыны бүтүнлүклә верә билирсә, биз онун мүхтәлиф мәналарда ишләндијини гејд едәрәк һәмин сөзлә кифајәтләнирик». Белә дүзкүн елми мүнәсибәт тәрчүмә едилән сөзүн мәналарынын ар-тырылмасы лазым кәлән һалларда да нәзәрдә тутулур.

Ә. Оручов адыны чәкдијимиз мегаләсиндә о мүнәсибәтлә белә јазыр: «Сөзүн мәналарынын артырылмасы исә о вахт мејдана чыхыр ки, онун азербайчанча тәрчүмәсини бу вә ја дикәр сәбәбләр мөвчуд нумерасијаја группаш-дырмаг мүмкүн олмур». Мүәллиф сдвинуть сөзүнү ми-сал кәстәрәрәк, онун русча-азербайчанча лүгәтдә нечә верилмәли олдуғуну белә изаһ едир: «С. И. Ожеговун Рус дили лүгәтиндә бу сөзүн ики мәнасы вар». 1. Дви-гая, переместить; 2. Двигая, сблизить». Һәр ики мәна Азербайчан дилинә үјгүн сөзләрлә тәрчүмә едилмишдир... Лакин сөзүн икинчи мәнасы гашлара аид оlanda (сдвин-нуть брови), бу аңлајыш үчүн азербайчанча хүсуси сөз: дартмаг көмәкчи фе'ли вардыр ки, гашларыны чатмаг бирләшмәсиндә ишләнир. Бу һалда сдвинуть сөзүнүн ју-харыда кәстәрилән мәнасынын вермәк үчүн Азербайчан дилиндә әлавә олараг ајрыча сөзүн мөвчуд олмасы фак-тындан чыхыш едәрәк, онун мәналарынын нөмрәләр сырасыны артырмалы олмушуг». Сөзләрин мәналары-нын верилмәсинә вә изаһына белә елми мүнәсибәт «Рус-ча-азербайчанча лүгәт»ин үчүнчү нәшринин лексикогра-фик гијмәтини даһа да јүксәлтмиш вә ону ән мүасир лү-гәтләр сәвијјәсинә галдырмышдыр.

Һаггында данышдығымыз әсәрин дилчилијимиз үчүн бөјүк әһәмијјәти онун јалныз тәрчүмә лүгәти олмасы илә гуртармыр. Рус дилини өјрәнәнләрдән өтрү чох гијмәтли вәсаит олан һәмин лүгәт Азербайчан дилинин лүгәт лек-кибини һәртәрәfli вә дәриндән тәдгиг етмәк үчүн лек-сиколокија елминә чох зәнкин материал верир. Бу лүгә-тин тәтбиги дилчилијимиз үчүн дә (мәсәлән, синонимләр лүгәти һазырламаг үчүн) әһәмијјәти бөјүкдур. Бир нечә сөзүн тәрчүмәсини нәзәрдән кечирмәклә буна әмин ол-маг чәтин дејил: мәсәлән, «Радость ж 1. севинч: шадлыг; 2. нәш'ә, зөвг...», «Скорбь ж 1. гәм, гүссә, кәдәр, әләм, һүзн, ачы; 2. мүсибәт, дәрд, фәлакәт, бәдбәхтлик; 3. көһ-н. мәһ. хәстәлик, ағры, әзаб, изтираб...» вә с. беләчә.

Бу бөјүк, санбаллы эсəрдə бə'зи кичик нөгсанлар да вар. Мəсəлən, сон он беш-ијирми ил əрзиндə əдəби дилимиздə кениш сурəтдə ишлənən бə'зи сəзлэр, тəəссуфлэр олсун ки, бу лүгəтдə өз əксини тапмышдыр. Онлара мисал олараг, нөгтəји-нəзэр сəзүнүн хазырда даха кениш јайылмыш синоними бахым (мəсəлən, бу бахымдан), интуисија сəзүнүн синоними дујум, мүвəффəгирјет, мүвəффəгирјетли сəзлəринин даха ишлək синонимлэри олан уғур, уғурлу кими јени јаранан сəзлэри кəстəрмək олар. Мараглыдыр ки, бунлардан биринчиси «Азэрбајчан дилинин изаһлы лүгəт»инин биринчи чилдиндə мəһз нөгтəји-нəзэр мə'налы сəз кими гejд олунмушдур.

Лүгəтдə нəзəримизə дəјən нөгсанларын дикəр гисми бə'зи сəзлэрə верилən изаһатлара аиддир. Эсəрин биринчи чилдинин «Институтдан» бəлмəсиндə јазылдығы кими, «бу лүгəт əсəсэн тəрчүмə лүгəтидир. Лакин онда изаһлы лүгəт элементлэри дə сахланмышдыр. Бу, башлыча олараг сијаси, елми, фəлсəфи, тарихи вə с. терминлэрə аиддир». «Русча-азэрбајчанча лүгəт»дə изаһлы лүгəт бахымындан олан нөгсанлара аметист, иллюминация, коктейл, крjшон вə с. гəбилдən олан сəзлэрə верилən шəрһлэр мисал кəстəрилə билэр. Мəсəлən, кварсын бəнəвшəји нəвү онун (аметист минерал) «шəффəф кəј вə јə бəнəвшəји рəнкли гирмəтли даш», шəkэр, əдвијјə, мejвə вə с. əлавə едилмəклə спиртли ичкилəрин гатышығы олан коктейл «əдвијјат гытлығы спиртли ширин ички» кими изаһ едилир ки, бунлар əслиндə онларын рəалијалары һаггында там доғру тəсəввүр јаратмыр. Бундан башга, лүгəтдə иллюминация сəзүнүн хəритəлəрдə вə планларда контурларын (мəсəлən, дəнизлəрин, чajларын) рəнклəнмəси мə'насы верилмəмишдир. Ејни вəзијјəти кjшон сəзүнүн изаһында да кəрүрүк: «Крjшон м крүшон (ичи нə тəзə мejвə тəkүлмүш ағ чəхырла ром вə конјак гатышығындан ибарəт ички)». Су кəшклəриндə үстүнə «Крүшон» јазылмыш сəринлəшдиричи ички шүшəлəрини кəр-

мүш охучулар һəмин сəзүн лүгəтдəки изаһындан чəтин ки, разы галалар. Кəрүнүр, онун «лимонад типли сəринлəшдиричи ички» мə'насыны да гejд етмəјə еһтијач вар.

Кəрүндүјү кими, бу нөгсанлар кəркин вə сəмəрəли əмəјин мəһсулу олан əзəмəтли лексикографик ишин јүксək гирмəтини əсла азалтмыр. Шүбһə јохдур ки, «Русча-азэрбајчанча лүгəт»ин бүтүн чилдлəрини əлдə етмək сəадəтинə наил оланлар ондан истифадə етдикчə лүгəти дүзəлдəнлэри вə онун редактору тəчрүбəли лүгəтчи, кəркəмли совет лексикографы Əлиһejдэр Оручовун хидмəтини миннəтдарлыг һисси илə гejд едəчəклэр. Лүгəти олмајанлар исə онун нəвбəти, дəрдүнчү нəшрини сəбирсизликлə кəзлəјирлэр.

-ИЈЈƏТ ШƏКИЛЧИЛИ АЛЫНМА СƏЗЛƏР

Мəнсуб олдуғу халгын дилиндə гурулушча сэдə олан сəзлəрин башга дилə кечмəси нə гəдэр тəбии һадисəдирсə, бир дилин башга дилдən систем шəклиндə дүзəлтмə сəзлэр алмасы бир о гəдэр нормал олмајан һалдыр. Белə ки, һəмин сəзлэр дахил олдуғу дилин лүгəт тərкибиндə өз јадлығыны даим һисс етдирир вə дилин милли сəчијјəсинə хəлəl кəтирир. Дилимиздəки белə сəз топаларындан бири -ијјəт шəкилчили алынма сəзлəрдир.

Хазырда Азэрбајчан дилиндə -јјəт шəкилчили јүздən јухары сəз вардыр. һəмин сəзлэри əдəби дилимиздəки вəзијјəтинə вə ишлənмə саһəлəринə кəрə дəрд јерə ајырмаг олар:

1. Лүгəт тərкибинин пассив бəлмəсинə кечəнлэр вə јəхуд архайклəшəнлэр: азадлијјəт, аидијјəт, бəлəдијјəт, бəрəбəријјəт, вəһшанијјəт, вəһшинијјəт, говлијјəт, эзəлијјəт, эзəмијјəт, эсəбијјəт, əфзəлијјəт, əһлијјəт, мəғру-

ријјет, мөхсусијјет, мөһчубијјет, нәсранијјет, нуранијјет, руһанијјет, тамамијјет, үлуһијјет, һәгганијјет, һәмијјет, һүријјет, һисманијјет, чүмһуријјет...

2. Үмүмхалг данышыг дилиндә аз ишләнән, әдәби дилимизин даһа чох мәтбуат, публисистика үслубунда кениш сурәтдә истифадә едиләнләр: бәшәријјет, габилијјет, галибијјет, е'замијјет, әбәдијјет, әксәријјет, зәруријјет, ирсијјет, истиглалијјет, ичтимаијјет, кәмијјет, кәйфијјет, маһијјет, мәғлубијјет, мә'зунијјет, мәс'улијјет, мәһрумијјет, мәчбуријјет, мухтаријјет, мүвәффәғијјет, мүдиријјет, мүкәлләфијјет, мүлкијјет, мүтләғијјет, нәалијјет, рәсмијјет, сәлаһијјет, сәһимијјет, үнсијјет, фәрдијјет, хусусијјет, һакимијјет, һејсијјет, чиддијјет...

3. Азәрбајҗан әдәби дилиндә даһа чох термин кими ишләнәнләр: гәнунијјет, исламијјет, мәркәзијјет, мәһкумијјет, нисбијјет, сәбәбијјет....

4. Үмүмхалг данышыг дилинә дә дахил оланлар: вәзијјет, вәсијјет, гәтијјет, әзијјет, әһәмијјет, зиддидијјет, мәдәнијјет, миллијјет, рәијјет, хасијјет, шәхсијјет.

Кәстәриләнләрдән биринчи група дахил оланлар, «Азәрбајҗан орфографија лүғәти»ндә (1975) верилмәләринә бахмајараг, инди әдәби дилимиздә ишләнмиш. Бир чоһу, мәсәлән, әзәлијјет, әһлијјет, мөһчубијјет, улуһијјет вә с. дилимизин лүғәт тәркибини тамамилә тәрк етмиш, бә'зиләри исә морфоложи чәһәтдән Азәрбајҗан дилинә уғушлашмышдыр: азадидијјет—азадлыг, аидидијјет—аидлик, вәһшијјет—вәһшилиг, говмијјет—говумлуг, әсәбијјет—әсәбилиг, мәғруријјет—мәғрурлуг*...

Шүбһәсиз, бу група дахил олан сөzlәрин ишләк әдәби дилимиз үчүн дүјүнлүјү јохдур. Дикәр группара да-

хил оланлар исә өз сәс тәркибинә вә гурулушуна, бә'зи һалларда һәтта мә'насына кәрә дилимизин руһуна тамамилә јад олдугларындан мүасир әдәби дилимизин милли симасына хәләл кәтирир. Бизчә, һәммин сөzlәрин үзәриндә мүхтәлиф дилчилик әмәлијјатлары апармаг вахты чохдан чатыб. Мәсәләннин оптимал һәлли үчүн һәммин әмәлијјатлары ән мүхтәлиф дилчилик сәвијјәләриндә апармаг фәјдалы олар:

1. **Лексик сәвијјәдә.** Бу -ијјет шәкилчили сөzlәрин тамамилә јени, јахуд кәк морфемләри үзрә јени сөzlәрлә әвәз едилмәсини нәзәрдә тутур. Мәсәләннин һәммин сәвијјәдә һәлли, хусусән икинчи група дахил олан сөzlәр үчүн хејрлидир. Белә ки, үмүмхалг әсасы олмајан һәммин сөzlәрин јениләри илә әвәз едилмәси үчүн «ағрысыз» кечир. Мәсәлән, истиглалијјет јеринә мүстәғиллик* бәшәријјет јеринә инсанлыг, габилијјет јеринә бачарыг, галибијјет јеринә гәләбә, әксәријјет јеринә чохлуг, ичтимаијјет јеринә күтлә, мә'зунијјет јеринә динчәлиш, мүвәффәғијјет јеринә уғур, мүкәлләфијјет јеринә борч, сәлаһијјет јеринә ихтијар, һејсијјет јеринә мәнлик, әбәдијјет јеринә өлүмсүзлүк вә с. ишләтмәк олар. Гејд едәк ки, бу сөzlәрин чоһу -јјет шәкилчили гаршылыглары илә синоним кими ишләнир, бә'зиләри исә, мәсәлән, динчәлиш, јеничә тәклиф едилмишдир. Көрүнүр, чалышмаг лазымдыр ки, лексик, грамматик вә фонетик чәһәтләрдән милли әсасы олан синонимләрә әдәби дилдә үстүnlүк верилсин. Шүбһә јохдур ки, имкан олдугча онлар сирф өз сөzlәримизлә әвәзләндирмәк ишинә дә гајгы кәстәриләчәк.

2. **Грамматик сәвијјәдә.** Бу, -ијјет шәкилчисинин, имкан олдугча, Азәрбајҗан дилинә мәнсуб шәкилчиләрлә әвәз едилмәсини нәзәрдә тутур. Әрәб дилиндә мүчәррәд мә'налы исимләр әмәлә кәтирмәјә хидмәт едән -ијјет

* Бу сөzlәр ејни кәкдәндир.

* Биринчи група дахил оланлардан вәһшанијјет сөзүнүн орфографија лүғәтиндә өзүнә јер тапмасы тәәччүб доғурур. Нәһикә «Азәрбајҗан дилинин izaһлы лүғәти»ндә (1 чилд, 1966), һәтта «Әрәб аз фарс сөzlәринин лүғәти»ндә (1967) дә белә бир сөз јохдур.

шәкилчисинин Азәрбајчан дилиндә изоморфу, мәлүм олдуғу үзрә, -лик шәкилчисидир. Мүхтәлиф групплар үзрә сијаһысыны вердјимиз сөзләрдә -ијјәт шәкилчиси јеринә -лик шәкилчисинин ишләнмәси артыг башланмыш просесдир. Мәсәлән, зәруријјәт—зәрурилиқ, инсанијјәт—инсанлығ, мәхсусијјәт—мәхсуслуғ, мәнкумијјәт—мәнкумлуғ, мәнрумијјәт—мәнрумлуғ, нисбијјәт—нисбилиқ, рәсмијјәт—рәсмилиқ, сәмимијјәт—сәмимилиқ, чиддијјәт—чиддилиқ вә с. синоним чүтләри дилимиздә кениш јайылмышдыр. Бу чүтләрин икинчи тәрәфләринә үстүнлүк вермәклә бәрәбәр, -ијјәт шәкилчили дикәр сөзләри дә бу морфоложи әмәлијјәтә чәкмәк лазымдыр. Мәсәлән, зиддијјәт јеринә зиддилиқ, мәс'улијјәт јеринә мәс'уллуғ, үмүмијјәт јеринә үмүмилиқ вә с. ишләнмәк, бир сөzlә, көк морфеми ајдын лексик мә'на билдирән -ијјәт шәкилчили бүтүн сөзләрдә -лик шәкилчисинә үстүнлүк вермәк дилимизин грамматик гурулушунун өзүмлүјү бахымындан хејрилидр.

3. Фонетик сәвијјәдә. Бу, -ијјәт шәкилчили сөзләрин фонетик тәркибчә азәрбајчанлашдырылмасыны нәзәрдә тутур. Мәсәләннин һәмин сәвијјәдә һәлли, хусусән дәрдүнчү група дахил олан, һабелә үмүмән ајдын көк вә морфеми олмајан сөзләрә аиддир. Бизчә, илк нөвбәдә, о сөзләрдә ики ј самитиндән бирини атмаға еһтијач вар.* Мәсәлән: вәзијјәт—вәзијәт, вәсијјәт—вәсијәт, әзијјәт—әзијәт, әһәмијјәт—әһәмијәт, кәмијјәт—кәмијәт, миллијјәт—миллијәт, чәмијјәт—чәмијәт вә с.

* Акад. М. Ширәлијев буну ики ј илә јазылан бүтүн әрәб мәншәли сөзләр үчүн лазым билір (Бах: «Коммунист» гәзети, 1976, 29 август, № 201).

БИР ДАҢА АЛЫНМА СӨЗЛӘРИН ЈАЗЫЛЫШЫ ҢАГГЫНДА

Халғлар арасында игтисади, сијаси, мәдәни әлагәләрин сүр'әтли инкишафы дөврүндә елә бир дил тапмағ чәтиндир ки, онун лүғәт тәркибиндә алынма сөзләр олмасын. Сөз алымы просеси, демәк олар ки, һәр күн давам едә билән һадисәдир. Одур ки, онларын мә'на вә формача мәнимсәнилмәси бә'зән дүзкүн јола чыхмыр. Јазыда һәрч-мәрчлик јарадыр, һәтта ади имла хәталары өзүнү көстәрир. Бу исә мүасир мәдәни дил үчүн тамамилә дөзүлмәздир.

«Азәрбајчан гадыны» журналынын бу илки биринчи нөмрәсиндә «Евдә аптек вачибдир» ады бир тәрчүмә материалы верилиб. Јарымсәһифәлик бир јазыда грамматика вә услуб гәбилиндән олан нөгсанлардан башға, алынма сөзләрин јазылышында ади имла сәһвләри вардыр. Мәсәлән, марганес сөзү марганс, ресепт сөзү ресепт шәклиндә кедиб. Ејни бир јазыда ејни сөз һәм стрелизе, һәм дә стерелизе формасында јазылыб. Охујуб тәәччүбләнмәмәк олмур: рәсми мәтбуат дилиндә бу бөјдә сәрбәстлијә нечә јол вермәк олар. Бу сөзләрин дилимиздә јазылышыны һәр бир савадлы адам кәрәк билсин. Әкәр билиқ кифәјәт етмирсә, онда, һеч олмаса, «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»нә бахмағ лазым иди. Нечә дејрләр: билмәмәк ајыб дејил, өјрәнмәмәк ајыбдыр.

Алынма сөзләр «мүсибәти» һәмишә әдәби дилимизин тәләбләри сәвијјәсиндә дуран, һансы сәбәбдәнсә бирдәнбирә мөвгәјини әлдән верән тәк «Азәрбајчан гадыны» журналы илә һүдудланыб галсајды, журналын редак-сијасына кичик бир мәктүб јазмагла кифәјәтләнмәк оларды. Лакин бу үмүмән әдәби дилимизә, хусусән онун бәдии, елми вә мәтбуат услубларына аид олан бир һалдыр. Алынма сөзләрин јазылышында нөгсанлар далға-

далға ахыр, онларын дилимизин гануналарына «эзаблы» ујғунашмасы кедир, «аллаһатәвәккүл» орфографијасы јараныр, онлар әсассыз сәрбәстлијә, бә'зән дә садчә нашылығы мә'руз галырлар. Бир инша јазысында једди имла сәһви олан шакирдә «ики» верирләр, једдидән чох сәһви олан журналистә, алимә дилләнән олмур.

«Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин 1981-чи ил 27 август тарихли 101-чи нөмрәсиндә охујуруг: «Семинарда дүнјанын 28 өлкәсиндән тәхминән јүз нәфәр алим, о чүмләдән мәшһур Норвеч алими вә сәјјаһы Тур Хејердал иштирак едир. Мәтбуатда хәбәр верилдији кими, Совет Иттифагына сәфәри заманы Т. Хејердал республикамыза кәләчәк, Азәрбајчанын мәдәнијјәт абидәләри илә таныш олачагдыр».

Бир-биринин ардынча кәлән чүмләннин бириндә Хејердал, дикәриндә Хејердал.

Күман едирик ки, биринчи сөз редакторун нәзәриндән гачыб. Даһа доғрусу, бири тәсһиһ олунуб, о бири јох. Лакин бу **х-һ** әһвалаты бизим јазымызда тәзә дејил. Хүсусән, гәрби Авропа дилләриндән кечән сөзләрдә **г-х-һ** мувазилији узун мүддәтдир ки, давам едир. Бири **г** илә јазыр, бири **һ** илә; бири **һ** илә јазыр, бири **х** илә. Көрүнүр, бу мувазилији тәһлил едиб, дегиг јазы гәјдасы мүәјјәнләшдирмәјин вахты чохдан чатыб. Јохса, мәтбуат дилимиздә белә имла хәталары һәлә өзүнү чох көстәрәчәк: «Әдәби тәнгид... **гиперболик** габарыглығыны гејд етмишдир» («Коммунист», 23 нојабр 1976, № 273), «Зәифләри көмәксиз гојмаг **Брахманы** өлдүрмәк кими ән бөјүк чинајәтдир» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 19 апрел 1975) вә с.

«Азәрбајчан дилинин орфографија, лүгәти»ндә бу сөзләрин дүзкүн јазылышы көстәрилик: **гиперболик**, **Брахман**. Нә үчүн орфографија лүгәти бу јазылышы дүзкүн сајыр?

Мә'лумдур ки, **гиперболик** јуан сөзү олуб (**hyperboli**) әслиндә **һ** сәси илә башлајыр. Сөзүн биринчи һиссәси (**гипер**) биздә башга сөзләрин тәркибиндә дә ишләнир; мәсәлән: **гипертонија**. Икинчи сөз һаггында да ејни шеји демәк олар. Белә ки, бүтүн мәхлуғларын башланғычы, илаһи субстансија мә'наларыны билдирән **Брахман** гәдим һинд әдәби дили санскритдәки (**brahma**) сөзү илә бағлыдыр. Рус әлифбасында **һ** фонemi олмадығындан һәммин дилдә көстәрилән сөзләрдәки **һ г вә ја х** һәрфләри илә јазылыр: **гипербола**, **Брахман**. Азәрбајчан дилиндә исә **һ** сәси мүстәгил фонем кими мөвчуддур вә буна көрә дә онларын әслиндә олдуғлары вә дејилдикләри кими јазылмасы истәр елми, истәрсә дә нитг мәдәнијјәти бахымындан доғрудур.

Јахшы һалдыр ки, сон илләр тәркибиндә **һ** сәси олан вә әслиндә **һ** һәрфи илә јазылан сөзләрин дилимиздәки орфографијасында **һ** һәрфи кет-кедә үстүнлүк тәшкил едир. Бу, јазымызын елми тәләбләрә вә нитг мәдәнијјәти тәләбләринә даһа чох чаваб вердијинә дәлаләт едир. Мәсәлән, әввәлләр **гандбол** кими јазылан идман термини инди әслинә ујғун олараг, **һәндбол** кими гејд едилир. Тәәсүф ки, бу дүзкүн хәтг бә'зән әјилир. Мәсәлән, әслиндә **һоккеј** олан инкилис сөзүнү **хоккеј** кими јазырыг. Бу, дилчиләримизин күнаһыдыр.

Ејни сөзләри инкилис мәншәли шәхс вә јер адларынын јазылышы һаггында да демәк олар. Белә ки, мәтбуат дилиндә јенә дә **һ** әвәзинә **х** һәрфи илә транслитерасија өзүнү көстәрир: мәсәлән: **һилтон Грехем** («Азәрбајчан кәнчләри», 24 ијул 1983). Доғрусу, тәәччүбләнмәмәк олмур. һәммин антропоним (шәхс ады) русча **Хилтон Грехем** кими јазылыр. Гәзет аддакы **х** һәрфини **һ** һәрфи илә әвәз етдији һалда (**һилтон**), фамилијадакы **х** һәрфини сахламышдыр (**Грехем**). һансы принцип әсас көтүрүлдүјү мә'лум дејил. Мәтбуат вә нәшријјат ишчиләримизин орфографија гәјдаларыны ләзымынча

билмәмәләри башга алынмаларын јазылышында да өзүнү көстөрир. Мәсәлән, дилимизин орфографик ғајдасына көрә рус дилиндә й һәрфи илә битән сөзләр әслинә мувафиг олараг ј-сыз јазылып. Мәсәлән, депдрарий—депдрари (Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Мәрдәкан депдрариси бир груп әмәкдашларынын бу саһәдә апардыгы тәдгигатлар уғурлу олмушдур. («Бақы», 24 август 1983). Ејни вәзијјәт планетари, Меркури вә с. сөзләрин јазылышында да мүшаһидә олунур. Ди кәл, мәтбуат дилиндә биз һәмин ғабилдән олан бир чох сөзләрин башга јазылыш формасына да раст кәлирик: санаторий—санаторија, каптолий—каптолија, крематорија—крематорија, комментарий—комментарија (Повестдәки бу сон чүмлә һеч бир комментаријаја јер ғајмур.—«Азәрбајчан» журн., 1983, с. 127.

«Азәрбајчан дилинин орфограfiја лүғәти»ндә (1975) көстәрилән сөзләрин үчүнүн санаторија, крематорија вә комментарија шәклиндә верилмәси мәсәләни даһа да мүрәккәбләшдирир. Дејәк ки, санаторија сөзүнүн јазылышында ән'әнәви принципә әсасланыб. Бәс крематорија вә комментарија?

Ахы һәмин лүғәтин 1960-чы ил нәшриндә бу сөзләр һеч јерли-дибли верилмәјиб.

Үмуми бир принципә әсасланмамаг һаллары диқәр алынма сөзләрин јазылышында да сых-сых нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, **ком**—һечасы илә башлајан алынма сөзләрин әслинә мувафиг јазылышы дилимиздә дә муһафизә олунмушдур. Бу ғајда «Азәрбајчан дилинин орфограfiја лүғәти»ндә дә тәсбит едилмишдир: команда, командир, комбајн, комбинасија, комбинат, комбиназон, комедија, комендант, комета, комисјон, комиссар, комиссија, комитә, коммуна, коммунизм, коммуникасија: коммутатор, компас, комплекс, комплимент, композисија, компонент, компост, компот, компресс, комсомол, комфорт....

Лакин **компанија** әвәзинә **кампанија**. Марағлыдыр ки, ады чәкилән лүғәтдә кампанија шәклиндә верилмиш сөз бә'зән мәтбуат дилиндә әслинә ујғун олараг **компанија** кими јазылып. Һәр һалда нормал һал дејил.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, алынма сөзләрин јазылышындакы һәрчмәрчлијин јаранмасында орфограfiја лүғәтини нәшр етдирән Дилчилик институту бә'зи мәтбуат органларындан һеч дә аз рол ојнамыр.

Халгын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлиши ишиндә нитг мәдәнијјәтинин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини нәзәрә алсаг, белә нөгсанлары көрәк өзүмүзә рәва көрмәјәк.

Ғәбул едилмиш үмуми нормадап кәнара чыхмаг һаллары башга алынма сөзләрин јазылышында да көзә дејир. Мәсәлән, сону ики самит вә бир а саити илә гуртаран алынма сөзләрин јазылышында орфограfiјамаызда белә бир үмуми ғајда ғәбул едилмишдир ки, һәмин сөзләрдә а саити вә самитләрдән бири ихтисар едилмәлидир: тонна—тон, группа—груп вә с. Лакин «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә бә'зән бу үмуми ғајдаја әмәл олунмур: «Бу күн онун нәји варса—о чүмләдән дөрд мәктәби (1 орта, 3 сәккизиллик), 2 клубу, 5 китабханасы, хәстәханасы, мәишәт вә тичарәт объектләри, антенналы јарашығлы евләри дә совет һакимијјәтинин бәһрәсидир» (10 феврал 1983, № 18). «Азәрбајчан дилинин орфограfiја лүғәти»ндә һәмин сөз **антена** шәклиндә верилиб.

Алынма сөзләрин јазылышында ади имла сәһвләринин бурахылмасы исә тәәччүб доғуруп. Мәсәлән, франсызча әслиндә вә русча транслитерасијасында бир л илә јазылан **балүстрада** сөзүнә әлавә бир л һәрфинин артырылмасына тәәччүбләнмәјәсән, нә едәсән: «Ашағыја... **баллүстрадаја** енирик» («Бақы», 19 апрел 1969, № 114). Вә јахуд **крематори** сөзүнүн **криматори** кими јазылмасы: «...Адамларын фәлакәтиндән **криматори** дә үшүјүр, тир-тир әсир сојугдан» («Азәрбајчан кәнчләри», 8 ијул 1982, № 83).

Бә'зән чох гәрибә жазылыш һаллары да олур. Мәсәлән, мансарда (mansarde) франсыз сөзү олур, һәм ин дилдә евин банындакы (таванла дам арасындакы) жашаыш јеринә дејилір. «Бакы» гәзетиндә һәм ин сөзүн көкүндәки да илә исмин јерлик һалынын шәкилчиси олан -да гарышыг салынымышдыр: «...дамын алтында ән'әнәви мансарда, пәнчәрә әвәзинә гапылар гојур...» (19 апрел 1969, № 114) (Әслиндә мансардада...).

Ејни гәзетдә ејни жазыда ејни сөзүн мүхтәлиф жазылышы да чидди нөгсан сајылмалыдыр. «Бакы» гәзетиндә «Хәрчәнк кери чәкиләчәкми?» башлыгылы жазыда ики јердә кантсер-рекистри, јенә ики јердә кансерокен сөзсөзүн әсасыны хәрчәнк мәнасыны билдирән кансер (русча канцер кими жазылыр) тәшкил едир. Корректорлар тәрчүмәчидән бир аз диггәтли олсајдылар, ејни бир жазыда ејни бир сөзүн ики чүр жазылмасына имкан вермәздиләр.

Мәтбуат дилиндә әрәб вә фарс дилләриндән алынмыш сөзләрин жазылышында да имла сәһвләри олур: «Беләликлә, Мирзә Садығын јаратдыгы орижинал сәс дүзүмүнә малик сәлист тембрли јени тар нүмунәси беш симли зәиф сәсли мусиги аләтини сыхышдырыб арадан чыхартмышдыр. («Азәрб. тел. вә рад. пр.», 17. УП, 82, № 29).

Көрүнүр, дүрүст, сәрбәст кими сөзләрлә ассиоснасија нәтичәсидир. Мисалларын сајыны хејли артырмаг да олар. Лакин мәгсәдимиз нөгсанларымызы көстәрмәкдән чох, дүзәлтмәјә чалышмаг олдуғундан едилән гејдләр дә кифајәт гәдәр әсас верир ки, мәтбуат дилинин тәмизлијини, сәлислијини, дүзкүнлүјүнү горумалы олан гәләм саһибләри өз ишләриндә бундан сонра диггәтли олсунлар, нигт мәдәнијјәти үзрә мәлумат васитәләриндән истифадә етмәк зәһмәтиндән чәкинмәсинләр.

БИР ДАҢА «МАЛИК» ВӘ «МАЛИК ОЛМАГ» ҲАГГЫНДА

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафында мүшаһидә едилән әсас мејлләрдән бири, бәлкә дә биринчиси онун өз көкүнү—үмүмхалг данышыг дилинә даһа чох јахынлашмасыдыр. Сон илләр бу просес даһа да дәринләшмишдир. Халг данышыг сөзләринин, ифадәләринин әдәби дилә јолу хејли кенишләниш, көһнәлмиш вә алынма сөзләрин әвәзиндә үмүмхалг әсаслы јени сөзләр јаранмышдыр.

Бунлар әдәби дилә, һеч шүбһәсиз, халг руһу вә һавасы кәтирир. Һејф ки, үмүмхалг дилинин тәбиәтинә јад олан, лексик вә грамматик интерференсија, бәлкә дә көһнәлик тәсири олан бәзи сөз вә ифадәләрә һәлә дә раст кәлмәк олур. Онлардан ән чох көзә дәјәни вә ишләнәни «малик» вә «малик олмаг» сөзләридир.

Бу фе'л грамматик-лексик васитә кими флектив (инсифафи) дилләрә, о чүмләдән кечмиш заманларда Азәрбајчан дили илә чешидли әлагәләрдә олмуш фарс вә әрәб дилләринә аиддир. Һәм ин васитә рус вә Гәрби Авропа дилләриндә дә чох ишләнир.

Грамматик гурулуша көрә Азәрбајчан дилинин мәнсуб олдуғу оғлутинатив (илтисаги) дилләрдә исә белә грамматик-лексик васитә јохдур. Бунунла белә, үмүмхалг данышыг дилиндә олмајан «малик», «малик олмаг» сөзләри нәинки әдәби дилимиздә ишләнмәкдә давам едир, һәтта онун фәалијјәт даирәси китабдан-китаба, гәзетдән-гәзетә, журналдан-журнала кечир.

Лакин үслуб нөгтеји-нәзәриндән сөз сырасы даһа кеңиш имканлара маликдир («Азәрбајчан бәдии дилинин үслубијјаты (очеркләр) 1970, с. 285).

24 јашлы бенгалијалы С. Дас јахшы иштаһаја маликдир («Елм вә һәјәт», № 3, с. 40).

О, хошакәлән сарымтыл чичәкләрә маликдир.
Сүфрә гарпызлары 0,6—20 килограм чәкијә малик олурлар. («Бакы», 14 сентјабр 1981).

Бурада тәсвир едилән гәһрәманлар, еләчә дә һадисәләр јарымәфсанәви, јарыреал маһијјәтә маликдирләр («Азәрбајчан Телевизија вә Радиосунун програмлары», 8 август 1981).

Онлар дөрд хала маликдирләр... Алтынчы группа ОМИК бир о гәдәр хала маликдир... Командаларын һәрәси 3 хала маликдир («Идман», 7 март 1979, «Лидерләр мүәјјән едилди» мөгаләсиндән).

М. Әһмәдов гол вурмаг үчүн ики дөфә јахшы имкана малик олмушдур («Азәрбајчан кәнчләри», 11 ијул, 1981).

Белә имканлара малик олан бир нечә мөвзуну нәзәрдән кечирәк («Азәрбајчан мүәллими», 14 јанвар 1983).

Мүәличәви тә'сирә малик олан күл-чичәкләрин, јабаны дәнли вә көкү мејвәли биткиләрин, чыр киләмеј-вәләрин вә онларын көкләринин јығылыб дөвләтә сатыл-масыны тәшкил етмәк гајғысына галмаг лазымдыр («Совет кәнди», 18 јанвар 1983).

Белә мисалларын сајыны артырмаг олар.

Сүбүт етмәјә еһтијач јохдур ки, јухарыдакы чүмләр азәрбајчанча сәсләнмир, грамматик вә семантик гурулушуна көрә дилимизин руһуна ујушмур. Ејни мәфһумлары, фикри билдирмәк үчүн һәр дилин өз дахили вәситәләри олдуғу кими, Азәрбајчан дилинин дә өзүнә-мәхсус имканлары вар вә бу имканлар дилин өз тәбиә-тиндән доғдуғу үчүн доғмадыр. Мәсәлән, јухарыда мисал чәкдијимиз чүмләләрдәки фикирләр Азәрбајчан дилиндә белә ифадә олунмалыдыр.

Лакин үслуб бахымындан сөз сырасынын даһа кениш имканлары вар.

Онун хошакәлән сарымтыл чичәкләри вар.

Сүфрә гарпызларынын чәкиси 0,6—20 килограм олур.

Бурада тәсвир едилән гәһрәманлар, еләчә дә һадисәләр јарымәфсанәви, јарыреал маһијјәтдәдир.

Онларын дөрд халы вар... Алтынчы группа ОМИК-ин дә бир о гәдәр халы вар... Командаларын һәрәсинин үч халы вар.

Бу чүримканлары олан бир нечә мөвзуну нәзәрдән кечирәк.

Мүәличәви тә'сир олан күл-чичәкләрин... гајғысына галмаг лазымдыр.

М. Әһмәдовун гол вурмаг үчүн ики дөфә јахшы имканы олмушдур.

Фактлар көстәрир ки, бу гәбилдән олан нөгсанлар тәрчүмә материалларында даһа чох мүшаһидә едилсә дә, әдәби дилимизин бүтүн үслубларына аиддир вә буна көрә дә онларын арадан галдырылмасына там чидди-ликлә јанашылмалыдыр.

Белә бир фикир јарана биләр ки, «малик», «малик олмаз. Дилләрин лексик-грамматик гурулушларында јадир вә куја дилимизин гурулушунда өзүнү көстәрән јениликдир. Шүбһәсиз, белә мүлаһизә илә разылашмаг олмаг» дилләрарасы лексик-грамматик тә'сир нәтичәси-ранан јени һадисәләр о заман мәгбул сајыла биләр ки, дилин мүәјјән бир фикри ифадә етмәк үчүн өз вәситәлә-ри вә имканлары олмасын, һабелә о дилин үмуми ән-әнәви морфоложи типини позмасы. Һалбуки Азәрбајчан дилиндә «малик» вә «малик олмаг» сөзләринин өз әвәз-едичиләри вар вә онлар Азәрбајчан дилинин үмуми грам-матик гурулушунун горунуб сахланмасына уғурла хид-мәт едә билир. Илкин арашдырмалара көрә, «малик» вә «малик олмаг»ын дилимиздә бир нечә ифадә јолу вар-дыр. Һәр шәјдән әввәл, «малик» сөзүнү Азәрбајчан дили грамматик гурулушунда чох марағлы јер тутан «вар»

сөзү илэ эвэз етмэк мүмкүндүр. Жухарыда верилмиш мисаллара ашагыдакы чүмлөлөри дэ элава етмэк олар:

Поезијамызын хејирхаһ досту, тәрчүмәчиси вэ тәблиғатчысы республикамызда јахшы нүфуза маликдир («Әдәбијјат вэ инчәсэнәт», 10 ијул 1981)—Поезијамызын хејирхаһ досту, тәрчүмәчиси вэ тәблиғатчысынын республикамызда јахшы нүфузу вардыр.

Кәлләси нисбәтән бөјүкдүр. Олдугча күчлү чәнә јә маликдир. («Елм» вэ һәјат», 1981, № 6, с. 23)—Олдугча күчлү чәнәси вар (вардыр).

Кафе бахымлы архитектура гурулушуна маликдир («Бакы» 14 август 1981)—Кафенин бахымлы архитектурасы вар.

Фе'л мүстәгил нитг һиссәси кими өзүнәмәхсус лексик-семантик мә'наја, морфоложи әламәтә вэ синтактик вәзифәјә маликдир («Мүасир Азәрбајчан дили», 1980, «Елм» нәшријјаты)—Фе'лин мүстәгил бир нитг һиссәси кими лексик-семантик мә'насы, морфоложи әламәти вэ синтактик вәзифәси вардыр.

Бу көрүшдә ағлар рәгибләрин (әслиндә рәгибләринин—А. А.) топуна вэ бир пијадасына гаршы ики филә ә дөрд пијадаја малик иди. «Шаһмат», 1981, № 5)—Бу көрүшдә ағларын өз рәгибләринин топуна вэ бир пијадасына гаршы ики фили вэ дөрд пијадасы вар иди.

Верилмиш мисаллардан көрүндүјү кими, тутушдурулан чүмлөләрдә «малик» сөзүнүн «вар» сөзү илэ эвэз едилмәсиндән башга, грамматик дәјишмә дә кедир. Белә ки, «малик» сөзлү чүмлөләрдә мүбтәда вәзифәсиндә ишләниб, исмин адлыг һалында олан сөз исмин тә'сир-лик һалынын шәкилчисини гәбул едиб үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфинә, исмин јөн-лүк һалында олуб, чүмләдә васитәли тамамлыг кими ишләнән сөз исә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едиб үчүн-чү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи кими чыхыш едир.

«Малик» вэ «малик олмаг» сөзләри олан чүмлөләрин Азәрбајчан дилиндә ифадә олунмасында өзүнү көстәрән үсуллардан икинчисиндә «малик» сөзү сыфырла эвәзлә-нир, башга сөзлә, дүшүр; чүмләнин грамматик гурулу-шунда јөнлүк һалда олан сөзүн мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән сөзлә эвәзләnmәси һадисәси баш верир:

«1001 кечә» әсәринин бу нәшри јүксәк зөвгә малик олан Азәрбајчан охучуларынын тәләбләринә, әсасән, чаваб верәчәкдир («Мин бир кечә», 1973, ч. 1, с. 10)—«1001 кечә» әсәринин бу нәшри јүксәк зөвгү олан Азәрбајчан охучуларынын тәләбләринә, әсасән чаваб верәчәкдир.

Зәнкин лексик тәркибә, рәнкарәнк вэ сабит грамма-тик гурулуша малик олан Азәрбајчан дили дә башга дилләрлә әлагәдар инкишаф етмиш, заман кеч-дикчә фондундакы сөзләри саф-чүрүк етмиш, өз сөзлә-рини горумуш, дикәр дилләрдән алдыгы лексик ваһид-ләри өзүнә доғмалашдырмышдыр («Азәрбајчан Телеви-зијасы вэ Радиосу програмлары, 15 август 1981)—...гу-рулушу олан...

Бир чох һалларда «малик» сөзүнү «олан» фе'ли си-фәти илэ эвэз етмэк олур, мәсәлән, «Елм вэ һәјат» жур-налынын 1981-чи илдә чыхмыш 3-чү нөмрәсиндәки «Гә-дим әкинчилик мәдәнијјәтинә малик Азәрбајчан тәк-чә өзүнүн тахылы, чәлтији, ләркәси, мәрчиси илә дејил, һәм дә дадлы мөјвәләри, бостан-диррик мәһсуллары илә мәшһур олмушдур» чүмләсиндә Азәрбајчан сөзүнә аид тә'јин групуну дилимизин руһуна там ујғун гәдим әкинчилик мәдәнијјәти олан фе'ли сифәт тәркиби илә мүнвәффәгијјәтлә эвэз етмэк олар. Тәхминән ејни сөзләри «Бакы» гәзетинин 8 ијун 1981-чи ил 133-чү нө-мрәсиндә е'ланда кетмиш «...45 иллик партија стажына малик оланлары, һабелә телефон чәкдирмәк үчүн үстүн-лүкләрә малик шәхсләри... дә'вәт едир» чүмләсини Азәрбајчан дилиндә бу шәкилдә демәк олар: 45 иллик

партија стажы оланлары, һабелә телефон чәкдирмәк үчүн үстүнлүү олан вәтәндашлары... дэ'вәт едир».

Бир чох һалларда «малик» вә «малик олмаг» сөзләрини ихтисар етмәк мүмкүн олур, әслиндә, вачиб олур. Мәсәлән, «Бакы» гәзети 1981-чи илдә өзүнүн 201-чи нөмрәсиндә (26 август «Үзүм һаггында нә дејә биләрсиниз?» башлыгы мәгалә дәрч етмишди. Һәммин мәгаләдә көстәрилирди ки, «Сүфрә үзүмү хош вә әтирли дада малик олмасына, киләсинин бөјүклүјүнә көрә сечилир». Һәммин чүмләнин Азәрбајҗан варианты беләдир: Сүфрә үзүмү хош вә әтирли дадына, киләсинин бөјүклүјүнә көрә сечилир.

«Азәрбајҗан мәктәби» журналына әлавә кими нәшр едилән «Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдريس» мәчмуәсиндәки (1977, № 4) «Дәрин елми-нәзәри билијә малик олмасы, јүксәк педагожи-методик һазырлығы вә чидди сә'ји нәтичәсиндә ики ил мүддәтиндә аспирантураны мүвәффәғијјәтлә битирди» чүмләсинин дә јухарыдакы шәкилдә редактәјә еһтијачы вардыр; јә'ни билијә сөзүндәки -ә шәкилчисини -и шәкилчиси илә әвәз вә -малик олмасы паразитизмини ихтисар етмәк ләзымдыр: Дәрин елми-нәзәри билији, јүксәк педагожи-методик һазырлығы вә чидди сә'ји нәтичәсиндә ики ил мүддәтиндә аспирантураны мүвәффәғијјәтлә битирди».

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә (10 ијул 1981) кетмиш «Әкәр Нәркизин ичтимаи фәалијјәти дә, јә'ни онун гадын азадлығы, гадынларын чәмијјәтдә јери-кишиләрлә бәрәбәр һүгуга малик олмасы уғрунда ардычыл фәалијјәти дә нәзәрә алынса, онун шәхсијјәтинин бөјүклүјү даһа габарыг көрүнәр» чүмләсиндә исә малик сөзүнүн даими идәрәсиндә олан -а јөнлүк һал шәкилчисини -да јерлик һал шәкилчиси илә әвәз етмәк вә малик сөзүнү ихтисара салмаг јолу илә редактә етмәк олар: «Әкәр Нәркизин ичтимаи фәалијјәти дә, јә'ни онун гадын азадлығы, гадынларын чәмијјәтдә јери—ки-

шиләрлә бәрәбәр һүгугда олмасы уғрунда ардычыл фәалијјәти дә нәзәрә алынса, онун шәхсијјәтинин бөјүклүјү даһа габарыг көрүнәр».

Ана дилинин милли симасынын вә руһунун кешијин дә дуранлар бу гәбилдән олан нөгсанларын әдәби дили мизә кечмәсинә кәрәк имкан вермәсинләр.

М. Ф. АХУНДОВ ВӘ ӘДӘБИ ДИЛИМИЗ

М. Ф. Ахундовун дили Азәрбајҗан әдәби дил силсиләсинин ән уча зирвәләриндәндир. Елә зирвәләриндән ки, орада әдәби дилимизин һәм бөјүк зәка саһибинә гәдәрки үмуми мәнзәрәси, һәм дә онун сонракы инкишаф јоллары ајдын көрүнүр.

М. Ф. Ахундова гәдәрки әдәби дилимиз јалныз ше'р дилиндән ибарәт бәдии услуба әсасланырды. Даһи Фүзулинин Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихиндә илк нәср нүмунәси сајылан «Шикајәтнамә»си, нәср тәрчүмәси «Шүһәдәнамә» кими әсәрләр олса да, онлар әдәби дилин әсасыны тәшkil едән бәдии услубун нәср ганадыны ишә салмаг гүввәсиндә дејилди. Әдәби дилин бә'зи услублары, бәдии дилин диҗкәр формалары исә сөзүн елми мәнасында һеч јаранмамышды.

М. Ф. Ахундов 600 иллик тарихи ән'әнәси олан белә бир әдәби дил зәмининдә милли дил сәвијјәсиндә дуран кејфијјәтчә јени бир әдәби дил јаратмалы иди вә о, тәкбашына һәгигәтән бу ишин өһдәсиндән һүнәрлә кәлә билди.

Истәр сәләфләрindən, истәрсә дә хәләфләрindən М. Ф. Ахундов өзүнүн, нечә дејәрләр, нәзәријә илә әмәлијјәни ејни дәрәчәдә бирләшдирмәк габилијјәти вә кејфијјәти илә фәргләнирди. О, инкишаф етдирмәли олдуғу әдәби диллә бағлы бүтүн мәсәләләри билмәкдә өз дөврүнү хејли габагламышды. Белә ки, М. Ф. Ахундовдан тәхминән бир әср сонра Азәрбајчан әдәби дили сәһәсин-дә елми ичтимаијјәтин мүәјјәнләшдирдији вәзифәләр, нә гәдәр көзләнилмәз олса да, бөјүк сәләфимизин јеринә јетирмәк истәдији ишләрдән о гәдәр дә фәргләнмирди.

М. Ф. Ахундов әдәби диллә бағлы ишләри комплекс һалында көтүрүб, әлифбадан, орфографијадан, орфоепијадан башламыш, әдәби дилин лексик, грамматик нормаларына гәдәр онларын һәјата кечирилмә јодларыны көстәрир, мүбаризә апарыр вә өз јарадычылығы илә бу сәһәдә көрүлмүш ишләрин парлаг нүмунәләрини јардырды.

Бир әср әввәл, о, баша дүшмүшдү ки, әрәб әлифбасы Азәрбајчан дили, фарс дили кими саит сәсләри чох олан дилләр үчүн әлверили дејил. О, мәсәләнин тәкчә лингвистик, јәни дил тәрәфини дејил, дәрин социал мәнасыны да јахшы билир, «ислам тајфалары арасында һәр он мин нәфәрдән бир нәфәр саваддан мәһрум олдығыны», «гадынларын тамамилә саваддан мәһрум олдуғларыны», «ушағларын бир гәдәр охудугдан сонра тәнкә кәлиб мәктәбдән гачмаларынын» әсас сәбәбини мәнз әрәб әлифбасынын дилимиз үчүн ујғунсузлуғунда көрүрдү. Тәсадуфи дејил ки, бөјүк маариф фәдаиси өмрүнүн 30 илиндән чохуну јени әлифба уғрунда фәал мүбаризәјә һәср етмишди.

М. Ф. Ахундовун орфографија гәјдалары сәһәсиндә ки ишләри дә өз јенилији вә дүзкүнлүјү илә фәргләнир. Сөзләрин јазылышында фонетик принципи әсас көтүрән

гүдрәтли маариф хадими сөзләрин дејилдији кими јазылмасыны мәғбул сајырды: «...тәвәгге едирәм ки, сән дә мәним кими адәми түрки дилиндә—адам јазасан, тохму—тохум, чифти—чүт, мүгәјјәди—муғажат» өврәти—арвад, гайдәни—гајда вә һабелә өзкә әлфазы ки, хәвас вә авамын истә малында мүштәрәкдир....».

Марағлыдыр ки, фонетик принципи о, үмумхалг истифадәсиндә олан сөзләрлә мәндулашдырыр, әдәби дилин үмумхалг дили илә биләваситә бағлы олмајан, «имтијазларын нитгиндә» ишләнән сөзләр үчүн исә етимологи принципи әсас көтүрүрдү: «фәгәт хәвассә мүтәәллиг олан әлфаз гој өз имлаји-әслисиндә бағи галсын, нечә ки, тәкәллүмдә дәхи вәз'и-әслиси илә тәләффүз олунур».

Көрүндүјү кими, М. Ф. Ахундовун мұлаһизәләри инди дә өз әһәмијјәтини итирмәјиб вә дилимизин һазыркы орфографија гәјдаларында да сахланылмағдадыр. Јери кәлмишкән, дејим ки, әдиб өз әсәрләринин дилиндә бу принципләрә мүнтәчәм сурәтдә әмәл етмишдир.

Азәрбајчан дилинин орфоепијасы һағгында дејилмиш илк мұлаһизәләр дә М. Ф. Ахундовундур: «Кәрәк бунлар (М. Ф. Ахундов өз комедијаларыны нәзәрдә тутур—А. А.) мұкалимә тәрзиндә охунмаја вә бир дәхи мәним тәмсилатымы сәјағи-гәдим вә мүтәариф үзрә охумағчаиз дејил, кәрәк данышығ тәрзиндә охуна. Тәәччүб јериндә—мүтәәччиб ол, суал јериндә—саил, хөвф јериндә—хаиф ол, һејрәт јериндә—һәјир, сүкут јериндә—сакит ол, зәһк јериндә заһик, бүка јериндә баки ол, гејз јериндә—гаиз, шәфгәт јериндә—мүшфиг ол, һејбәт јериндә—чығыр, аһәстә мұкалимәни—аһәстә оху, гоча мұкалимәсиндә гочамәнәнд сөјлә вә ермәни данышығында—ермәни тәләффүзүнү мұлаһизә елә; галан зад мөвғуфдур сәнин өз габилијјәтинә».

М. Ф. Ахундовун әдәби дил үчүн вачиб сајдығы шәртләрин бир гисми мұасир терминологија илә десәк, «лек-

сик вә услуби» нормаларла бағлыдыр. Мәселән, о, «Әрәбчә, фарсча вә түркчәдән ибарәт олан ислам дилләринин язысы үчүн јени әлифба» адлы әсәриндә јазырды ки, һәр кәсин һаггында олан ләгәбләр бир-ики кәлмәдән артыг јазмаг бир мәнанын вә ја бир мәтләби синоним сөzlәр вә јахуд мүхтәлиф ибарәләрлә тәкрар етмәк нәср јазыларында гафийјә әһәмијјәт вермәк јазыны данышыг дилиндән һәддиндән зијадә фәргләндирмәк олмаз, адәт едилмәмиш гәлиз кәлмәләри ишләтмәкдән чәкинмәк, гејри-ујғун тәшбехләр вә мүбалиғәләри тама-милә тәрк етмәк лазымдыр.

М. Ф. Ахундов ирәли сүрдүју бу тезисләрин вачиблијинин сәбәбләрини дә кәстәрирди. Мәселән, онун сөzlәриндән бәзиләрини гејд едәк: «Дөрдүнчү—нәср јазыларында гафийјә әһәмијјәт вермәмәлидирләр. Чүнки гафийә хатиринә јазыларда артыг сөzlәр ишләнилир вә вачиб олмајан мәналар мејдана чыхыр. Бу үсул әрәбләрден бизә јадикар галмышдыр. Лакин бу ајдын бир сәһвдән бизә јадикар кәзәллик шәртләриндән сәјмаг олмаз. Фәсаһәтли кәлам ондан ибарәтдир ки, мүхтәсәр вә ајдын олсун.

Бешинчи—адәт едилмәмиш гәлиз кәлмәләри ишләтмәкдән чәкинмәлидирләр. «Тарихи-вәссаф» китабынын мүәллифи Султан Мәһәммәд Олчајтунун һүзуруна дахил олуб, дуа сөјләмәјә башлады. О, дуасыны битирдикдән сонра Султан мәчлисдәкиләрә мүрачият едиб бујурду: «Билдим ки, дуа едир, амма нә дедијини анламадым». Бу чүр јазы истәр нәзимдә олсун, истәрсә дә нәсрдә, сәдәчә чәһаләт әләмәтидир», вә и. а. вә с.

Бунлар М. Ф. Ахундовун әдәби дил сәһәсиндә нәзәр-дә тутдуғу әмәлли-башлы ислаһат ишләри иди вә көркәмли әдиб өз әсәрләриндә онлары тәчрүби чәһәтдән дә һәјата кечирмишди. Онун әдәби дилимизин инкишафындакы ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә мәнз будур.

М. Ф. Ахундов һаглы олараг милли әдәби дилимизин

баниси сајылыр. О бу дили елми вә публисистик үслубларла, мүәјјән дәрәчәдә рәсми үслубла, бәдиин үслубу драм вә нәср дилләри илә зәнкинләшдирмишдир. Әдәби дилимизин тарихиндә бу вүс'әтдә хидмәт кәстәрән икинчи јазычы бизә мәлүм дејил. Анчаг М. Ф. Ахундовун әдәби дилимизин инкишафындакы ролу бунларла мән-дудлашмыр. Бөјүк сәнәткар вә ичтимаи хадим әдәби дилимизә бир сыра јени кејфијјәтләр дә кәтирмишдир вә һәммин кејфијјәтләр ондан сонракы дөврүн апарычы үслубларында, һәтта бизим заманымызда да бир ән'әнә кими давам етмәкдәдир.

Һәр шејдән өнчә, онун әдәби-бәдиин дилинин хәлгилијини нәзәринизә чатдырмаг истәрдик.

Әлбәтгә, хәлгилик әдәби дилимизин әввәлки дөврләриндә дә олуб, хүсусән Вагифин ше'рләриндә. Лакин хәлгилик Ахундовун әсәрләринин дилиндә систем һа-лындадыр вә дилин бүтүн сәвијјәләрини әһәтә едир. Онун тәсвир етдији сурәтләрин дилини нә гәдәр дәриндән билмәси адамда тәәччүб доғурур.

«Хырс гулдурбасан» комедијасында бир «тәчик» сөзү вар: мајмаг, фәрсиз мәнасындадыр (Бајрам. Онун үчүн истәр сәни өз оғлуна, о тәчикә, о мајмага верә ки, өмрүндә бир сәрчә вурдуғу, гузу оғурладығы јохдур»). Јалныз тәрәкәмәләр арасында ишләнән һәммин сөзү ма-рағлыдыр ки, М. Ф. Ахундов тапа билиб. Диалектологларымыз тачик сөзүнә јалныз Газах диалектиндә раст кәлибләр.

М. Ф. Ахундовун әсәрләринин дили бәдиин дилдә хәлгилијин әсас кәстәричиләриндән олан халг ифадәләри, ән мүхтәлиф фразеоложи бирләшмәләрлә, хүсусән чешидли идиомларла, гарғыш, алгыш сөzlәри илә зәнкин-дир.

«Сәркүзәшти-мәрди-хәсис (Һачы Гара)» комедија-сындан бир сәһнә: «Түкәз. А киши, башына нә кәлибдир, чарәсин көрәсән? Нә данышырсан?

10*

Һачы Гара. Дәхи нә кәләчәкдир. Евим јыхылыб кедиб. Дүз јүз манат индијәдәк зәрәрим вар. Боғазыма черәк кетмир.

Түкәз. Сәни көрүм боғазын елә тутулсун ки, су да өтмәсин, ај көјәрмиш. Ушаг ашыг јыған кими, бу гәдәр пулу јыгыб нә еләјәчәксән? Јүз ил өмрүн ола јијәсән, кејәсән, ичәсән, сәнин пулун түкәнмәз. Јүз манат зәрәрдән өтрү нә өзүнү өлдүрүсән?

Һачы Гара. Мин кәрә сәнә демишәм ки, сән арвадсан, кет арвадлығына, мәнә өјүд-нәсиһәт вермә. Јараглары јерә гој. (Әлини узадыб түфәнк-тапанчаны дартыб алып).

Түкәз. Јәни сән бу јараглары гуршаныб олар илә адам горхудачагсан? Бу түфәнк-тапанчанын ијирмисин үстүнә көтүрәсән, мән бу арвадлығым илә сәндән гохма-нам. Торпаг сәнин башына (Икиәлли башыңа гарыјыр).

Һачы Гара. Сәни лә'нәтә кәләсән, арвад. Тохумунуз јер үзүндән көтүрүлсүн, Итил бурдан.

Түкәз. Киши, дәли олубсан. Мән евимдән һара итиләчәјәм? Де көрүм, һара кедирсән?

Һаы Гара. Чәһәннәмә, корә. Әл чәкмәзсән? Нә истирсән мәндән?» (с. 107).

Хәлгилик М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә фонетик вәситәләрлә дә ифадә олунуб. «Һекајәти-хырс-гулдурбасан» комедијасында Диванбәји илә Коханын диалогунда икинчинин, демәк олар ки, бүтүн чаваблары суал иннасијасындадыр: «Диванбәји. Еј коха, сән о шәјатин јығынчагына раст кәлән ушаглары таныјырсанмы?

Кохә. Танымырам, аға.

Диванбәји. Ешитмәмисән ки, кимдирләр?

Кохә. Биз тәрәкәмә адамыг, аға, һардан ешидәчәјик.

Диванбәји. Олары ахтарыб тапмаг олармы?

Кохә. Һардан тапачагсыңыз? Бизим ушаглар тамам гачыб кизләнибләр.

Диванбәји. Әкәр тәгсирли дејилләр, нијә гачыб кизләнибләр?

Кохә. Арвадлар тамам алачығын далысындан гулаг асырдылар. Әлбәттә, хәбәр верибләр ки, диванбәји шәјатин јығынчагына раст кәләнләри тутмаг истир. Горхуларындан гачмазлармы?» (с. 68).

М. Ф. Ахундовун әдәби-бәдii дили там норматив дилдир вә әдәби дилин камиллији үчүн сон дәрәчә кәрәкли олан бу кејфијәт онун әсәрләринин һамысынын дилинә аиддир. Көркәмли јазычынын әсәрләриндә мүәллиф дилинин өз нормалары, сурәт дилинин исә өз нормалары вардыр. Лакин онлар бир-бириндән нә гәдәр фәргли олсалар да, үмуми әдәби дил нормасындан кәнара чыхмыр. Норматив әлванлыг, услуби рәнкарәнклик, онун әдәби-бәдii дилинин милли дил сәвијјәсинә галхмасына јалныз јардым көстәрир.

М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нын нәшри барәдә Исакова јаздыгы мәктубда өзүнү фарс, әрәб вә түрк дилләри үзрә филолог адландырыр. Онун әдәби дилимизин инкишафы үчүн көрдүјү ишләр буну бир даһа тәсдиг едир вә еһтијач доғурур ки, дејәк, о бөјүк филолог олмагла јанашы, һәм дә бөјүк сөз устасы олмушдур вә дилимизин инкишафында бәнзәрсиз хидмәт көстәрмишдир.

ГИЈМӘТЛИ ТӘДГИГАТ

Ән гәдим билик саһәләриндә олан дилчилијә даир истәр биздә Советләр Иттифагында, истәрсә дә харичдә чохлу әсәрләр јазылмыш, онун гәдим чин, һинд, антик јунан дилчилијиндән башламыш бүкүнәдәк кечдији инкишаф јолуна дәрјли тәдгигатлар һәср едилмишдир.

Тәәсүф ки, дүнја дилчилик елминә бөјүк тә'сир көстәр-миш эрәб дилчилик мәктәби бу зәнкин елми эсәрләрин лајигли тәдгигат объекти олмамышдыр. Мәсәлән, охучуларын марагла гаршыладыглары «История лингвистических учений» (1979) эсәринин мүәллифи, чоҳ доғру олараг, «авропалыларын эрәбләрдән алдыглары мә'луматлар елми дилчилијин инкишафына имкан јаратмышдыр» (с. 23) јазса да, онун китабында эрәб дилчилијинә чәми ики сәһифә јер ајрылмышдыр. Ејни вәзијјәти биз башга дилчилик тарихи китабларында да көрүрүк. Бу башхымдан истәдадлы дилчи вә эрәбшүнас Васим Мәммәд-әлијевин эрәб дилчилији тарихинә һәср етдији монографик тәдгигатлар, шүбһә јохдур ки, республикамызын чәрчивәсиндә гапаныб галмыр, дилчилик тарихи илә мәшғул олан бүтүн алимләр үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Онун лап јахынларда чапдан чыхмыш «Куфә грамматика мәктәби» эсәри исә дилчилик тарихи мütәхәссисләри илә јанашы, үмүмән бүтүн дилчи алимләримиз үчүн мараглы һадисә олмушдур вә бунун өз сәбәби вардыр: јә'ни дилчилик тә'лимләри, бу тә'лимләри јарадан алимләр, онларын јарадычылығы, үмүми дилчилик консепсијалары барәдә мә'лумат верилир. Васим Мәммәд-әлијевин «Эрәб дилчилији тарихи» (1985) адлы ири һәчмли монографијасы да мәһз бу моделдә јазылмышдыр, «Куфә грамматика мәктәби» монографијасында исә әсас тәдгигат объекти конкрет дил мәсәләләридир, шәхсијјәтдән вә дил анламындан зијадә, дил материалынын өзүдүр.

Куфә грамматика мәктәби өз адыны дүнјанын ән гәдим мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Бејнәннәһрејн торпағында, Фәрат чајынын сағ саһилиндә јерләшән эрәб әлифбасы илә јазылан бәдии хәт нөвләриндән бири олан Куфә јазысынын да вәтәни сајылыр.

Куфә грамматика мәктәби он биринчи әсрдә јаран-

са да, өз әһәмијјәтини бу күн дә горујуб сахламагдадыр. «Куфә грамматика мәктәби» китабында чоҳ дүзкүн көстәрилир ки, «бу мәктәбин Кисаи, Фәрра, Ибн Сиккит, Мүбарәк әл-Әһмәр, Әбу Бәкр Әнбари, Сә'ләб кими көркәмли нүмәјәндәләри эрәб дилинин нәзәри мәсәләләри барәсиндә тәкраролунмаз јени фикирләр сөјләмиш, бунунла да нәинки эрәб дилчилијини, һәтта үмүми дилчилијин өзүнү оријинал мулаһизә вә мүддәаларла зәнкинләшдирмишләр... Куфә грамматикләри јүксәк интуисија, дәрин дил дујуму вә илк нөвбәдә дил фактларынын һәртәрәфли тәдгиги сајәсиндә бир сыра сөзләрин етимолокијасы, мүәјјән грамматик һадисәләри доғуран сәбәбләр барәсиндә елә дәгиг мулаһизәләр ирәли сүрмүшләр ки, мүасир самишүнаслыг онларын гаршысында өз һејранлығыны кизләдә билмир».

Куфә грамматикләринин тәдгигатларында бәсрәли һәмкарлары илә елми мүбаһисәләр мүһүм јер тутур.

Куфә вә Бәсрә шәһәрләри ерамызын VII әсриндә тәхминән ејни вахтта јарансалар да (Куфәнин 636-чы илдә әсасы гојулдуғу еһтимал олунур; Бәсрәнин әсасыны исә хәлифә Өмәр ја 637, ја да ки, 638-чи илдә гојмушдур), Бәсрә грамматика мәктәби даһа гәдимдир вә онун нүмәјәндәләринин «елми һүчумлара» мә'руз галмалары бу чәһәтдән тәбиидир.

Куфәлиләр Бәсрә грамматикләри илә 121 мәсәлә үзрә мүбаһисә апармышлар. Мүәллиф бунлардан башга, бир сыра хырда, бөјүк әһәмијјәт қәсб етмәјән мүбаһисәли мәсәләләр дә олдуғуну көстәрир.

«Куфә грамматика мәктәби» китабында һәр ики грамматика мәктәби арасында мөвчуд олан мүбаһисәли мәсәләнин һәр бири ајры-ајрылыгда конкрет нәзәрдән кечирилир вә һәр ики мәктәбин кәтирдији дәлилләр көстәрилир.

Һәр бир мәсәләнин әтрафлы тәһлили китабын гијмәтини артырмагла јанашы, онун нә гәдәр бөјүк әмәк һе-

сабына јарандығыны да көстөрир. Шүбһәсиз, белә китабын јазылмасыны гаршысына мәгсәд гојан һәр бир алим орта әсрләрин зәнкин әрәб дилчилик әдәбијјаты илә дәриндән таныш олмалы иди. В. Мәммәдәлијев өз китабыны орта әсрләрин көркәмли Бағдад дилчиси әл-Әнбаринин (1119—1181) «Китабул-инсаф фи мәсалил-хилаф бејнән-нәһвијјинәл-бәсријјинә вәл-Куффијјин» әсәри әсасында јазмыш вә көрәк олан јерләрдә онун тәнгиди гејдләриндән дә фајдаланмышдыр. Јери кәл-мишкән, гејд едим ки, әл-Әнбаринин әсәриндә һаггында данышылан 121 мүбаһисәли мәсәләдән јалныз 7-синдә куфәлиләрин иддиалары дүзкүн сајылыр вә онлара һагг верилир. Һәмин мәсәләләрин китабда сыра нөмрәләри 10, 18, 26, 70, 97, 101, 106-дыр. Бу мәсәләләрдән дөрдү (онунчу, ијirmi алтынчы, јетмишинчи, дохсан једдинчи, јүз алтынчы мәсәләләр) морфолокијаја, бири синтаксисә (он сәккизинчи мәсәлә) аиддир.

Јүз биринчи мүбаһисәли мәсәлә исә јалныз әрәб дилинә аид дејил. Әслиндә о үмумидилчилик мәсәләси олуб букүнүн өзүндә дә мүәјјән мәнада һәлл олунмамыш сајыла биләр. Тәбиидир ки, онун шәрһи Азәрбајчан дилчиләри үчүн дә бөјүк мараг доғурур. Фикримчә, бу барәдә бир гәдәр кениш данышмаг охучулар үчүн дә мараглы олар.

«Куфә грамматика мәктәби» китабындан бир гисмәт: «Куфәлиләрә көрә, ишарә әвәзликләри (һәзә, зака вә с. азәрбајчанча бу, о ишарә әвәзликләри—А. А.) хусуси исимдән (Зејд, Әмр вә и. а.) даһа мүәјјәндир. Бәсрә грамматикләри хусуси исмин мүбһәм исимдән (ишарә әвәзлијиндән) даһа мүәјјән олмасыны көстәрирләр.

Сөзләрин мүәјјәнлик бахымындан ијерархијасы мәсәләсиндә бәсрәлиләр арасында ихтилаф вардыр.

Сибәвејһи белә һесаб едир ки, шәхс әвәзлији ән мүәјјән исимдир, чүнки сөз јалныз мүәјјәнләшдији заман шәхс әвәзлијинә чеврилә билир. Ондан сонра хусуси

исим кәлир. Чүнки, о, ад кими гәбилә, тајфа үзвләриндән биринә верилир. Мүәјјәнлик бахымындан үчүнчү јери ишарә әвәзлији тутур, чүнки о һәм көзлә, һәм дә үрәклә билинир. Мүәјјәнлик артикли илә ишләнән сөз анчаг үрәклә билинир. Буна көрә дә о, дөрдүнчү јери тутур. Мүәјјәнлик ијерархијасында сонунчу јер изафәтлә мүәјјәнләшән сөзә мәхсусдур. Чүнки о, мүстәгил шәкилдә дејил, башга бир сөз васитәсилә мүәјјәнлик кәсб едир.

Китабда бәсрәлиләрин дикәр бир нүмајәндәләри Сәррачын вә Сирафинин мүлаһизәләри дә беләчә конкрет верилир: «Сәррач мүәјјәнлик сырасыны ашағыдакы ардычыллыгла гәбул едир: 1) ишарә әвәзлији; 2) шәхс әвәзлији; 3) хусуси исим; 4) әлифламла ишләнән сөз; 5) изафәт тәркибиндә ишләнән сөз.

Сирафинин тәснифатында бу ардычыллыг бир гәдәр дәјишир: 1) хусуси исим; 2) шәхс әвәзлији; 3) ишарә әвәзлији; 4) мүәјјәнлик артикли илә ишләнән сөз; 5) изафәт васитәсилә мүәјјәнләшән сөз». Конкрет шәрһдән сонра В. Мәммәдәлијев һәр ики грамматика мәктәбинин дәлилләрини көстәрир: «Куфәлиләрин дәлили: Ишарә әвәзлији һәм көз, һәм дә үрәклә мүәјјәнләшдији (билиндији) үчүн о, јалныз үрәклә мүәјјәнләшән хусуси исимдән даһа мүәјјәндир.

Бәсрәлиләрин дәлили: Хусуси исим бу вә ја дикәр гәбилә үзвләриндән јалныз биринә верилдији үчүн о, ишарә әвәзлијиндән даһа мүәјјән сөздүр. Бу сөзүн хусусилик билдирмәк бахымындан һеч бир шәрики олмадығы үчүн о, биринчи шәхс әвәзлијинә охшајыр. Биринчи шәхс әвәзлији ишарә әвәзлијиндән даһа мүәјјән олдуғу үчүн, она бәнзәјән хусуси исим дә һәмин сөздән даһа мүәјјән һесаб едилмәлидир».

Дохсан једдинчи мүбаһисәли мәсәләјә бәнзәр мүбаһисә бизим дилчилијимиздә дә вар: Мәсәлән, мәктәб ба-

ғы сөз бирлэшмәсиндә мәктәб адлыг һалындадыр, ја жијәлик?

Үмумијјәтлә: «Куфә грамматика мәктәби» јадымыза дилчилијимизин онларла мүбаһисәли мәсәләсини салыр: дөмир гапы бирлэшмәсиндә дөмир исимдир, ја сифәт? Јахшы данышыр фе'ли бирлэшмәсиндә јахшы сифәтдир, ја зәрф? Ахшам кетдиләр бирлэшмәсиндә нечә? Ахшам исимдир, ја зәрф? Јајда кәлди, ғышда кетди бирлэшмәләриндә дә белә мүбаһисәли чәһәтләр чохдур. Дилчиләримиз бу гәбилдән олан мәсәләләрдә там әкс мөвгеләр тутур, лакин гәдим куфәлиләрдән вә бәсрәлиләрдән фәргли олараг, тутдуглары мөвгеләри әсасландыран дәлилләр ирәли сүрмүрләр. Дәрслик вә дәрс вәсаитләриндә бу мәсәләләр адәтән «сәс чохлуғу», тәрәфләрин елми мөвгејиндән зијадә, вәзифә мөвгеји илә, јахшы һалда елми ады вә шөһрәти илә һәлл едилир. В. Мәммәдәлијев өз китабынын «Кириш» бөлмәсиндә чох кәзәл јазыб: «Ејни дил һадисәләринә мүхтәлиф бучаглардан бахыш онлары (Куфә грамматика мәктәбинин нүмајәндәләрини—А. А.) Бәсрә грамматика мәктәбинин нүмајәндәләри илә елми дискуссия апармаға кәтириб чыхармыш, бунунла да әрәб дилчилији тарихиндә чох мараглы вә оријинал елми полемиканын, гәләм мүчадиләсинин әсасы гојулмушдур».

Һәгиги елми полемикаја, һәгиги гәләм мүчадиләсинә бизим нә гәдәр бөјүк еһтијачымыз вар? «Куфә грамматика мәктәби» монографијасы онун нә гәдәр вачиб олдуғуну бир даһа бизә хатырладыр.

Китабын уғурлу чәһәтләри чохдур. Она рус вә инкилис дилләриндә хуласәләрин әлавә едилмәси нәшријатларымызын тәчрүбәсиндә јени һадисәдир вә чох фәјдалыдыр. Бу һәммин китабын даһа кениш елм саһәсинә чыхмасына јардым едәчәк. Јүксәк кејфијјәтли китабын, тәәссуф ки, техники редактә вә корректорлуғ чәһәтләриндә мүәјјән нөгсанлары вар. Башлыг вәзифәси дашы-

јан рәгәмләр бөлмәләри бир-бириндән лазымынча ајырмыр, ара-сыра имла гүсурлары кәзә дәјир (с. 96, 102 вә с.).

«Куфә грамматика мәктәби» монографијасы охучуда јарадычылыг һәвәси вә онун классик әрәб дилчилији, мүасир самишүнаслыг, һабелә нәзәри дилчилик саһәсиндә һәртәрәфли билији олан, уғурлу елми үслубу илә фәргләнән мүәллифинә дәрин һөрмәт һисси ојалыр.

ОНОМАСТИК ВАҲИД: ОНУН ТӘБИӘТИ ВӘ ДИЛ СИСТЕМИНДӘ ЈЕРИ

Сөзләр мә'на мәнбәји, мә'на әлағәләринин сәчијјәсинә, өз ичтимай вәзијјәт вә вәзифәләринә кәрә ики бөјүк група үмуми вә хүсуси сөзләр группларына ајрылыр. Белә бир бөлкү һәлә антик филолокијада вар иди. Биринчи група дахил оланлара гәдим јуанлар **ономата** күриа, ромалылар **номина** проприя, икинчи група дахил оланлара исә јуанлар **просһориаи**, ромалылар **апеллатива** дејирдиләр.¹ О вахтдан кечән ики мин илдән чох бир мүддәтдә һәммин бөлкү өз күчүнү вә тәчрүби әлвәришлилијини горујуб сахламышдыр. Тәәссуф ки, проблем дә бизим заманымыза һәлл олунмамыш кәлмишдир. Нәзәри ономастиканын көркәмли нүмајәндәси Белетскинин чох доғру олараг кәстәрдији кими, һәммин бөлкүнүн нәзәри әсаслары һаггында бу күн дә мүбаһисәләр кедир вә хүсуси вә үмуми сөзләр бөлкүсүнүн һүдудлары барәдә һәлә дә ваһид бир фикир јохдур.

Ономастик ваһид нәдир вә о, үмуми сөзләрдән һансы хүсусијјәтләри илә фәргләнир?

¹ Бах: А. А. *Белецкий*. Лексикология и теория языкознания (ономастика). Киев, 1972, с. 7

Элбәттә, бүтүн сөzlәр кими, ономастик ваһидләр дә сәс комплексиндән ибарәтдир вә мөәјјән мә'на билдирләр. Әслиндә онлары дил системинә дахил едән әсас әламәтләр дә јалныз бундан ибарәтдир. Үмуми сөzlәр-дә олдуғу кими, хусуси сөzlәрдә, јә'ни ономастик ваһид-ләрдә дә үч чәһәт өзүнү көстәрир: сәс комплекси, мә'на мәнбәји вә мә'на. Башга сөzlә: фонетик сөз, денотат вә сигнификат. Лакин ономастик ваһидләрдә ахырынчы ики чәһәт өз хусусијјәтинә көрә үмуми сөzlәрдә олдуғундан кәскин сурәтдә фәрғләнир. Белә ки, үмуми сөzlәрдә мә'на мәнбәји вә мә'на билаваситә әлагәдәдир. Мәсәлән, гумру сөзүнү көтүрәк: гумру—фонетик сөз; гумру—мә'на мәнбәји (денотат) вә гушларын бир нөвү кими гум-ру—сигнификат. Инди фәрз едәк ки, Гумру шәхс ады-дыр (јери кәлмишкән дејим ки, гадын ады кими Гумру Азәрбајчанда кениш јайылыб). Бу һалда да сөзүн вар-лығы үчүн зәрури олан үч чәһәт мұһафизә олунур; ла-кин мә'на мәнбәји (денотат) вә мә'на (сигнификат) «гумру—гуш» лингвистик—семантик әлагәсини јох, «ин-сан—рәсми ад» ичтимаи—конститутив әлагәсини ифа-дә едир. «Гумру—гуш» әлагәси өз тәбиилији, даимили-ји, тәсадүфилији вә конститутивлији илә фәрғләнир. Бу вәзијјәт үмуми вә хусуси адлары мә'на мәнбәји вә мә'на әлагәси үзрә гаршы-гаршыја гојур вә һәр ики група дахил олан сөzlәрин мұхтәлифлијини шәртләндирир.

Ономастик ваһидләрин хусусијјәтләринин һамысы көстәрилән бу үмуми чәһәтлә бағлыдыр. Һәмин хусуси-јәтләрдән бир нечәсинә диггәти чәлб едәк.

1. Өз конститутивлији, јә'ни гануна салынмыш рәс-милији илә бағлы олараг, хусуси адлар, јә'ни ономастик ваһидләр, бир гајда олараг, милләтләрарасы сәчијјәдә олур вә үмуми сөzlәрдән фәрғли олараг тәрчүмә едил-мир. Бу һәтта һәр һансы бир дилин фонетик ганунлары илә дәјишиклијә уграмыш ејни мәншәдән, ејни көкдән олан сөzlәрә дә аиддир. Мәсәлән, *Јусиф* сөзү. Мә'лум ол-

дуғу кими, бу антропоним (шәхс ады) русларда *Иосиф* (бә'зән дә *Осип*), инкилисләрдә *Чозеф*, франсызларда *Жозеф*, италјанларда *Чүзеппе*, испанларда *Хосе* кими ишләнир. И—Ј—Ч—Ж—Х сәс ујғунлуғу башга онома-стик ваһидләрә дә аиддир: *Јунис* (*Јунус*)—*Иван*—*Ова-нес*—*Јан*—*Чон*—*Жан*—*Човани*—*Хуан* вә с.

Ејни мәншәли адларын фонетик вариантлылығы, де-мәк олар ки, бүтүн дил аиләләринә аиддир. Мәсәлән, мәншәчә әрәб дилинә мәнсуб сөzlәрдән јаранан онома-стик ваһидләрдә (ајн) һәрфи илә јазылан самити, дејәк ки, Азәрбајчан дилиндә узанма, татар, газар вә с. гып-чаг групуна дахил олан дикәр дилләрдә г, ғ самитләри, әрәб дилиндә (вав)ла јазылан сөzlәр биздә в, һә-мин дилләрдә у илә дејилдијиндән антропонимик пара-лелләр јараныр: *Ариф*—*Гарип*, *Әнвәр*—*Ануар*, *Әвәз*—*Ауез* вә с. Истәр Һинд-Авропа дилләриндә өзүнү көстә-рән *Иосиф*—*Чозеф*—*Жозеф*—*Чүзеппе*—*Хосе*, истәр түрк дилләриндәки *Ариф*—*Гарип*, *Әвәз*—*Ауез* һадисәләри шәффаф етимолокијаларына бахмајараг, рәсми дил факты кими һәр бир һалда мұһафизә олунур.

Е'тираз едилә биләр ки, үмуми сөzlәрдә дә (аппелја-тивләрдә) дә белә вәзијјәт мөвчуддур (соснализм, де-мократија вә с.) Лакин үмуми сөzlәрдә бу, чох мөһдуд даирәдәдир, јалныз бејнәлхалг фонда дахил олан сөз-ләрлә мөһдудлашыр, нәһајәт, әслинә ујғун горунуб-сах-ланмасы белиндә мәчбури дејил. Нәһајәт, јенә дә е'ти-раз едилә биләр ки, ономастик ваһидләрин дилләрарасы тәрчүмәси дә мұшаһидә олунур: Мәсәлән, Данијел Де-фонун «Робинзон Крузо» әсәриндә *Фрайди* адлы бир су-рәт вар. Руслар ону *Пятница* кими тәрчүмә едиләр, биз-дә дә *Чүмә* кими верилиб. Бу үслуби һал, көрүнүр, адын рәсмиләшдирилмәмәси илә бағлыдыр. Дикәр адларда тәрчүмәјә уғрама һаллары әксәр һалларда сөз бирләш-мәләринә аиддир: *Черное море*—*Гара дәниз*, *Новая Зе-ландия*—*Јени Зеландија*, *Нефт* *Дашлары*—*Нефтјаные*

камни вә с. Бунлар лексик сәвијјәдә јох, синтактик сәвијјәдә олан һадисәләрдир. Мүрәккәб сөzlәрдә тәк-тәк һалларда мүшәһидә олуна тәрчүмә фактлары (мәсәлән, Нью-Йорк—НьюЙорк — New-York). Лакин New Orleans Новий Орлеан ономастик аномалијадыр, көрүнүр, бу һадир һаллар мүәјјән тарихи-ән'әнәви принциплә бағлыдыр.

2. Ономастик ваһидләрә мөхсус хусусијјәтләрден бири дә тәкмә'налыгыдыр (моносемантизм). Хусуси исим кими, мәсәлән *Әһмәд* һәр бир һалда *Әһмәд* оларағ галыр. Лакин үмуми исим (аппелјатив) кими о, өз оғлу үчүн ата, атасы үчүн оғул, бабасы үчүн нәвә, нәвәси үчүн баба, бачысы үчүн гардаш, бачысы оғлу үчүн дајы, гардашы оғлу үчүн әми, арвады үчүн әр вә с. чохлу апелјативләрлә адландырыла биләр. Дүздүр, *Әһмәдин* ајамасы да ола биләр. Мәсәлән, бир груп адам ону *Кәллә*, *Гарача* вә с. адландыра биләр. Лакин о заман биз јенә дә тәкмә'налы ономастик ваһидлә гаршылашмалы оларығ.

3. Ономастик ваһидләрин хусусијјәтләриндән бири дә онларын бир гәјда оларағ, дил үчүн сонрақы һадисә олмаларыдыр. Демәк олар ки, онларын һамысы үмуми сөzlәрдән јараныр, лакин өз јаранма мәнбәләри илә әлағәсини итирир. Мәсәлән, *Аслан* русларда *Лев* адландырылан адамлар бә'зән зәиф вә горхағ да ола биләрләр.

4. Ономастик ваһидләр апелјативләрлә орфографик чәһәтдән дә оппозисија јарадыр. Онлар бир гәјда оларағ, бөјүк һәрфлә јазылыр (дүздүр, бурада чешидли һаллар да ола биләр: мәсәлән, әрәб әлифбасында бөјүк һәрфләр кичикләрден фәргләнмир; ја да ки, алман дилиндә бүтүн исимләр бөјүк һәрфлә јазылыр вә с.—бунлар хусуси һаллардыр). Лакин бурада да биз мөхтәлиф изаһы олан аномалијаларла да гаршылашырығ. Мәсәлән, бә'зи астронимләрин јазылышында буну мүшәһидә етмәк олар: *күнәш*, *ај* кими сөzlәри астрономлардан башға,

бөјүк һәрфлә јазан азыр. *Марс*, *Јупитер*, *Венера* кими көј чисимләри адлары исә бөјүк һәрфлә јазылыр.

Бир-ики кәлмә дә ономастик ваһидләрин дил системиндә јери барәдә. Фактлар көстәрир ки, һәр дилин ономастик ваһидләринин дил системиндәки јери, һеч олмаса, квантитатив (кәмијјәт, сәј) баһымдан фәргли олур. Рус ономатологларынын һесабламаларына көрә рус дилиндә бир милјондан чох фамилија вар. Һалбуки рус дилиндә үмуми сөzlәрин мигдары бундан гат-гат азыр. Шәхс адларынын сәјы да, мә'лум олдуғу кими, чох азыр. Дејәк ки, Азәрбајҗан дилиндә шәхс адларынын сәјы фамилијалардан гат-гат артығдыр. Умумијјәтлә, адвермәдә биздә чох бөјүк «сәрбәстлик» вар; мә'лум олдуғу кими, ара-сыра мәтбуатда бу сәрбәстлик һағлы оларағ тәнгид едилир.

Ән'әнәви нәтичә кими, гејд етмәк истәрдик ки, хусуси адлары һәмншә үмуми сөzlәрлә мөшғул олан елмин үсуллары илә тәдгиг етмәк мүмкүн дејил. Буна көрә дә дилин лүғәт тәркибини өјрәнән лексиколокија елминин үмуми сөzlәрлә вә хусуси адларла мөшғул олан мөхтәлиф шө'бәләринин олмасына еһтијач вар вә һазырда дилчиликдә белә елми «ихтисаслашма» артығ мөвҗуддур.

АЗӘРБАЈҖАН ДИЛИНИН ЕТИМОЛОЖИ ЛҮҒӘТИ ВӘ ОНУН ТӘРТИБИ ПРИНЦИПЛӘРИ

Етимолокија дилчилијин мүстәгил саһәләриндән бири олуб, сөzlәрин мәншәјини өјрәнир. Етимолокијада сөzlәр вә ја дикәр дил ваһидләри (мәсәлән, шәкилчи-

ләр) гоһум дилләрин мувафиг дил ваһидләри илә тутуш-дурулур, мә'лум ганунауҗуғунлуғлар әсасында онларын мәншәји, дил мәнсубијјәти, инкишаф јолу, фонетик вә мәнә дајишмәләри мүәјјәнләшдирилир. Бу мә'нада, етимолокија, әлбәттә, тарихи дилчиликлә даһа чох бағ-тымдыр. Етимоложи лүғәт исә, адындан да көрүндүјү ки-ми, лүғәтдир, тәбиидир ки, бурада јалныз сөзләр әсас көтүрүлүр (шәкилчиләр јох) вә бүтүн лүғәтләрдә олду-ғу кими, лексикографик принципләр әсасында шәрһ едилир. Бу мә'нада етимоложи вә тарихи-етимоложи лү-ғәтләр дә дилчилијин лексикографија саһәсинин, нечә дејәрләр, нүфуз даирәсиндәдир. Башга сөзлә, мәсәлән, изаһлы лүғәтләрдә сөзүн мә'насы, тәрчүмә лүғәтләриндә тәрчүмәси, орфографик лүғәтләрдә дүзкүн јазылышы верилирсә, етимоложи лүғәтләрдә сөзүн мәншәји көстә-рилир.

Азәрбајҗан дилинин етимоложи лүғәти саһәсиндә, чох тәәссуф ки, һәләлик елә бир иш көрүлмәјиб, һәнкаки лүғәтин өзү елми тәдгигат объект олмајыб, һәтта онун тәртиби принципләри лазымынча ишләнмәјиб. Үмумиј-јәтлә, етимоложи лүғәти олан дилләр о гәдәр дә чох де-јил. Өлкәмиздә бу саһәдә көрүлән ишләр әсасән рус ди-лине аиддир. Әсрин әввәлләриндә А. Г. Проебраженски-нин јаздығы ики чилдлик «Этимологический словарь русского языка» китабы нәшр едилмишдир (1910-чу ил-дә I, 1914-чу илдә II чилди). Һәмин лүғәт репродуксија јолу илә 1959-чу илдә тәзәдән чап олуңмушдур. Рус ди-линин етимолокијасы саһәсиндә Макс Фасмерин дөрд чилдлик лүғәти әләмәтдар һадисәләрдән сајылыр. Әсәр рус дилиндә ССРИ ЕА-нын мүхбир үзвү О. Н. Трубочо-вун тәрчүмәсиндә 1964—1973-чу илләрдә нәшр едилмиш-дир (Оригинал алман дилиндәдир). Г. П. Сыганенко-нун 1970-чи илдә Кијевдә нәшр етдирдији «Рус дилинин етимоложи лүғәти», һабелә Н. М. Шански вә б. һазыр-ладығлары «Рус дилинин ғыса етимоложи лүғәти» (М.,

1973, 3-е изд.) китаблары да бу саһәдә көрүлән уғурлу ишләрдәндир.

ССРИ халғлары саһәсиндә икичилдлик «Историко-этимологический словарь осетинского языка» әсәри вар. Дилчиликдә мүхтәлиф дил аилләринә, группларына аид етимоложи лүғәтләр һазырламағ тәчрүбәси дә мөв-чуддур. Мәсәлән, О. Н. Трубочовун ики алимлә һазыр-ладығы «Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд)» китабынын 1983-чу илдә 9-чу бурахылышы нәшр олуңмушдур. (Гејд едим ки, һәр бурахылыш 200—300 сәһифәлик китабдыр). Е. В. Севортјанын «Этимологический словарь тюркских языков (обшетюркские и межтюркские основы)» бу саһә-дә апарылмыш ишләрдәндир. Саитләрә, «Б» вә «В», «Г», «Д» һәрфләринә һәср олуңмуш үч китаб мувафиг ола-рағ, 1974, 1978 вә 1980-чы илләрдә чапдан чыхмышдыр. Конкрет түрк дилләринә аид јазылмыш «Этимологичес-кий словарь чувашского языка» (мүәллифи В. Г. Јего-ров) вә «Казак тли кыса етимологиялыг сөз » етимолокијанын мүасир сәвијјәсиндә хејли ашағы олан әсәрләрдир.

Азәрбајҗан дилчилијиндә етимоложи тәдгигатлар, әсасән, бир нечә сөзүн мәншәјинин арашдырылмасы илә мөһдудлашыр. Етимолокијасы өјрәнилән сөзләрин чоху исә диалектизмләрдир. «АДУ-нун елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат)» сәријасынын мүхтәлиф нөмрәләриндә Азәрбајҗан дилинин тарихи-етимоложи лүғәтинә даир чап олуңмуш материаллар исә, нечә дејәрләр, илк чү-чәртиләрдир.

Һәр шејдән әввәл, етимоложи лүғәтин сөзлүјү барәдә. Бизә белә кәлир ки, сөзлүк тәртиб едиләркән, баш сөз-ләрин етимоложи мәнсубијјәтинә дејил, онларын ишлән-мә даирәсинә диггәт јетирмәк, даһа кениш ишләнәнләри сечмәк лазымдыр. Лүғәтин һәчми сүн'и сурәтдә бөјү-дүлмәсин дејә, мүасир дилимиз үчүн әсасән көк олан сөз-

лери сечмәк, бүтүн дүзәлтмә вә мүрәккәб сөzlәри исә әсас тәркиб һиссәсинә ујғун олан јувачығларда садаламағ мәгсәдәујғун олар. Лүғәтин сөzlүјүнү тәшкил едән сөzlәрин һамысынын дилимизин лүғәт тәркибинин фәал фондуна дахил олмасы әсас шәрт кими гәбул едилмәлидир.

Лүғәтин вә лүғәт мәгаләләринин гурулушуна кәлинчә, белә дүшүнүрүк ки, етимоложи лүғәтдә лексикографик ән'әнәләримизә әсасланмалыјығ. Башга сөzlә, лүғәтдә баш сөzlәр әлифба сырасы илә верилмәли, фонетик тәркибчә ејни, мә'нача бир-бириндән фәргләнән сөzlәр, јә'ни омонимләр баш сөз кими нәзәрдә тутулмалы, вә мүстәгил јувачығда тәдгиг едилмәлидир. Ејни сөзүн вә ја шәкилчинин фонетик вариантлары паралел (/ /) ишарәси илә, һағгында данышылан сөzlәр мәтн дахилиндә гара шрифтлә верилә биләр. Һағгында данышылан сөzlәрин мә'насынын апостраф ишарәси арасына алынмасы, морфемләр, јә'ни көк вә шәкилчиләр арасына + ишарәсинин гојулмасы, һәр бир баш сөздән сонра онун һансы нитг һиссәсинә дахил олдуғунун көстәрилмәси мәгсәдә ујғундур.

Лүғәтдә Азәрбајчан сөzlәринин етимоложи-тарихи изаһыны дејәчәјимиз ардычыллығла вермәји тәклиф етмәк истәрдик:

1) тәдгиг едилән сөз лазым кәлдикдә башга түрк дилләриндә вә түрк дилләринә аид јазылы абидәләрдә онлара мувафиг сөzlәрлә муғажисә едилир; бунун нәтичәсиндә онун ән гәдим шәкли вә мә'насы мүәјјәнләшдирилир. Бу үсүл истәр бүтүн үмүмтүрк, истәрсә дә Азәрбајчан көклү баш сөzlәрин һамысына тәтбиг едилир.

2) дилимиздә ишләнмәси, мүхтәлиф шәкли вә мә'на дејишикликләринә уғрамасы әдәби дилимизин мүхтәлиф дөврләринә аид мисалларла көстәририлр;

3) башга һансы дилләрә кечмәси имкан дахилиндә гејд олунур;

4) баш сөzlәрин әсасында һансы дүзәлтмә вә мүрәккәб сөzlәрин әмәлә кәлмәси белә бир ардычыллығла көстәририлр: а) билаваситә баш сөздән әмәлә кәләнләр, б) баш сөз көклү дүзәлтмә сөздән әмәлә кәлән дүзәлтмә сөzlәр; мүрәккәб сөzlәрдән исә јалныз биринчи тәркиб һиссәси баш сөздән ибарәт оланлар верилир.

Дилимиздәки әчнәби сөzlәрин етимоложи тәһлили үчүн исә белә бир ардычыллығ јахшы-олар:

1) лүғәтдә верилән әчнәби сөз һансы дилә мәнсубдур вә дилимизә һансы дилдән кечмишдир;

2) Азәрбајчан дилиндә һансы шәкли вә мә'на дејишикликләринә мә'руз галмышдыр;

3) дилимизә тәхминән нә заман кечмишдир;

4) һансы тарихи инкишаф просесини кечирмишдир;

5) нәһајәт, һансы дүзәлтмә вә мүрәккәб сөzlәрин әсасыны тәшкил едир.

Лүғәтдә етимолокијасы верилән сөzlәрин изаһында, јери кәлдикчә, Азәрбајчан дилинин вә диқәр түрк дилләринин диалект материалларындан да истифадә етмәк олар. Лүғәт мәсәләләриндә бу вә ја диқәр сөзүн мәншәјинә даир фикирләрин әдәбијатда гәбул едилмиш шәрти ишарәләрлә көстәрилмәси мәгсәдәујғундур.

Нәһајәт, лүғәтин сонунда әсәрдә гејд олунан истәр садә, истәрсә дә мүрәккәб сөzlәрин әлифба сырасы илә сијаһысы верилә вә онларын һағгында һансы сәһифәдә вә һансы јувачығда мә'лумат алмағын мүмкүн олдуғу гејд едилә биләр. Бу лүғәтдән истифадәни хејли асанлашдырыр.

Лүғәтин диқәр түрк дилли республикаларын тәдгигатчылары үчүн марағлы ола биләчәји нәзәрдә тутулдуғундан, етимоложи вә тарихи чәһәтдән тәдгиг едилмиш сөzlәрин азәрбајчанча-русча вә русча-азәрбајчанча лүғәтинин дә әсәрә әлавә едилмәси фикримизчә чоҳ әһәмијјәтлидир.

ЭДЭБИ ДИЛИМИЗИН ЛЕКСИК НОРМАЛАРЫ ВЭ ТЭДРИС ЭДЭБИЛЛАТЫ

Нитг мэдэнијјэтинин јүксэлишиндэ онун нормаларынын мүэјјэн едилиб горунмасынын һалледичи әһәмијјәти вардыр. Әкәр биз «хошбахт» сөзүнүн бир јердә «хошбахт», дикәр бир јазыда «хошбахт» формаларына раст кәлириксә, бу о демәкдир ки, әдәби дилимизин орфографик нормаларына лазымынча әмәл олунмур. Јахуд бир јердә биз «кәмәјилә», башга јердә «кәмәји илә», бир јердә «јазсајдыг», дикәр јердә «јазса идик» формалары илә гаршылашырыгса, бу о демәкдир ки, әдәби дилимизин грамматик нормативинин бәзи маддәләри позулур.

Нитг мэдэнијјэтинин горунмаға чидди сһтијачы олан нормаларындан бири дә лексик нормадыр. Академик М. Ширәлијев өзүнүн «Нитг мэдэнијјәти мәсәләләри» адлы үч мәғаләсиндән биринчисини «Мүасир әдәби дилимизин лүғәт тәркиби һаггында» адландырмасы («Коммунист» гәзети, 1976, 27 август, № 199) тәсадүфи дејил. Доғрудан да, нитг мэдэнијјэтинин ән кениш вә ән күтләви характердә олан саһәси мәһз лексикадыр. Орфографик вә грамматик нормалашма мәсәләләри илә даһа чох мүтәхәссисләр, биринчи нөвбәдә дилчиләр мәшғул олурса, лексик нормалашма ән мүхтәлиф пешә вә сәнәт саһибләринин мүбаһисә мејданы ола билир. Хүсусән терминология саһәсиндә ујғун елмләрин нүмајәндәләри дил мүтәхәссисләринә чох чәтинликлә күзәштә кедирләр. Көрүнүр, бу онунла бағлыдыр ки, нитг мэдэнијјэтинин ән чох мүбаһисә доғуран саһәси мәһз лексик нормалардыр. Лексик нормалашмаын һансы сөзләринә үс-түнлүк верилмәси мәсәләси, демәк олар ки, һәмишә фикир ихтилафларына сәбәб олмушдур. Дилчилик мәсәләләри илә дә мүнтязәм мәшғул олан көркәмли әдәбијјатчы вә тәнғидчи М. Чәфәр нечә ил бундан әввәл измышды: «Мәлүмдур ки, Мирзә Фәтәли дөврүндән башлаја-

раг бу күнә гәдәр дилимиздә олан ше'р, исте'дад, сурәт, мөвзу, хасијјәт, сәчијјә, мүтләг, мүчәррәд, мухтаријјәт, тәчавүз, маддә, худбин, мәнсәбпәрәст кими сөзләрлә бирликдә, поезија, талант, образ, тема, характер, карјерист, абсолјут, егонист, абстракт, автономия, агрессия, антагонист вә с. јүзләрчә сөзләр дә олмушдур. Бәзи јолдашлар бу кими сөзләрин дилдә мүгабил ишләдилмәсини дүзкүн һесаб етмирләр. Мәсәлән, һәм талант, һәм дә исте'дад сөзүнү ишләдәндә, һәм тәчрүбә, һәм практика, һәм ше'р, һәм поезија, һәм худбин, һәм егонист сөзүнү ишләдәндә онлар дејирләр: јох, дили корлајырсыныз, исте'дад вә ше'р сөзләри вар икән талант вә поезија сөзләрини ишләтмәк артыгдыр. Онлар дилә артыг дахил олан вә ејни мәфһуму ифадә едән сөзләрин һансыны сахлајыб, һансыны атмаг лүзүмү һаггында дүшүнүрләр».¹ Бизчә, бу вәзијјәт ијirmi алты ил бундан әввәл олдуғу кими, инди дә галыр вә онун галмасы бир чох чәһәтдән тәбиидир.

Белә бир вәзијјәтдә нитг мэдэнијјэтинин лексик нормалашмасында тәдريس әдәбијјатынын ролунун нә гәдәр бөјүк олдуғуну хүсусилә гејд етмәјә сһтијач вар. Мәлүмдур ки, јашлы нәсил мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф лексик нормалара јијәләнмиш вә она вәрдиш етмишдир. Елмин инкишафы вә дикәр дәјишиклијин едилмәси тәбии олараг онларын бәзиләринин чидди мүгавимәтинә раст кәлир. Беләликлә, бир груп бир чүр лексик нормалара, дикәр груп исә башга чүр лексик нормалара әсәсланыр вә бу, халгын нитг мэдэнијјэтинин сүрәтли јүксәлишинә һеч шүбһәсиз, мәнфи тә'сир кәстәрир. Адамлар нитг мэдэнијјэтинин ромларына илк мәктәб јашларындан јијәләнмәјә башлајырлар. Нитг мэдэнијјәти газанылмасы узунмүддәтли, сүрәкли олдуғундан газаныл-

¹ Мәммадчәфәр Чәфәров. Азәрбајҟан әдәби-бәдһи дилинин бәзи мәсәләләри һаггында. «Сәнәт јолларында», Бақы, 1975, сәһ. 157.

мыш дил мәдәнијјәтинин тәсири дә узунмүддәтли олур. Тәбиидир ки, бу бахымдан тәдрис әдәбијјатынын нитг мәдәнијјәти нормаларынын инкишафындакы ролу даим диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Азәрбајҗан Дөвләт Тәдрис-Педагожи Әдәбијјаты Нәш-Нәшријјаты «Маариф» әдәби дилимизин мүхтәлиф сәһә-ләриндә олдуғу кими, нитг мәдәнијјәтинин лексик нор-малашмасында да јахындан иштирак едир вә фәјдалы көмәк көстәрир. Сөзләрин дүзкүн сечилмәси вә дүзкүн ишләдилмәси сәһәсиндә нәшријјатын хејирли ишләри вардыр. Мүхтәлиф елмләрә аид терминологиянын са-битләшмәси, уғурлу, тәзә терминләрин јарадылмасы са-һәсиндә дә нәшријјатын хидмәти јүксәк гиймәтләндирил-мәлидир.

Нитг мәдәнијјәтинин лексик нормалашмасында тәд-рис әдәбијјаты хидмәт көстәрәркән лексик нормаларын вәһдәтинә хүсуси фикир верир. Бу о демәкдир ки, дејәк ки, али мәктәбләрә аид дәрсликләрин, елми әсәрләрин дили илә орта мәктәбә аид тәдрис әдәбијјатынын дили арасында нитг мәдәнијјәтинин лексик нормалары бахы-мындан да вәһдәт олмалыдыр. Гејд едәк ки, «Маариф» нәшријјатынын истәр өз нәшрләри, истәрсә дә ди-кәр нәшријјатларын чап мәһсуллары арасында бу чәһәтдән һәгигәтән мөһкәм вәһдәт вардыр вә бу о гәдәр мүтләг сәчијјәдәдир ки, биз јалныз бу сәһәдә нәзәрә дәјән нөг-санлары көстәрәчәјик. Али мәктәбләрин биолокија фа-күлтәләриндә «Тәбиәтин горунмасы» фәнни тәдрис еди-ләр. Һәмин фәннә аид Ч. Ахундзаде вә Ә. Һүсејновун «Мөшәчилик вә Азәрбајҗанда тәбиәтин горунмасы» (Б., 1962), В. Гулијевин «Битки аләми вә онун горунмасы» (Б., 1963), В. Гулијевин «Битки аләми вә онун горунма-сы» (Б., 1965), Г. Т. Мустафәјевин «Тәбиәтин горунма-сы» (Б., 1970) дәрс вәсаитләри нәшр олунмушдур. Бу фәнни бәзи мүәллифләр тәбиәтин мұһафизәси дә адлан-дырырлар. Биринчинин үстүнлүјү (горунма—Азәрбај-

чан, мұһафизә—әрәб сөзүдүр) көз өнүндәдир. Тәәссүф ки, 4-чү синфин «Тәбиәтшүнаслыг» дәрслијиндә һәр јер-дә мұһафизә сөзү ишләнмишдир: Сујун мұһафизәси (сәһ. 80), Јералты сәрвәтләрин мұһафизәси (сәһ. 94), Торпа-ғын мұһафизәси (сәһ. 107), Биткиләри мұһафизә един (сәһ. 123) вә с.

Әдәби дилимиздә рус дилиндәки «недра» сөзүнүн гар-шылыгы кими «јерин тәки» бирләшмәсиндән истифадә олунур. ССРИ Али Совети сессиясынын бу јахынларда тәбул етдији ганунда «јерин тәки» термининдән истифа-дә едилмишдир. Ады чәкилән китабда «јералты сәрвәт-ләр» бирләшмәсинә термин кими үстүнлүк верилмиш-дир: «охрана недр»—«јералты сәрвәтләрин мұһафизәси» (әслиндә белә олмалыдыр: Јер тәкинин горунмасы).

Бәзи һалларда әдәби дилә, әслиндә, дүзкүн олмајан гәлиб әсасында дахил олан бәзи сөзләр вә сөз бирләш-мәләри ибтидан вә орта мәктәб дәрсликләринә дә дахил олур. Белә ифадәләрдән бири «нә кими?» (әслиндә «һан-сы» олмалыдыр) ифадәсидир. Тәәссүф ки, 3-чү вә 4-чү синфин «Тәбиәтшүнаслыг» дәрсликләриндә онлардан бол-бол истифадә олунур. 3-чү синифдә: «Онлардан нә кими (әслиндә һансы) охшар чәһәтләри вардыр?» (сәһ. 12) «Бунларын нә кими охшар вә фәргли чәһәтләри вар-дыр?» (сәһ. 13); 4-чү синифдә: «Сизин јашадығыныз јер-дә јералты сәрвәтләрин горунмасы үчүн нә кими ишләр көрүлүр?» (сәһ. 95).

Дәрсликләрин дилиндә нитг мәдәнијјәтинин лексик нормативләриндән бири бундан ибарәтдир ки, ујғун әш-ја вә һадисәләрин изаһында ејни лексик вәһидләрдән истифадә едилмәлидир. Рус дилиндәки дәрсликләрдә даима горунан бу хүсусијјәт бәзи дәрсликләрин азәрбај-җанчаја тәрчүмәсиндә, тәәссүфләр олсун ки, нәзәрдә ту-тулмамышдыр. Мәсәлән, 4-чү синиф үчүн «Тәбиәтшүнаслыг» дәрслијинин русчасында ејни чинсли «Растения—обитатели суши» (сәһ. 111), «Растения—обитатели во-

доемов» (сəh. 116), «Чивотные—обитатели суши (сəh. 125), «Чивотные—обитатели водоемов» (сəh. 129) башлыглары һәмнин дәрслијин азәрбајчанчаја тәрчүмәсиндә белә кедиб: «Гуруда јашајан биткиләр» (сəh. 111), «Су һөвзәләриндә битән биткиләр» (112), «Гуруда јашајан һејванлар» (сəh. 125), Мүндәричатда: «Гуруда јашајан һәшәрәтлар» (сəh. 146), «Су һөвзәләриндә јашајан һејванлар» (сəh. 129).

Нитг мәдәнијјәти лексик нормаларынын тәләбләриндән бири сөзләрин мәнасындан дүзкүн истифадә едилмәсидир. Тәдрис әдәбијјатында бу гәбилдән бәзи нөгсанлар вар. Мәсәлән, дағ вә даш сөзләринин чидди мәна фәрги нәзәрә алынмадығындан «Тәбиәтшүнаслыг» (4-чү синиф) дәрслијиндә елми сәһвә јол верилиб: «Дағ сүхурларынын тәбии парчаланмасына ашынма дејилир» (сəh. 96).

Бу тәрифдән белә чыхыр ки, ашынма јалныз дағ сүхурларына аиддир. Һалбуки ашынма бүтүн даш сүхурларына аид һадисәдир. Јери кәлмишкән, дәрслијин оријиналында мөһз «даш» сөзүндән истифадә едилмишдир: «Разрушение каменных пород называют выветриванием» (сəh. 96). Тәрифдә «парчаланма» сөзүндән дә јеринә көрә истифадә едилмәмишдир. Ашынмада сөһбәт парчаланмадан јох, дағылмадан кедә биләр. Һәмнин тәрифдә тәбии сөзү дә артыгдыр.

«Торпағ дағ сүхурундан нечә фәргләнир?» (сəh. 103) чүмләсиндә «нечә» сөзүндән дүзкүн истифадә едилмәјиб (нә илә олмалыдыр).

Орта мәктәб дәрсликләриндә «коллексија» сөзү чох ишләдилир. Тәәссуф ки, бәзи дәрсликләрдә онун да мәнасы лазымынча нәзәрә алынмајыб. Мәсәлән, 3-чү синфин «Тәбиәтшүнаслыг» китабында тез-тез «коллексија топламағ» фе'ли ишләдилир (бах: сəh. 3, 35, 39 вә с.) «Коллексија» лүғәт китабларында да көстәрилдији кими, «елми, бәдии вә тарихи әһәмијјәти олан шејләрин

мүәјјән систем үзрә топланмасы» демәкдир. Белә олан һалда «коллексија» сөзүнү «топламағ» фе'ли илә идәрә етмәк дүзкүн олмаз. Көрүнүр, китабын бир чох башга сәһифәләриндә олдуғу кими, «коллексија» сөзүнү «дүзәлтмәк» фе'ли илә ишләтмәк доғру олар: коллексија дүзәлтмәк.

Бизә галырса, «Ученые—борцы за науку» («Природоведение» для 4-го класса, сəh. 12) чүмләсини «Алимләр елм фәдаиләри олмушлар» кими тәрчүмә етмәк дә мәнача доғру дејил. «Фәдан» мүбариз сөзүнүн мәнасыны лазымынча ифадә етмир.

Нитг мәдәнијјәтинин лексик нормаларынын тәләбләриндән бири дә сөзләрин дүзкүн јазылышыдыр. Бу гәбилдән бурахылан нөгсанлар да чидди нөгсанлар һесаб едилмәлидир. Белә ки, онлар шакирдләрдә китаба, мүәллимә, лүғәтләрә шүбһә јарадыр, бәзән исә, мәсәлән, гәбул имтаһанларында ачы нәтичәләр верир. Ибтидаи вә орта мәктәбләрә аид дәрсликләрдә нитг мәдәнијјәтинин лексик нормалашмасына мане олан белә нөгсанларын да олмасы тәәссуф доғурур.

Мәсәлән, 3-чү синфин «Тәбиәтшүнаслыг» китабында «торағај» сөзү «турағај», 4-чү синфин «Тәбиәтшүнаслыг» дәрслијиндә исә «чисм» сөзү «чисим» кими јазылмышдыр. Бунлар дәрслик үчүн бағышланмаз нөгсанлардыр.

3-чү синфин ады чәкилән дәрслијиндә «мәһәлл» сөзүнүн јазылышы да доғру дејил. Дүздүр, әрәбчә әслиндә сөзүн ахырында ики «л» вардыр. Лакин һәтта «Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти»ндә (Б., 1967) сөзүн икинчи «л» һәрфи мө'тәризәјә алыныб (сəh. 376).

Нәһајәт, термин јарадычылығы һаггында. Бизчә, «материк» сөзүнү «гуру», «шар» сөзүнү «күрә» кими тәрчүмә единчә, һәмнин сөзләри дилимиздә мұһафизә етмәк даһа јахшы олар. Бир дә ки, һәр ики сөз дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләр кими «Азәрбајчан

дилинин орфографија лүәти»ндә (Б., 1975) верилмишдир.

Шүбһә јохдур ки, бу нөгсанлар тәдрис әдәбијјатынын нитг мәдәнијјәтимизин лексик нормалашмасы саһәсиндә көстәрдији хидмәт јанында чох кичикдир. Азәрбајҗан нитг мәдәнијјәтинин јүксәлишиндә тәдрис әдәбијјатынын бундан сонра да бөјүк рол ојнајачағына бөјүк инамымыз вардыр.

КЛАССИК ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗДАКЫ АДЛАРЫН ШӘРҲИ ҺАГГЫНДА

«Азәрбајҗан классик әдәбијјатында ишләдилән адларын шәрһи» китабы (елми редактору—Ә. Шүкүрзәдә, нәшријјат редактору—З. Нәчәјева) орта мәктәб шакирдләри, али мәктәб тәләбәләри, еләчә дә кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Азәрбајҗан классик әдәбијјатында чохлу шәхс вә јер адлары ишләнмәсини, һәтта бунларын бәзиләриндән бәдии ифадә вәситәси кими истифадә олунмасыны нәзәрә алдыгда, нәшријјатын вә белә бир китабы тәртиб етмәји өз өһдәсинә көтүрән педагожи емләр намизәди А. М. Бабајевин тәшәббүсүнү јалныз алгышламағ олар.

Китабын мејдана чыхмасы үчүн аз зәһмәт чәкилмәдијини нәинки кениш охучу күтләсинә, һәтта мүәјјән мәнада мүтәхәссисләр үчүн дә марағлы олан бир сыра адларын уғурлу изаһ олундуғуну гејд етмәк истәјирик. Шүбһә јохдур ки, классик әдәбијјатымызы дәриндән өјрәнмәкдә китабын бөјүк әһәмијјәти вар вә буна көрә дә чохдан сатылыб гуртармыш һәмин китабын икинчи нәшринә еһтијач һисс едилир.

Мәлүм олдуғу кими, дилчилик елминин хүсуси ад-

ларла мәшғул олан ајрыча бир саһәси—ономастика сон илләр әрзиндә о гәдәр сүр'әтлә инкишаф етмишдир ки, ону һәтта мүәјјән мәнада мүстәгил елм саһәси дә сајмағ олар. Белә олан һалда, шүбһә јохдур ки, хүсуси адлара һәср олунмуш һәр һансы әсәри тәртиб едәркән һәмин елм саһәсинин тәләбләринә әсасланмағ вачибдир.

Ағададаш Бабајевин китабы ашағыдакы бөлмәләри әһатә едир: «Тарихи шәхсијјәтләр», «Сүләләләр вә гәбиләләр», «Дини, мөвһуми вә әфсанәви адлар», «Чоғрафи адлар», «Әсәр, гәзет вә журналлар», «Мүхтәлиф адлар», әләвә (илин һејванлар үзәриндә тәһвил олмасы).

Көрүндүјү кими, тәртибчи бурада һеч бир елми мејара әсасланмамышдыр. Бу да өз нөвбәсиндә тәбии оларағ бир сыра чидди гүсурларын мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур.

Һәр шејдән әввәл классик әдәбијјат охучусу она таныш олмајан хүсуси адларын категоријасыны мүәјјәнләшдирмәк вә онлары китабда ахтарыб тапмағ чәтинлији гаршысында галмышдыр. Дикәр тәрәфдән, бә'зән тәртибчи өзү сөзләри бу бөлмәләрдә дүзкүн јерләшдирә билмәмишдир. Мәсәлән, **Ватикан**. Сиз билән бу сөз һансы бөлмәдә олмалыдыр? Китабын тәртибчиси буну «Дини, мөвһуми вә әфсанәви адлар» бөлмәсинә дахил етмишдир. Ајдындыр ки, һаггында данышдығымыз китабда «1929-чу илдә тәшкил олунмуш чох кичик дини дөвләтдир. Рома шәһәринин бир һиссәсиндә јерләшир, католикләрин мәркәзидир. Саһәси 0,44 км², әһалиси 1000 нәфәрә јахындыр» (сәһ. 76) кими изаһ едилмиш сөзү һәмин бөлмәдә ахтармағ охучуларын ағлына кәлмәз.

Үмумијәтлә, бөлкү илә әлағәдар китабда бә'зи зиддијјәтләр мүшаһидә олунур. Мәсәлән, «Бәни һашим (Һашим өвлады)—Мәһәммәд пејғәмбәрин (бах) мәнсуб олдуғу нәслин адыдыр» (сәһ. 67) «Сүләләләр вә гәбиләләр» бөлмәсинә дахил едилдији һалда, дејәк ки, «Аббасиләр (750—1258)—әрәб хәлифәләринин сүләләсидир»

(сəһ. 72) «Дини, мөвһуми вә әфсанәви адлар» бөлмәсинә салынмышдыр.

Јахуд китабын «Тарихи шәхсијјәтләр» бөлмәсиндә јунан философу вә һәкими Гиппократ (Бократ) һаггында јазылыр: «... Тәбәбәт елминин бәниси олан Бократ Шәрг поезијасында Логман ады илә мәшһур олмушдур» (сəһ. 13), «Дини, мөвһуми вә әфсанәви адлар» бөлмәсиндә исә Логман һаггында охујурур:

«Һәр һалда Логман шәхсијјәти вә миллијәти, һәтта вүчудунун заман вә мөканы (?) мә'лум олмајан әфсанәви (курсив бизимдир—А. А.) бир философ вә һәким олмушдур» (сəһ. 89).

Бу вәзијјәт өзүнү Туран сөзүнүн изаһында да көстәрир. Белә ки, 21-чи сәһифәдә Әнуширванын «Рум, Туран, Гиндистан вә башга гоншу өлкәләрлә мұһарибәләрдә бир чох јерләри зәбт» етмәсиндән тарихи факт кими данышылдығы һалда, Туран сөзү «Дини, мөвһуми вә әфсанәви адлар» бөлмәсиндә верилмишдир (сəһ. 99).

Јахуд, Аггојундулар XV әсрин II јарысында феодал дөвләти кими изаһ едилмиш, ләкин «Сүләләләр вә гәбиләләр» бөлмәсинә дахил едилмишдир (сəһ. 66).

Китабын сөзлүјүнүн мүәјјәнләшдирилмәси принципі дә ајдын дејил, бизчә, бурада да елә бир мөһим принцип көзләнилмәмишдир. Белә ки, китабда классик әдәбијјәтдә ишләдилән адларла јанашы, классик әдәбијјәти јараданларын да бәзиләринин ады вардыр. Мәсәлән, һејран ханымын китаба нә үчүн дахил едилдији ајдын олмадығы кими, Натәванын нә үчүн дахил едилмәдијини мүәјјәнләшдирмәк дә чәтипдир. Вә јахуд, китабда Спиноза, Декарт вә саир һаггында мә'лумат верилир. Ләнис һаггында исә јох.

Китабда бир сыра фактик сәһвләр дә вардыр. Мәсәлән, 7-чи сәһифәдә III Александр (1845—1894) I Александрын икинчи оғлу һесаб едилир; I Александрын вәфат етдији ил исә 1825-чи ил кими көстәрилир. Итали-

јанын 1882-чи илдә вәфат етмиш халг гәһрәманы Һарибалдинин өлүм или 1872-чи ил кими верилмишдир. (сəһ. 15). Белә сәһвләр М. С. Боронсов, Т. В. Вудро, С. Ј. Вите һаггында верилмиш гејдләрдә дә вардыр. 1731—1786-чы илләр арасында јашамыш Ағасы хан һаггындакы гејддә исә, XVIII әср әвәзинә, XIX әср кетмишдир.

Китабда Иззәддин Мәс'уд һаггында јазылыр: «Мо-сулда һакимијјәт сүрән Сәлчуг һөкмдарларындан бири-дир» (сəһ. 26). Һалбуки, о сәлчуг дејил, зәнки сүләлә-синә мәнсуб һөкмдарлардандыр вә һакимијјәтә, А. Баба-јевин көстәрдији кими Сәјфәддин Газинин өлүмүндән (1181-чи ил) сонра јох, 1176-чы илдә кечмишдир (Бах: К. Ә. Босворт. Мусулманские династии. М., 1971, сəһ. 169).

Китабда изаһы дегиги верилмәјән адлар да вардыр. Мәсәлән, хәзәрләри китабын тәртибчиси тәркибиндә түрк тајфалары олан гәбиләләрдән һесаб едир (сəһ. 71). Һал-буки гәбул олунмуш үмуми фикрә көрә, хәзәрләр түрк тајфасы олмуш вә дилләри дә түрк дилләри групуна да-хилдир. Бөјүк рус дилчиси В. И. Дала, Рум, руми вә саир адлара һәср едилмиш изаһларда да дегиг олмајан чә-һәтләр вар.

Бәзи јерләрин, һадисәләрин ады китабда дүзкүн верилмәмишдир. Мәсәлән, бөјүк франсыз әдиби вә мү-тәфәккири Волтерин әсл ады вә фамилијасы Мари Франсуа Аруе—Мари Арус кими (сəһ. 14) Франса Ру-сија иттифагы—Франко-Рус иттифагы кими (сəһ. 8), Ираг Республикасы, Ираг Әрәб республикасы (сəһ. 106, 107, 111, 113) кими кетмишдир.

Бәзи сөzlәр вә изаһлар дегиг дејил. Мәсәлән, улдуз-шүнас (астроном мә'насында) (сəһ. 11), «кур (чөл еш-шәји, буна бәзән чүјүр дә дејилир)» (сəһ. 12), «електро-техник мүәссисә вә компанија» (сəһ. 17) буна мисал ола биләр.

Гүдс барәсиндә јазылмышдыр: «Фәләстин өлкәсинин (јахын Шәргдә Сурија илә Әрәбистан арасында јерләшир) мәркәзи олан гәдим шәһәрди» (сәһ. 109). Мә'лумдур ки, јер үзүндә һазырда **Әрәбистан** адында өлкә јохдур.

Китабда мәнтиги олмајан изаһлар да вар. Мәсәлән, Декарт һаггында јазылыр: «Мәшһур Франсыз философу вә алимидир» (сәһ. 17). Философ вә алим сөзләрини бу шәкилдә фәргләндирмәк олмаз: Садәчә олараг, белә јазмаг лазым иди: мәшһур франсыз философу вә ријасијјатчысы.

Бә'зи адларын изаһы ајдын дејил. Мәсәлән, **Хәрхиз** һаггында јазылыр: «Чинин Түркүстан һиссәсиндә ә'ла мүшкү вә тохунма маллары илә мәшһур олмушдур. **Һамин** тохунма маллара хәрхиз дә дејилир» (сәһ. 118). Мә'лум олмур: **хәрхиз** өлкәдир, шәһәрди, кәндди, нәдир?

Китабын дили нөгсанлыдыр. Македонијаја һәср олунмуш јазыда белә чүмлә вар: «Искәндәр јерли олдуғу үчүн Македонијалы Искәндәр јерли олдуғу үчүн она Македонијалы Искәндәр дә дејирләр» (сәһ. 114).

Хорасан сөзүнүн изаһы исә тамамилә анлашылмаздыр: «Орта әсрләрә гәдәр Орта Асијанын ән бөјүк өлкәлериндән бири олмушдур. XX әсрә гәдәр тамамилә Ирана дахил иди. Һазырда гәрб һиссәси (әсас һиссәси) Ирана, шәрг һиссәси Әфғаныстана, шимал һиссәси исә ССРИ-јә дахилди. Хорасанын һүдудлары һаггында чоғрафијашунасларын рә'јләри мүхтәлиф олмушдур. Куја буна сәбәб одур ки, мүхтәлиф дөврләрдә Хорасанын әразиси кенишләнмиш вә кичилмишди. Гәдим Иран дөвләтләри, јә'ни Пишдадјан (бах) вә Кәјанјан (бах) заманында әсил Иран, Хорасан вә онун әтрафындан ибарәт олмуш вә Бәлх шәһәри Иранын пайтахты имиш...» (сәһ. 117, 118).

Јери кәлмишкән, ону да гејд едәк ки, **Пишдадјан** сөзү китабда, нәдәнсә, «Дини, мөвһуми вә әфсанәви адлар» бөлмәсиндә верилиб (сәһ. 95).

Кәјан сөзү дә Кәј (кәјан) шәклиндә һәммин бөлмәдә кетмишди.

Китабда бир сыра дегиг олмајан фикирләр дә вардыр. Мәсәлән, 34-чү сәһифәдә јазылыр: «Мәздәк VI әсрин әввәлләриндә халг үсјанына рәһбәрлик етмиш вә үмуми бәрабәрлији, кәндли рәһбәрлијини ирәли атмыш олан шәхс һесаб олунур ки, әдәбијјатда бу һәрәкат комунист һәрәкаты (курсив бизимди—А. А.) адланыр. Сәттәрхан мәгаләсиндә онун Гарачадаг рајонунда (курсив бизимди—А. А.) доғулдуғу кәстәрилир (сәһ. 49). 10-чу сәһифәдә күрчү шаири Н. М. Бараташвили һаггында јазылмышдыр: «Шото Руставелидән сонра Күрчүстанын ән бөјүк (курсив бизимди—А. А.) шаириди».

Кәстәрдијимиз нөгсанлар, һеч шүбһәсиз, китабын компилјатив сәһијјәдә олмасындан ирәли кәлир. Белә һалларда, һеч олмаса, әсәрин үслуб вәһдәтинә наил олмаг лазым иди. Лакин бу мәсәләјә дә мүәллиф чидди јанашмамышдыр. Бизә галырса, тәртибчи әсәрин икинчи нәшрини чапа һазырларкән ону әмәлли-башлы, диггәтлә тәзәдән ишләмәлиди.

ДҮЗКҮН ЈАЗЫ ТӘ'ЛИМИНИН ЕЛМИ ӘСАСЛАРЫ ҲАГГЫНДА

Сон илләр Азәрбајҗан дилинин тәдриси методикасы саһәсиндә бир сыра елми-тәдгигат ишләри апарылмыш, дәјәрли әсәрләр јазылмышдыр. Һәммин елми әсәрләрин мүһүм гисмини «Маариф» нәшријјаты монографија, дәрслик, дәрс вәсаити, методик кәстәриш кими чап ет-

мишдир ки, бунларын республикамызда ана дилинин тэдريس ишинин даһа жүксәк сәвијјәе ғалдырылмасында бөјүк фәјдасы олмушдур. Һәмин әсәрләр ичәрисиндә Әзиз Әфәндизадәнини 1975-чи илдә «Маариф» нәшријаты тәрәфиндән бурахылмыш «Дүзкүн јазы тәлиминин елми әсаслары» адлы китабы хусуси јер тутур. Мүәллимләр үчүн методик вәсаит кими нәзәрдә тутулмуш һәмин китаб охучуларын диггәтини бир нечә чәһәтдән чөлб едир. Һәр шејдән әввәл, әсәрин мөвзусунун актуаллығыны гејд етмәк истәрдик.

Мәлум олдуғу кими, орфографија ғәјдаларына чиди әмәл олунмасы нитг мәдәнијјәтинин ән мүһүм тәләбләриндән биридир. Һәмин тәләбә мүвәффегијјәтлә чаваб вермәк үчүн исә орфографија ғәјдаларынын сабитлији вачиб шәртләрдән сајылыр. Һалбуки республикамызда Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмаға башлајан орфографија ғәјдаларымыз, Ә. Әфәндизадәнин јаздығы кими, 1936-чы илдән 1958-чи иләдәк алты дөфә дәјишдириләрәк рәсми шәкилдә ғәбул олунуб чап едилмишдир. Шүбһәсиз, бунун бир сыра объектив сәбәбләри олмушдур. Ә. Әфәндизадә өз китабында бу сәбәбләрдән бешини көстәрир. Лакин, бизә белә кәлир ки, орфографија ғәјдаларымызын бу гејри-сабитлијини илк нөвбәдә дүзкүн јазы тәлиминин әсасларынын лазымынча ишләниб һазырланмамасы илә изаһ етмәк олар. Бу вәзијјәт Ә. Әфәндизадәнин һаггында данышдығымыз әсәриндә тәдгиг едилән мөвзунун нә гәдәр актуал олдуғуну сүбүт етмәк үчүн кифәјәтдир. Әлбәттә, «Дүзкүн јазы тәлиминин елми әсаслары» методик көстәришинин гијмәтини јалныз онун мөвзу бахымындан актуаллығы илә мөһдудлашдырмағ олмаз. Китабын гурулушу, дили, үслубу вә с. чәһәтләри онун, мәшғулу олдуғу сәһәни дәриндән билән, һәртәрәfli лингвистик билији вә мәдәнијјәти олан тәчрүбәли бир алим тәрәфиндән јазылдығыны көстәрир. Азәрбајчан дилинин дүзкүн јазы тәлиминин елми әсас-

ларыны ајдынлашдырмаға мүәллиф өз әсәриндә беш фәсил ајырмышдыр. «Дил үнсијјәтинин хусусијјәтләри вә дүзкүн јазы тәлиминин үмуми принципләри» адланан вә нәзәри сәчијјә дашыјан биринчи фәсилдә мүәллиф дил үнсијјәтинин шифаһи вә јазылы формалары һаггында марағлы мәлумат вермиш вә онларын гаршылығлы әлагәсини ајдынлашдырмышдыр. Һәмин фәсилдә дүзкүн јазы тәлиминин үмуми принципләринә, һабелә орфографија вә онун бөлмәләринә һәср олунмуш сәһифәләр дә охучулар үчүн мүәјјән марағ доғурур. Бизчә, әсәрин икинчи фәсиндә гојулмуш мәсәлә дилчилијимиз үчүн тамамилә јенидир. Азәрбајчан дили графикасынын хусусијјәтләринә вә јазы тәлими мәсәләләринә һәср олунмиш һәмин фәсилдә Ә. Әфәндизадәнин һәрфләрин әсас, икинчи дәрәчәли вә үчүнчү дәрәчәли «мәналарына» аид вердији чәдвәл өз информатив жүкүнә көрә диггәти чөлб едир вә мүәллифин Азәрбајчан әлифбасына дахил олан һәрфләрин мүхтәлиф фонетик вәзијјәтләриндәки тәләффүзүнүн инчәликләринә нә гәдәр дәриндән бәләд олдуғуну ајдын көстәрир.

Китабын әсас мөвзусу өз һәллини «Азәрбајчан дили орфографијасынын хусусијјәтләри дүзкүн јазы тәлиминин әсаслары кими» адланан үчүнчү фәсилдә тапмышдыр. Һәмин фәсилдә орфографијанын графика илә әлагәси, орфографијанын өзүнәмәхсус әламәтләри вә үмуми тәләбләр әсасында Азәрбајчан дили орфографијасынын хусусијјәтләри кими үмуми мәсәләләрин изаһындан сонра, орфографијамызда баш верән дәјишикликләрин ганунаујғулуғлары вә Азәрбајчан дили орфографијасынын принципләри әсаслы сурәтдә тәһлил едилмишдир.

Сонрақы фәсилләрдә орфографијанын дүзкүн тәләффүзлә гаршылығлы тәлиминин әсаслары мүәјјәнләшдирилмиш вә ајдынлашдырылмыш, һабелә дүзкүн јазы тәлиминдә морфолокијанын јери вә әһәмијјәти көстәрилмишдир. Орфографијанын дүзкүн тәләффүзлә гаршы-

лыглы тә'лиминин әсасларына һәср олунмуш фәслин заһирән үмуми сәчијә дашыјан бөлмәләриндә дә биз инчә мүшаһидәнин мәһсулу олан конкрет дил фактлары илә гаршылашырыг ки, мүәллиф онлары мүвәффегијјәтлә үмумиләшдирмәјә наил олмушдур. Мәсәлән, гејд олунан фәслин «Орфографијанын тәләффүзә мүнәсибәти» адланан кириш бөлмәсиндә Ә. Әфәндизадә јазылышы биләваситә тәләффүзүнә көрә мүәјјәнләшән морфемләрдән конкрет сурәтдә бәһс етдикдән сонра онлары тәләффүзү биләваситә дүзкүн јазылышы үчүн тәминат верән (А) вә тәләффүзү јазылышына әсасән дәгигләшдикдән сонра дүзкүн јазылышы үчүн тәминат верән (Б) морфемләр шәклиндә группашдырмышдыр. Һәммин фәсилдә орфографијанын тәләффүзлә гаршылыглы тә'лиминин објектив вә субъектив әсаслары да, бизчә, дүзкүн мүәјјәнләшдирилмишдир.

Орографијанын орфоэпија илә гаршылыглы тә'лиминин әсаслары барәсиндәки мә'лумат да чидди тәдгигат тә'сири бағышлајыр вә мүсбәт мә'нада сечилир. Бунун сәбәби, һеч шүбһәсиз, мүәллифин әдәби тәләффүз саһәсиндә тәчрүбәли мүтәхәссис олмасы илә әлағәдардыр.

Дүзкүн јазы тә'лиминдә морфолокијанын јеринә вә әһәмијјәтинә һәср олунмуш сонунчу фәсил һаггында да мүсбәт сөzlәр демәк олар. Бурада сөз көкләринин вә шәкилчиләрин, һәбелә көмәкчи нитг һиссәләринин јазылышында мејдана чыхан чәтинликләр зәмининдә орфографијанын морфолокија илә әлағәли тәдрисинин вачиблији конкрет сурәтдә тәһлил едилмишдир. Бизчә, бу фәслин адынын бир гәдәр дәгигләшдирилмәјә еһтијачы вар. Фәслин мәзмуну ајдын көстәрир ки, бурада дүзкүн јазы тә'лиминдә үмумијјәтлә грамматиканын јох, мәһз онун шә'бәләриндән бири олан морфолокијанын јериндән вә әһәмијјәтиндән сөһбәт кедир. Белә олан тәгдирдә грамматика сөзүнү морфолокија илә әвәз етмәјә еһтијач һисс олунур.

Әсәр жүксәк елми сәвијјәси илә дә фәргләнир. Онун бүтүн бөлмәләриндә мараглы вә дәрин аналитик тәһлил үсулу илә гаршылашырыг. Мәсәлән, иди, имиш, илә, икән кими көмәкчи сөzlәрин, гошмаларын, сону х вә г самитләри илә битән, сөzlәрин јазылышындакы фәргләрин ән мүхтәлиф дил сәвијјәләриндә изаһ едилмәсиндә вә с.-дә мүәллиф мөһкәм мәнтиги ардычыллыг көстәрир.

Орфографијанын тарихи-ән'әнәви принципинин изаһында да мүәллиф заһирән парадоксал сәчијә дашыјан мәсәләләрин һәллиндә аналитик тәһлил үсулундан уғурла истифадә етмишдир.

Китабын, демәк олар ки, бүтүн бөлмәләри мүәллифин дилиминин фонетикасы вә грамматикасы саһәсиндә һәртәрафли елми билији һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр.

«Дүзкүн јазы тә'лиминин елми әсаслары» китабында мүбаһисәли, дәгиг олмајан чәһәтләр, бә'зи нөгсанлар да вардыр. Китабын «Орфографијада баш верән дәјишикликләрин ганунаујғунлуглары һаггында» бөлмәсиндә охујуруг: «Орфографијада вәхтәшәри баш верән дәјишикликләрә һеч дә тәсәдүфи бир һадисә кими баһмаг олмаз; мә'лум олдуғу үзрә Азәрбајҗан дили орфографијасында, тәхминән сон 45 ил әрзиндә бир нечә дәфә дәјишиклик едилмишдир. Бәзиләри буну хошакәлмәз һал һесаб едәрәк инди дә дејирләр: «Орфографија-ны нә гәдәр дәјишәрләр?», «Орфографијада тез-тез дәјишикликләр едилмәси кимә лазымдыр?» (сәһ. 72). Бизчә, бунлар һаглы суаллардыр. Белә олдуғу һалда мүәллифин һәммин мәсәлә барәсиндәки мүлаһизәси («Әл-җамызын инкишафында мүәјјән ганунаујғунлуглары (?) көрмәмәкдән, мәсәләнин маһијјәтини баша дүшмәмәкдән ирәли кәлир», сәһ. 73) бизә инандырычы көрүнүр.

Китабын 69-чу сәһифәсиндә иди һиссәчијинин «-јды/-јди/-јдү» шәклиндә јазылмасы барәсиндәки фикир дә о

гәдәр дегиг дежил. Мүәллиф жазыр: «...орфографијамызын сон варианты һәлә ләјһә шәклиндә музакирә еди-ләркән көстәрдијимиз көмәкчи сөзләрин мүәјјән мөгам-да саитлә битән сөзләрдән сонра јалныз ајры јазылышы-на тәрәфдар олан бәзи дилчи вә мүәллимләр ону әсас тутурдулар ки, *иди* һиссәчији *-јды/-јди/, /јду/-јду* шәк-линдә јазыларкән өз грамматик формасыны итирир, сөзү морфемләринә көрә тәһлил етмәк иши чәтинләшир. Ла-кин нә лингвистик, нә дә методик бахымдан бу фикри доғру һесаб етмәк олмаз. чүнки һәмин һадисә објектив характер дашыјыб, мүәјјән ганунаујғунлуғла—көмәкчи сөзләрин шәкилчиләшмәси просеси илә әлағәдардыр». Бу фикри она көрә дегиг сајмағ олмаз ки, дилимиздә саитлә битән сөзә саитлә башлајан шәкилчи артырдыг-да сәс артымы һадисәси, јә'ни ј саитинин артырылмасы һадисәси баш вермир. Бизчә, *иди* һиссәчијинин көстәри-лән варианты јалныз фонетик сәвијјәә айдир вә онун орфографијада өз ифадәсини тапмасына еһтијаж јохдур.

Китабын 91-чи сәһифәсиндә *чәкии, пәнчәрә, гәһрәман, һөкүмәт, раһат, гираәт, шүар, сәбир, нәсил, ијirmi* сөз-ләринин «Орфографијамызын морфоложи принципи вә онун маһијјәти» бөлмәсиндә изаһы, фикримизчә, доғру дежил. Бу сөзләрин јазылышында тарихи-ән'әнәви прин-сип әсас көтүрүлмүшдүр.

Фактик материалын изаһында да дегиг олмајан мүәј-јән чәһәтләр вар. Мәсәлән, мүәллиф китабын 71-чи сәһи-фәсиндә *тәәччүб, тәәссүф* сөзләрини графикамызын им-канларына мувафиг оларағ тә'ччүб, тә'ссүф шәклиндә јазмағы тәклиф едир. Мә'лум олдугу кими, биздә апост-роф саит һәрфин үзәринә гојуланда һәмин һәрфин ифадә етдијі сәсин узун олдугуну көстәрир. Һалбуки тәчрүби фонетик тәдгигат да сүбүт етмишдир ки, көстәрилән сөз-ләрдә бир узун ә: јох, ики ғыса ә саити вардыр.

Әлбәттә, гејд етдијимиз мубаһисәли чәһәтләр респуб-ликамызын танынмыш методист вә филологу Әзиз Әфән-

дизадәнин дәјәрли елми тәдгигатынын гијмәтини азалт-мыр. «Дүзкүн јазы тә'лиминин елми әсаслары» китабы-нын, нәшри һеч бир шүбһә јохдур ки, истәр Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы, истәрсә дә Азәрбајчан дил-чилији, хусусән тәтбиги дилчилијимиз вә нитг мәдәниј-јәти саһәсиндә әләмәтдар һадисәдир.

БИР ДАҢА ДУРҒУ ИШАРЭЛЭРИ ҺАҒҒЫНДА

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчан ССР-дә Азәр-бајчан дилинин дәвләт дили кими даһа фәал ишләдилмә-сини тә'мин етмәк тәдбирләри һағғында» гәрары бир сы-ра екстралингвистик мәсәләләрлә јанашы, Азәрбајчан дилинин нитг мәдәнијјәти мәсәләләрини бир даһа дәрин-дән нәзәрдән кечирмәк, дилимизин орфографик (дүзкүн јазы), орфоепик (дүзкүн дејим) вә үслуб нормаларыны муасир дилчилик бахымындан арашдырмағ, ону ән ин-кишаф етмиш дүңја дилләри ишығында ишләјиб һазыр-ламағ кими көрәкли вәзифәләр гаршыја гојур.

Нитг мәдәнијјәтинә аид биздә чох әсәрләр јазылыб, музакирәләр апарылыб. Тәәссүф ки, дилимизин орфогра-фијасы вә орфоепијасы саһәсиндә һәлә дә өз һәллини көзләјән чохлу проблемләр галмагдадыр. Сон әлли-алт-мыш илдә беш-алты дәфә дәјишдирилән орфографија гајдаларынын јени-јени ләјһәләри үзәриндә һәлә дә иш апарылыр. Инкишаф етмиш дилләр үчүн бәнзәрсиз олан бу вәзијјәтин, әфсуслар олсун ки, сону көрүнмүр. Азәр-бајчан дилчилијиндә чешидли китаб вә мәғаләләрин об-јекти олмуш мубаһисәли вә һәлл олунмамыш мәсәлә-ләрдән бири олан дурғу ишарәләри саһәсиндә көрүлмә-ли ишләримиз чохдур.

Дурғу ишарәләри илә биздә 30-чу илләрдән хусусн

мәшғул олмага башламышлар. 1935-чи илдә И. Һәсәнов «Мүәллимә көмәк» топлусунун 4—5 нөмрәсиндә «Дурғу ишарәләри барәсиндә бир нечә сөз» мәгаләсини чап етдирмиш, он ил сонра, 1945-чи илдә М. Һүсәйизадә илә М. Ширәлијевин бирликдә јаздығлары китабча чапдан чыхмышдыр. В. И. Ленин адына Азәрбајчан Педагожи Институту он алты илдән сонра М. һачыјевин «Дурғу ишарәләри» китабчасыны нәшр етмишдир. Дилимиздә дурғу ишарәләринин маһијәти, тәтбиги, тәдриси вә с. мәсәләләри барәсиндә мүхтәлиф илләрдә И. Һәсәновун, М. Һәсәновун, М. Адиловун, Ч. Әфәндијевин, Ш. Јусифлинин, А. Миријевин марағлы мәгаләләри чап олунамышдур.

Дурғу ишарәләринә биздә ики монографик тәдгигат да һәср едилмишдир. Онлардан бири З. Будагова вә Р. Рүстәмовун бирликдә јаздығлары «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри» (1965), икинчиси исә З. Будагованын акад. М. Ширәлијевин редактәси илә нәшр етдирдији ејни адлы китабдыр. Сонунчу әсәр дилимиздә дурғу ишарәләринин ишләнмә јери барәдә ән кениш вә ән әһәтәли тәдгигат ишидир. Тәсадүфи дејил ки, һәммин китаб барәсиндә алты мүсбәт ресензија чап олунамышдур.

Дурғу ишарәләри һағгында јазылмыш әсәрләр барәсиндә белә кениш данышмағда мәғсәдимиз вар. Чүнки бу гәдәр әтрафлы шәрһ едилмәсинә бахмајарағ, әдәби дилимизин, демәк олар ки, бүтүн үслубларында, хүсусән дә мәтбуатда вә бәдии үслубда дурғу ишарәләринин ишләнмәсиндә чохла сәһвләр өзүнү көстәрир вә онларын үнванына истәр үмуми, истәрсә дә конкрет нә гәдәр тән гид дејилсә дә, һәлә дә һәммин мәсәлә дилчилијимиздә һәлл олунамыш галмағда давам едир. Көрүнүр, бунун һәләлик ачылмамыш сәбәбләри вар.

Мәлум олдуғу кими, дилчилик ән'әнәсинә көрә дурғу ишарәләри дилдә ики әсас вәзифә дашыјыр: фонетик вә грамматик. Бунлардан биринчиси интонасија, хүсу-

сән онун ән мүһүм тәркиб һиссәләрини (мелодика, ритм, темп, тембр, фасилә) ифадә етмәк, шифаһи нитгин бүтүн експресијасыны вермәкдир. Икинчиси исә, сөзүн, чүмлә үзвүнүн, сөз бирләшмәләринин вә чүмлә компонентләринин грамматик маһијәтини көстәрмәјә хидмәт етмәкдир. Бунлардан биринчиси, һеч шүбһәсиз, әсасдыр вә сөзүн әсл мәнасында күтләви сәчијјәдәдир, ејни заманда да һа чох субјектив амилләрлә бағлыдыр. Данышан дурғу ишарәләриндән мәһз өз фикрини вә өз һиссәләрини ифадә етмәк үчүн фајдаланыр. Дикәри исә, јә'ни грамматик вәзифә дурғу ишарәләринә иснад едилән әлавә вәзифәдир вә күтләвиликдән чох узағ олуб, елми ихтисас сәчијјәси дашыјыр. Башға сөzlә, данышанын дурғу ишарәләриндән истифадәси чүмләләри нечә демәсиндән, һансы ритмдә, һансы тембрлә, һансы фасилә илә сөјләмәсиндән јох, грамматиканын тәләбләрини көстәрмәк мәғсәдиндән асылы олур. Мәсәлән, нә заманса, кимсә (көрүнүр, формал мәнтиги тәләбинә көрә) јазыб ки, ара сөzlәр чүмләнин ортасында кәләркән һәр ики тәрәфдән веркүллә ајрылмалыдыр. Мәнтиги «дәлил» вар: мадам ки, ара сөzlәр чүмлә үзвләри илә грамматик чәһәтдән бағлы олмур, демәли, о, јазыда да өз ифадәсини тапмалыдыр. Она көрә дә фонетик тәләбә көрә мәсәлән, «Сиз әлбәттә буну билмәли идиниз» чүмләси бир бөлүмдә (синтагмда), јә'ни чүмләдәки сөzlәр арасында хүсуси фасилә веритмәдән тәләффүз едилдији һалда, грамматик «тәләбә» көрә әлбәттә сөзүнүн сағында вә солунда кәрәк веркүл ишарәси гојасан.

Дурғу ишарәләринә јанашмадакы бу икилик бу вәчиб нитг мәдәнијјәти мәсәләсинин һәллини мүрәккәбләшдирир вә демәк олар ки, һәллолунмаз едир. Она көрә дә дурғу ишарәләринә һәср олунамыш китабларда биз белә мулаһизәләрлә гаршылашырығ: «Дурғу ишарәләринин нитгә вердији рәнкарәнкликләр она «өз јерини дүзкүн билмәк» һүғугуну тәләб етмәјә ихтијар верир. Тәәс-

сүфләр олсун ки, бу график васитә анчаг мүүжән мә'лум һалларда дүзкүн гојулур. Чох заман бунлар јазанын шәхси зөвгүнү охшајан үнсүрләрә чеврилир: һәр кәс чүмләнни тәләбинә јох, өз зөвгүнә көрә бунлардан истифадә едир. Нәтичәдә јазылы нитгимиз ја мүүжән инчәликләрдән мөһрүм олур, ја да һәр һансы ишарәләрлә лүзүмсуз шәкилдә јүкләнир».

Әдәби дилимизин бу пунктуасион мәнзәрәси, шүбһәсиз ки, дурғу ишарәләринә мөһз ики вәзифә бахымындан јанашылмасы илә, бу «аноним» дилчилик ән'әнәси илә бағлыдыр вә әслиндә објектив сәчијјә дашымыр. Демәли, чох мүрәккәб көрүнән мәсәләнни һәлл етмәк о гәдәр дә чәтин дејил.

Мәсәләнни көкү нәдәдир? Ондадыр ки, јухарыда гыса сијаһысыны вердијимиз әсәрләрин, демәк олар ки, һамысында дурғу ишарәләринә мөһз грамматик бахымдан јанашылыр. Фонетик чәһәт, нечә дејәрләр, үмумиләшдирилмәјә нисбәтән чәтин кәлдијиндән бүтүн дурғу ишарәләри, хусусән веркүл ишарәси башдан-баша грамматик јүклә јүкләнир. Тәсадүфи дејил ки, ады чәкилән китабларда нөгтәнни 13, нөгтәли веркүлүн 6, ики нөгтәнни 5, суал ишарәсини 3, нида ишарәсини 5, веркүлүн 54 (?) ишләнмә јери кәстәрилир вә тәфәррүатлы тәсвири верилир.

Әлбәттә, бу ишләнмә јерләрини тапыб мејдана чыхармаг чәтин олса да, фајдалыдыр. Лакин онларын мүтләг һаллары кими даима тәтбиг олунмасыны тәләб етмәк кәрәксиз ишдир.

Мәсәлән, веркүл ишарәсини ишләдилмәсини гејдшәртсиз бүтүн табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри, чүмләнни һәмчинс үзвләрини, тәк-рарланан ејни сөзләрин һүдудлары үчүн, јалварыш, хәһиш, анд, әзизләмә билдирән сөзләр, әләвә вә хусусиләшмәләр, фе'ли сифәт, фе'ли исим, фе'ли бағлама тәркибләри, ара сөзләр, хитаблар, нидалар, тәсдиг, инкар,

суал вә әмр сөзләри, о дур, б у д у р сөзләри үчүн зәрури сајмаг нә дәрәчәдә дүзкүн оларды? Дурғу ишарәләриндән ән чох ишләнәни веркүл һағгында дилчилијимиздә рәсми кәстәришләрдән бир нечәсини нәзәрдән кечирәк: «О вә бу әвәзлији илә ифадә олунан мүбтәда исим, сифәт вә ја сај илә ифадә олунан чүмлә үзвүндән әввәл кәләрсә, ондан (мүбтәдадан) сонра веркүл гојулур.

Гејд: О шәхс вә ја бу ишарә әвәзлији илә ифадә олунан мүбтәда әвәзлик, фе'л, зәрф вә көмәкчи нитг һиссәләриндән әввәл кәләрсә, ондан (мүбтәдадан) сонра веркүл гојулмаз...».

Доғруданмы беләдир? Нә үчүн, мәсәлән, «О китаб охумагла вахтыны кечирирди» чүмләсиндә о сөзү илә к и т а б сөзү арасында һеч бир фәсилә олмадығы һалда, биз о сөзүндән сонра веркүл ишарәси гојмалыјыг? Вә јахуд, нә үчүн «О өзү дә китаб охумағы севирди» чүмләсиндә исә о сөзү илә өз ү д ә сөзү арасында фәсилә верилдији һалда һәммин дурғу ишарәсиндән истифадә етмәјәк? Анчаг она көрәми ки, дилчилик китабларында белә јазылыр?

Јахуд веркүл биздә белә ағыр грамматик «јүкләр» дашыјыр: «-ыб... вә а р а г... шәкилчили фе'ли бағлама тәркибләри чүмләнни һәмчинс үзвү олдугда онлардан сонра веркүл гојулур: Сәһәрләр Рүстәм мәни апарыб, мәктәб гапысындан ичәри салыр, өз мәктәбинә кедирди (Ч. Чаббарлы).

Көрүндүјү кими, а п а р ы б сөзү илә мәктәб сөзү арасында данышыг заманы һеч бир фәсилә верилмир; әслиндә фонетик дурғу с ә һ ә р л ә р сөзү илә Р ү с т ә м сөзү арасындадыр. Ди кәл, бунларын арасында веркүлүн гојулмасы һеч јада дүшмүр, фонетик дурғусу олмајан сөзләрин арасында исә онун јазылмасы тәләб едилир. Јазы јазан реал вәзијјәтә јох, гејри-реал моментләрә

эсасланмалы олур. Жазы јазанда реал вәзијјәтә јох, грамматик билик, 50-дән јухары грамматик һалы ифадә едән гајдалары әзбәрләмәк тәләб олунур. Бу халис схоластикадыр.

Ејни сөзләри веркүллә әлагәдар дикәр гајдалар һаггында да демәк олар. Башга дурғу ишарәләри барәсиндә бәзән нәинки фонетик бахымдан һеч башга бахымдан да эсасландырылмамыш һөкмләр верилир. Мәсәлән, «Дил мәдәнијјәти» (Бақы, 1979) адлы мөгаләләр топлусунда белә бир фикир ирәли сүрүлүр: «Мүасир гәзетләрин башлыгларында јөнлүк һал шәкилчили вәситәли тамамлыглардан сонра тиренин јерсиз ишләдилмәсинә тез-тез раст кәлирик: «Тикинтидә тәсәррүфат һесабына—јашыл күчә» («Азәрбајчан кәнчләри» гәз., 5. 7. 1975); Мәнзил тикинтисинә—јүксәк сүр'әт вә комсомол гајғысы» («Бақы» гәз., 18. 10. 1974); «Кејфијјәтә—комсомол гајғысы» («Азәрбајчан кәнчләри» гәз., 20. 11. 1975) вә с.» (с. 124). Гәрибәлик бундадыр ки, мөгалә мүәллифи тиренин јазылмасынын сәбәбини дүзкүн мүәјјәнләшдирир: «Мисаллардан көрүндүјү кими, еллиптик чүмләләрлә ифадә олунмуш башлыгларда тиренин гојулмасы фе'ли хәбәрин бурахылмасындан ирәли кәлмишдир (мүгајисә ет: кејфијјәтә комсомол гајғысы лазымдыр//көстәрилмәлидир)» (с. 124—125). Бунунла белә, мүәллиф көзләнилмәдән јазыр: «Дилимизин мәнтигисинтактик ганунларыдыр көрәсән? Бу «ганунлар» нәинтијач јохдур» (с. 125). Бунлар дилимизин һансы мәнтиги ки охучулар, һеч мүтәхәсиссләрә дә мә'лум дејил.

Јенә һәммин мөгаләдә иддиа олунур ки, куја «тире башга дурғу ишарәләри илә гарышдырылыр. Белә ки, ики нөгтә, нөгтәли веркүл гојмаг әвәзинә тире ишарәси јазылыр. Мәсәлән: «һара бујурдулар, ора кетди. Нә бујурдулар—јарытды» (Азәрбајчан кәнчләри» гәз., 11. 2. 1975)....» (с. 125).

Көрүндүјү кими, 3-чү бәнддәки чүмләләрдә олдуғу

кими, бурада да тире дүшмүш сөзү (бурада ону сөзүнү) әвәз едир. Бунун ики нөгтәјә вә нөгтәли веркүлә нә дәхли?

Дурғу ишарәләринә аид верилмиш гајдаларда охучуну чашдыра билән һөкмләрә дә раст кәлирик. Мәсәлән, охујуруг: «Тәркибиндә суал көстәрән хүсуси сөз олан суал чүмләләриндән сонра» суал ишарәси гојулур. Мисал көстәрилир:

Бәлкә дә, јетмәмиш дүңја камала?

Бәлкә дә, көрмәјиб бу дәһшәтләри?

Гара шрифтләрлә верилмәсиндән белә мә'лум олур ки, бәлкә дә сөзләри суал билдирән сөзләр имиш?

Дурғу ишарәләринә һәср олунмуш әсәрләрлә јахындан танышлыг көстәрир ки, дилчилијимиздә дурғу ишарәләринин вәзифәсини конкрет мүәјјәнләшдирмәкдә дә чәтинликләр вар. Мәсәлән, «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри» (Бақы, 1977) китабынын ики нөгтәјә һәср олунмуш 74-чү параграфында јазылыр: «Садаланан сөзләрдән әввәл үмүмиләшдиричи сөз кәләрсә, ондан (үмүмиләшдиричи сөзләр) сонра ики нөгтә гојулур: Дедим ки, сизи көрүнчә һәр шеји: горхуну, рәсмијјәти, һәтта өзүмү дә унудурам (Ч. Чаббарлы)» (с. 60—61). Ејни һөкм 88-чи параграфда тире дурғу ишарәси һаггында да верилир (сөз сырасында чүз'и дәјишикликлә): «Үмүмиләшдиричи сөз садаланан үзвләрдән әввәл кәләрсә, ондан сонра тире гојулур: һәр шејдән—һәјатдан, аиләдән, мәһәббәтдән, дүңја ишләриндән мүхтәлиф өлкәләрдән данышырдылар («Азәрбајчан» журналы). (с. 67).

Билмәк олмур: дурғу ишарәсиндән Ч. Чаббарлы дүзкүн истифадә едиб, ја «Азәрбајчан» журналы?

Азәрбајчан дилчилијиндә нөгтәли веркүлүн ишләnmәси бүтүнлүклә грамматик бахымдан мүәјјәнләшдирилмишдир.

Бу, әлбәттә, нитгин фонетик көстәричиси олан дурғу ишарәси үчүн мәгбул сајыла билмәз. Рус дилинә аид һәтта журналист ихтисасы үзрә мүтәхәссис һазырлајан али мәктәпләри үчүн јазылмыш дәрсликләрдә дә нөгтә, нөгтоли веркүл, веркүл, дурғу ишарәләринин арасындакы фәргин сырф «кәмијјәт» сәчијјәсиндә олдугу көстәрилир, бачга сөзлә, онларын мүхтәлиф өлчүдә олан фәсилә билдирмәләри әсас көтүрүлүр.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилчилијиндә дурғу ишарәләрини бачардыгча чох ишләтмәјә бөјүк һәвәс вар. Бу, шүбһәсиз, дурғу ишарәләринә һансы чәһәтдән јанашмагымыздан, даһа доғрусу, бу јанашманын нәзәри маһијјәтиндән ирәли кәлир. Бир сыра лингвистик мәсәләләрдә олдугу кими, дурғу ишарәләри мәсәләсиндә рус дилчилији ән'әнәсинә әсасланмышыг. Лакин рус дилчилијиндә бу ән'әнәнин үч истигамәти олуб: мәнтиги, синтактик вә интонасион. Мәнтиги истигамәтин нүмајәндәләри, илк нөвбәдә Ф. И. Буслајев, С. И. Абакумов, А. Б. Шапироскы, һесаба едибләр ки, дурғу ишарәләри фикрин ифадә ајдылыгына вә данышанын динләјәнә мүнәсибәтиндә дујгуларыны ифадә етмәјә хидмәт көстәрир. Синтактик истигамәтин нүмајәндәләринин, мәсәлән, Ј. К. Гротун фикринчә, дурғу ишарәләринин вәзифәси чүмләләрин, о чүмләдән чүмлә үзвләринин арасындакы әлағәләри көстәрмәк, јазылы нитги аңламаға көмәк етмәкдир. Нәһајәт, үчүнчү истигамәтин нүмајәндәләри: дөврүмүзүн бөјүк дилчиси Л. В. Шерба, көркәмли алимләр Л. А. Булаховски, А. М. Пешковски исә дурғу ишарәләринин әсас вәзифәсини онун фонетик хидмәтиндә, конкрет десәк, нитгин ритмикасыны вә мелодикасыны ифадә етмәкдә көрүбләр. Онлар белә бир фикир ирәли сүрүрдүләр ки, дурғу ишарәләри нитгин грамматик дејил, даһа чох декламәсион-психоложи бөлүнмәсини, јә'ни онун фәсиләләрини, мелодијасыны, темпини әкс етдирир.

Азәрбајчан дилчилијиндә дурғу ишарәләри илә мәш-

ғул оланлар, демәк олар ки, бүтүнлүклә синтактик истигамәтин консепсијасына әсасланмышлар вә бу мәсәләдә мұасир рус дилчиләрини дә аз гала өтүб кечмишләр. Белә ки, мәсәлән, көркәмли рус дилчиси А. Н. Гвоздев «дурғу ишарәләри јазыда чүмләләрин, онларын бирләшмәләринин вә гурулушча нөвләринин верилмәсинә хидмәт көстәрир вә беләликлә, о синтаксислә бағлыдыр» јаздығы, јә'ни бүтүнлүклә грамматик мөвгедә дурдугу һалда, веркүлүн јазыда ишләнмәсини чәмиси ики мөгамлә үмумиләшдирир: веркүл а) табесиз вә гаршылыглы сурәтдә табели ејни чинсли бағлајычысыз вә бағлајычылы чүмләләри вә б) бағлајычысыз вә бә'зи бағлајычыларла олан һәмчинс үзвләри бир-бириндән ајырмағ үчүн гојулур.

Мұасир рус дили үзрә коллектив әсәрдә дә веркүлүн ишләнмә јери мәһдуддур. Һәмин әсәрдә веркүлүн үч һалда гојулдугу көстәрилир: 1) Мүрәккәб чүмләнин һиссәләри арасында, 2) һәмчинс үзвләр арасында, нәһајәт, 3) чүмләнин хусусиләнмәли үзвләрини ајырмағ үчүн.

Авропа дилләриндә дурғу ишарәләри даһа аз ишләнәир. Мәсәлән дунјанын инкишаф етмиш әдәби дилләриндән олан инкилис дилинин јазысында веркүлә надир һалларда раст кәлмәк олур. Веркүлдән онун ишләнмәси фонетик бахымдан зәрури олан һалларда истифадә едирләр.

Бәс биздә вәзијјәт нечәдир? Јухарыда гејд етдијим кими, биздә, мәсәлән, веркүлүн 54 ишләнмә јери көстәрилир вә һәр бир һалда онун гојулмасы тәләб едилир. Бу гәдәр ишләнмә јерини јадда сахламағ үчүн, тәбиидир ки, «шпаргалкасыз» кечинмәк мүмкүн дејил.

Дүшүнүрүк ки, биздә дурғу ишарәләринин ишләнмәси мәсәләсини бир даһа диггәтлә нәзәрдән кечирмәјә, онлара әсл вәзифәләри бахымындан јанашмаға, ғыса десәк, јенидәнгурмаја бөјүк еһтијаж вар. Буну инкишаф етмиш дилләрин тәчрүбәси бир даһа тәләб едир.

КИТАБДАКЫЛАР

Кириш 3

ДИЛ МӘДӘНИЙӘТИНИН НЭЗӘРИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Дилимиз вә нитгимиз. Нә үчүн белә демәлијик	13
Санитләрин теләффүзүндә үмуми һаллар	17
Самитләрин теләффүзүндәки үмуми һаллар	23
Вурғу	28
Бә'зи фонетик һадисәләр	30
Дилимиз вә јазымыз. Нә үчүн белә јазмалыјы	44

НИТГ МӘДӘНИЙӘТИ ТӘЧРҮБӘСИ

Гәзет вә нитг мәдәнијәти	66
Апостроф лазымдырмы	73
Бир-ики тәклиф	81
Бир даһа јени сөзләр һаггында	87
Бир даһа грамматик нормалар һаггында	94
Бир лүғәтин нөгсанлары	103
Үслубијјатын тәдгиги	108
Сөз јозуму	114
Мүасир теләбләр сәвијјәсиндә	119
-ијјәт шәкилчиси алынма сөзләр	127
Бир даһа алынма сөзләрин јазылышы һаггында	131
Бир даһа «малик» вә «малик олмаг» һаггында	137
М. Ф. Ахундов вә әдәби дилимиз	143
Гимәтли тәдгигат	149
Ономастик ваһид: онун тәбиәти вә дил системиндә јери	155
Азәрбајҗан дилинин етимоложи лүғәти вә онун тәртиби	159
принсипләри	164
Әдәби дилимизин лексик нормалары вә тәдрис әдәбијјаты	170
Классик әдәбијјатымыздакы адларын шәрһи һаггында	175
Дүзкүн јазы тәлиминин елми әсаслары һаггында	181
Бир даһа дурғу ишарәләри һаггында	

Нәшријјатын директору Ә. Әјлисли
Мәтбәә директору Ш. Чәфәров
Редактору Н. Јағублу
Рәссамы А. Мәммәдов
Бәдии редактору Р. Әһмәдов
Техники редактору К. Вәширова
Корректору Н. Мейдијана
ИБ № 3450

Јыгылмага всрилмиш 18. 02. 1991-чи ил. Чапа
имзаланмыш 25. 05. 1992-чи ил. Кағыз форматы
70×108 1/32. Мәтбәә кағызы № 2. Шрифтин
гарнитурa әдәби. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти
ч. в. 8,40. Учот нәшр вәроғи 8,15. Тиражы 4 000.

Сифарыш № 27. Сәрбәст гимәт.
Азәрбајҗан Республика Мәтбуат Комитәси.
«Јазычы» нәшријјаты. 370005. Бақы.
Натәван мејданы. 1.
3 №-ли Бақы Китаб мәтбәәси. 370102. Бақы.
Әли Тағызадә күчәси. 4.